

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

MƏHƏRRƏM MƏMMƏDLİ

**AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ
İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI**

BAKİ- Elm- 2003

Elmi redaktorlar:

Tofiq Hacıyev

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri
doktoru, əməkdar elm xadimi

Elbrus Əzizov

Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçi:

Bayram Əhmədov

Filologiya elmləri doktoru, professor

Məhərrəm Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları.
Bakı: Elm, 2003, 281 s.

Monoqrafiyada ismin qrammatik kateqoriyalarının Azərbaycan dili şivələrindəki ifadə vasitələri sinxron və diaxron baxımdan Ural-Altay dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Kitab dilçi alimlər və filoloq tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4602000000
655(07)-2003 qrifli nəşr

ISBN 5-8066-1553-9

Məmmədli M., 2003

Giriş

Azərbaycanın etnocoğrafiyasında mövcud olan dialektlər qədim türk tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış, yüzilliklər boyu müxtəlif qohum tayfalarla əlaqədə onların ictimai-siyasi arenası genişlənmiş, özünəməxsus dil xüsusiyyətləri sabitləşmiş və mükəmməl qaynuna uyğunluqlar şəklini almışdır. Sovet dönəmində şivələrin elmi əsaslarla öyrənilməsi dialektoloqrafiya ilə başlanmış, uzun bir təkamül və inkişaf yolu keçərək dilçilik coğrafiyası ilə tamamlanmışdır. Biri digərinin elmi evolyusiyasına təkan verən dialektoloqrafiya, təsviri və tarixi dialektologiya, dilçilik coğrafiyası sahəsindəki nailiyyətlər Azərbaycan dilçiliyində ümumi dialektologiyayı formalaşdırmışdır.

Azərbaycan dialektologiyasında şivələrin ayrılıqda tədqiqi genişləndikcə, ümumi tədqiqatlara ciddi ehtiyac yaranır. İsmi qrammatik kateqoriyaları uzun illər təsviri dialektologiyanın mövzusu olmuş; bu yöndə toplama, nəşr və tədqiq işləri ayrı-ayrı şivələr və ləhcələr üzərində yerinə yetirilmişdir. Lakin mövcud materiallar, faktlar və sübutlar ümumiləşdirilmiş şəkildə tarixi cəhətdən araşdırılmamışdır. Dialektoloji tədqiqatların sinxron baxımdan aparılması ismin kateqoriyalarının tarixi köklərini, qrammatik qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək üçün kifayət etmir. Problemin tam elmi mənzərəsi sinxron və diaxron tədqiqatların vəhdətdə aparılması ilə aydınlaşır.

İsmi qrammatik kateqoriyalarının dialektlərdəki mövqeyi izoqlossların mövcudluğu və təbiəti, innovasiyaların yaranması ilə müəyyənləşir. Dialekt daxili dil proseslərində ismi qrammatik izoqlosslarının sərhədinin dəyişməsi əhalinin güclü miqrasiyası ilə əlaqədə baş verir, bu da öz növbəsində şivələrin mövqeyinə təsir edir. Dəfələrlə azərbaycanlıların məruz qaldığı miqrasiyalar XX yüzilliyin 80–90-cı illərində təkrar olunmuş, bir milyon soydaşımız el-obasından didərgin düşmüş, köçgün həyatı yaşamaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdır. Bununla əlaqədar dilimizin qərb qrupu şivələrinin (Qərbi Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, Cəbrayıl, Zəngilan, Füzuli, Ağdam, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər) digər şivələrlə konsolidasiyası meydana çıxmışdır. Əhalinin kompakt halında deyil, pərakəndə

məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrində izoqlosslar bir-birinə qarışmış vəziyyətdədir. Bu şəraitdə fonetik və qrammatik izoqlosslar uzun müddət dəyişməz qalır. Analoji hadisə kimi, qeyd edək ki, keçən yüzilliyin ortalarında Quzey Azərbaycana pənah gətirmiş güneyli soydaşlarımız (Şamaxı, Gəncə regionlarında) bu günə qədər şivə xüsusiyyətlərini mühafizə etməyə müvəffəq olmuşlar. İzoqlossların ikili mahiyyət daşıması, eləcə də onların qarşıya qoyulan fərq mövqeyində dayanması keçid və ya qarışıq şivələr əmələ gətirir.

Cəmiyyətdə baş verən yeniləşmə şivələrin quruluşuna öz təsirini göstərir. Dialekt nümayəndələrinin təhsili ədəbi dildə alması ilə gənc nəslin nitqində şivə xüsusiyyətlərindən kənara çıxmalar yaranır. Bu, ədəbi dillə dialekt xüsusiyyətlərinin qarışığından ibarət olur. Müşahidələr göstərir ki, gənc informatorların nitqində fonetik və leksik əlamətlərlə müqayisədə qrammatik xüsusiyyətlər daha davamlıdır. Daha çox dəyişməyə məruz qalan şivələrin lüğət tərkibi həmçinin yeni vasitələrlə zənginləşir; arxaizmlərin əvəzinə neologizmlər şivələrin leksikasına daxil olur, daxili imkanlar hesabına yeni leksik vahidlər formalaşır. Şivələrdə qədim fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin arealı tədricən məhdudlaşır. Belə ki, yaşlı nəslin nitqində qədim xüsusiyyətlər, gənclərin nitqində yeni xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir. Gənclərin nitqi məhəlli şivələrə sosial dialekt elementlərinin daxil olmasında vasitəçi olur. İnkişaf prosesi şivələrlə, onları birləşdirən mərkəzlər arasında eyni səviyyədə getmir. Mərkəzlərdə dəyişmə sürətlə gedirsə, mərkəzdən uzaqlaşdıqca ənənəvi tələffüz formaları daha çox saxlanılır.

Müxtəlif dialekt nümayəndələri arasındakı nigah da müəyyən dərəcədə şivələrə təsir göstərən amillərdəndir. Bu prosesdə anaların nitqi uşaqların tələffüzünə sirayət edir. Belə hallar azlıq təşkil etdiyindən dialekt daxilində sistem yaratmır və şivənin bütövlüyünü pozmağa qabil deyildir. Müvəqqəti xarakter daşıyır və tədricən yerli şivənin daha aktiv olan xüsusiyyətləri müqabilində tədricən yox olur. Bütün bunlara görə, dialekt sisteminin xalqın etnik tarixi və miqrasiyaları ilə əlaqədə tədqiqi doğru nəticələr əldə etməyin başlıca şərtidir.

Bu sahədəki hər bir monoqrafik tədqiqat müntəzəm olaraq öz yeni nailiyyətləri ilə dialektologiyayı zənginləşdirir. Lakin uzun illər əlaqələrin zəifliyi üzündən Güney Azərbaycan şivələri (Təbriz şivəsi istisna olmaqla) dialektoloji tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Respublikamızın hüduqlarından kənarda Güney Azərbaycan şivələrinə dair K.Foy, H.Ritter, A.Əmirpur (Almaniya), V.Monteil (Fransa), K.Haneda, Ə.Gəncəlinin (Yaponiya) və b. tədqiqatları çap olunsada, bunların əksəriyyəti praktiki əhəmiyyət daşıyır. Güney Azərbaycanda bir-birindən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən Urmiya, Ərdəbil, Marağa, Qaradağ, Həmədan, Zəncan, Mərənd və b. şivələrin dil özəlliklərinin aşkara çıxarılması dialekt sisteminin ümumi qrammatik qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İsmin dialekt nitqindəki səciyyəvi qrammatik xüsusiyyətləri izoqlosslar şəklində yayılır. İzoqlosslar sərhədlərinə görə mikroareala və ya makroareala malik olur. Mikroareal yalnız bir dilin şivələrini, makroareal isə qohum dilləri əhatə edir. Təkcə bir faktı diqqət önünə çəkmək istərdik ki, dilimizin şimal-qərb və Lənkəran regionu şivələrində ismin bəzi qrammatik xüsusiyyətlərinin arealı düzgün müəyyənləşdirilmədiyindən, onları Qafqaz və İran (talış) dillərinin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Həmin xüsusiyyətlərin türk mənşəli olması makroareallarının müəyyənləşdirilməsi ilə sübut olunur.

İsmin kateqoriyalarının tarixi kökləri araşdırılarkən xalqın və dialektin tarixi vəhdətdə götürülür. Şivələr arasındakı fərqləndirici qrammatik əlamətlər tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşan qədim türk tayfalarının (hun, qıpçaq, oğuz, uyğur, sabir, xəzər, bulqar və s.) dil özəllikləri ilə əlaqələnilir. Təsadüfi deyildir ki, qədim türk tayfa dillərini özündə yaşadan Yenisey, Orxon, uyğur, M.Kaşğarının “Divan”ı, “Kitabı Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm abidələrin dili ilə şivələr arasında xeyli yaxınlıq özünü büruzə verir.

İndiyə qədər dialektoloji araşdırmalar türk dilləri arealında aparılmışdır. Dialekt faktlarının daha geniş tarixi-coğrafi arealda – Ural - Altay dilləri ilə müqayisəli öyrənilməsinin vaxtı çatmışdır. Hələ 1960-cı ildə dialektologiya

məsələlərinə dair Bakıda keçirilən III Regional müşavirədə türkoloqlardan T.A.Bertaqayev, N.A.Batmanov, Q.X.Axatov və b. şivələrin materiallarının Altay dilləri ilə müqayisəli tədqiqinin yeni elmi nəticələr verəcəyini xüsusi qeyd etmişlər [136, s. 173, 187]. Ural dillərinin Altay dilləri ilə qohumluğu tam sübut olunmasa da, Altay dillərinin (türk, monqol, tunqus - mancur), xüsusilə türk və monqol dillərinin qohumluğu şübhə doğurmur. Türk - monqol dilləri arasındakı dilin bütün səviyyələrində oxşar xüsusiyyətlər elə bir inandırıcı səviyyədədir ki, bunu təsadüfi uyğunluq adlandırmaq qeyri-mümkündür. Bütün bunlar türk və monqol dillərinin eyni kökdən törəməsi, bu dillərdə danışan xalqların *ulu əcdadlarının* uzun müddət yaxın əlaqələrinin nəticəsində əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dili və onun şivələri ilə digər *Altay dilləri* arasında oxşarlıqlar çoxdur. Bu oxşarlıqlar ismin qrammatik kateqoriyalarını da əhatə edir və türkologiyada Altay dillərinin genetik və tipoloji qohumluğuna dair fikir və mülahizələri yeni faktlarla qüvvətləndirir. Bir sıra dialekt faktlarının (nümunə üçün - q, - k şəxs şəkilçisi) mənşəyi, yaranma səbəbləri Ural-Altay dilləri ilə müqayisədə aydınlaşır, bəzi xüsusiyyətlər barəsində (məsələn, velyar □ səsi) mövcud fikirlər dolğunlaşır.

Hər bir dilin, eləcə də şivələrin qrammatik quruluşunda baş verən dəyişikliklər qrammatik kateqoriyalarla müşayiət olunur. Qrammatik kateqoriyalar mənanın qrammatik formalarla ifadəsində öz əksini tapır. Dilçilikdə yekdil fikrə görə, qrammatik kateqoriyaların əsas əlaməti mənanın paradiqma şəklində təzahür etməsidir. İkinci mühüm əlaməti sintaktik əlaqələrin daşıyıcısı olmasıdır. Dildəki mövqeyinə, əhatə dairəsinə, ifadə vasitələrinə görə, kateqoriyalar ümumi və xüsusi olmaqla bir-birindən seçilir. İsmə xas olan qrammatik kateqoriyalar *hal*, *mənsubiyyət* və *kəmiyyət* kateqoriyalarıdır. Şəxs kateqoriyası (həm xəbərlilik, həm də şəxs kateqoriyaları birlikdə nəzərdə tutulur) şəxs şəkilçilərinin vasitəsilə əmələ gəlir, adlarda xəbərlilik vəzifəsini yerinə yetirir, fellərdə isə sintaktik funksiya ilə yanaşı, şəxs anlayışı ifadə edir. Bundan başqa, adlarla müqayisədə daha çox felləri əhatə etdiyindən fələ məxsus kateqoriya kimi

səciyyələndirilməsi məqbul sayıla bilər*.

Konkret olaraq qeyd edə bilərik ki, ismin kateqoriyalarının təşəkkülü, tarixi inkişafı, onlarla bağlı izoqlossların mövqeyi, arxaizmlər, innovasiyalar, hal və mənsubiyyət kateqoriyalarının əlaqəsi, hallanmanın fonetik və semantik xüsusiyyətləri, şəxs kateqoriyasının qrammatik mənsubiyyəti, - lar, -lər şəkilçisi istisna olmaqla, kəmiyyət anlayışı yaradan vasitələr və s. bu kimi çoxsaylı problemlər indiyədək bir bütöv halında öyrənilmədiyindən ismin qrammatik kateqoriyaları dialektoloji tədqiqatlarda tarixi və çağdaş baxımdan tam elmi həllini tapmamışdır. Buna görə də problemin yenidən araşdırılması zərurəti yaranmışdır.

Araşdırılan mövzunun aktuallığı qeyd olunan problemlərin həllindən əlavə, ismin qrammatik kateqoriyalarının ümumi dialektologiya çərçivəsində Ural-Altay dilləri ilə müqayisəli tədqiqi ilə şərtlənir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dili şivələrində ismi kateqoriyalarının qrammatik formalarını aşkara çıxarmaq, qruplaşdırmaq, müasir türk dillərindəki arealını müəyyənləşdirmək, qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini ümumiləşdirib müqayisəli-tarixi metodla təhlil etməkdir. Həmçinin dialekt nitqinin qanunauyğunluqlarının formalaşmasında hər bir qrammatik kateqoriyanın rolunu tarixi inkişafda səciyyələndirməkdən ibarətdir.

Bundan ötrü tədqiqat işi öz qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- əksər şivələrin materiallarından istifadə etməklə ismin qrammatik kateqoriyalarının ümumi mənzərəsini yaratmaq.
- izoqlossları müəyyənləşdirmək və türk dillərindəki arealını öyrənmək.
- məhdud və geniş yayılan xüsusiyyətləri fərləndirmək, səbəblərini

* Dilçilikdə çaşqınlıq yaratmamaq üçün elmi əənəyə müvafiq olaraq, həmin kateqoriyanın spesifik xüsusiyyətlərindən monoqrafiyada "İsmin şəxs şəkilçilərinə görə dəyişməsi" adı altında bəhs etməyi lazım bilir.

aydınlaşdırmaq və innovasiya mərkəzlərini aşkarlamaq.

— hallanmanın fonetik, qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinin təkamülünü izləmək, fel və qoşmalarla idarənin fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq, səbəblərini aydınlaşdırmaq.

— hal formalarının qrammatik-semantik əvəzlənməsinin növlərini yazılı abidələrin və müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisəli təhlil etmək.

— mənsubiyyətin ifadə vasitələrini, dialekt nitqindəki ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini qruplaşdırmaq ümumtürkoloji səviyyədə araşdırmaq.

— kəmiyyət anlayışının ifadə üsullarını ümumiləşdirmək, sinxron və diaxron baxımdan səciyyələndirmək.

— şəxs (xəbərlik) kateqoriyasının qrammatik kateqoriyalar sistemində mövqeyini və səciyyəvi foralarını təhlil etmək.

Araşdırmanın əsas tədqiqat predmeti müasir şivələrdir. Dissertasiya müəllifin 1992—2000-ci illərdə müxtəlif regionlardan (Şamaxı, İsmayılı, Gəncə, Tovuz, Göyçay, Ucar, Kürdəmir, Zərdab, Əli Bayramlı, Quba, Dərbənd və s.) şəxsi müşahidə üsulu ilə topladığı materiallar əsasında yazılmışdır. Bundan əlavə, dialektologiyaya dair yazılmış dissertasiyalar, çap olunmuş monoqrafiyaların materiallarından, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dialektologiya şöbəsinin arxivindəki əlyazma və kartotekalardan mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Güney azərbaycanlı ədiblərin əsərlərinə, xaricdə Güney Azərbaycan şivələrinə dair çap olunmuş dialektoloji mətnlərə də istinad olunmuşdur. Yeri gəldikcə, mövzu ilə ilgisi olan yazılı mənbələr, folklor və tarix qaynaqları, klassiklərin bədii yaradıcılığı, müasir türk dillərinin materialları, bir sözlə, tədqiq olunan problemə uyğun qədim və müasir linqvistik dəyərlər elmi qənaət və nəticələr əldə etmək üçün bir toplu halında araşdırmanın predmeti kimi götürülür.

Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin əksər şivələrindən, eləcə də indiye qədər tədqiq olunmayan şivələrindən tədqiqata nümunələr cəlb etməklə, Azərbaycan dilinin dialekt sisteminin bütöv şəkildə təqdiminə nail olunmuşdur.

Bunlardan əlavə, oxuculara təqdim olunan bu monoqrafiyada ismin qrammatik kateqoriyaları, onların inkişaf prosesi ilk dəfə ümumi dialektologiya çərçivəsində Ural- Altay dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bu araşdırma ümumtürkoloji əhəmiyyət daşımaqla bərabər, dialektoloji tədqiqatların gələcək istiqamətlərini müəyyən edir, yeni aktual problemlərin tədqiqi, eləcə dilçilik coğrafiyası və ya areal dilçiliyin inkişafı üçün zəmin yaradır.

I FƏSİL

HAL KATEQORİYASI

1.1 Hallanmanın tipləri və ümumi səciyyəsi

İsmin halları sintaktik əlaqə əsasında meydana çıxmış, mənanın konkretləşməsi, şəkilçilərin qrammatik cəhətdən formalaşması və diferensiallaşması nəticəsində müasir hal paradigması şəklini almışdır.

Türkologiyada, o cümlədən də Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasına dair sinxron və diaxron aspektdə araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatlar müxtəlif istiqamətdə müasir dil [168; 175; 155; 105; 153; 174; 232; 178], dil tarixi [188], dialektoloji [156; 266], müqayisəli qrammatika [207] sahələrində olmaqla bir-birindən fərqlənir. Bu tədqiqatların əksəriyyəti sırf nəzəri problemlərdən uzaqdır və zəngin illüstrativ materialları ilə diqqəti cəlb edir. N.A.Baskakov, A.M.Şerbak, A.N.Kononov, B.A.Serebrennikov, N.Hacıyeva, Q.F.Blaqova və b. araşdırmalarında ümumtürk arealında ismin hallarının regonstruksiyası öz əksini tapmışdır [115; 277, s. 29-72; 194, 8-96; 240, 75-87; 126, s.28-136].

Dialektoloji tədqiqatlarda təsviri dialektologiyanın hüdudlarından kənara çıxılmamış, hal şəkilçilərinin mövqeyi, mikroarealı nümunələr əsasında şərh olunmaqla kifayətlənilmişdir. Halların mənşəyi, semantikasi, halların formalaşmasında tarixi inkişafın izləri, hal və mənsubiyyət kateqoriyalarının əlaqəsi, bitişdirici samitlər, ikiqat hallanmanın izləri, alət hal istisna olmaqla, digər arxaik hal formaları, had izoqlosslarının xarakteri və innovasiyaların müəyyənləşdirilməsi və s. kimi mühüm məsələlər tədqiqatlarda az işıqlandırılmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyəti təsviri dialektologiya metodu ilə öyrənildiyindən artıq dilçiliyin bu sahəsinə dair tədqiqatların ümumtürkoloji aspektdə tarixi dialektologiya, linqvistik coğrafiya və areal dilçilik müstəvisində aparılması zəruridir.

Türkologiyada mənşə baxımından hallanmanın oğuz, qıpçaq, uyğur -

qıpçaq və karluq tiplərinin olması qeyd olunur. N.K.Dmitriyev yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərinin saitlə və ya samitlə başlanmasını meyar görürərək hallanmanın iki tipini göstərir: cənub qrupuna Azərbaycan, türk və türkmən dillərini, şimal qrupuna isə digər türk dillərini daxil edir [162, s.65]. A.M.Şerbak vahid türk hallanmasının iki müxtəlif dialekt forması - qədim özbək və oğuz formaları ilə, M.Kazımbəy isə türk - Azərbaycan və tatar - Cığatay formaları əsasında təşəkkül tapmasını şərh etmişlər [274, s.106; 187, s.53]. Göründüyü kimi, M.Kazımbəy də oğuz (Azərbaycan — türk), qıpçaq (tatar) və karluq (cığatay) olmaqla hallanmanın üç tipinin olmasını təsdiqləyir.

Hallanmanın tipləri arasındakı fərqlər XI-XII və XV-XVI əsrlərdə cənub-şərq regionu türk dillərinin dialekt üzvlənməsi zamanı baş vermişdir. Karluq tipinin bütün parametrləri yazı ənənəsindən sonra əmələ gəlmişdir [125, s.272]. Karluq tipinin digərlərindən fərqli xüsusiyyət kəsb etməsi ahəng qanunun pozulması ilə bağlıdır. “Müasir özbək dilində ahəng qanunu söz köklərində gözlənilir, məhsuldar şəkilçilər isə bu qanuna tabe olmur [195, s.38].

Fikrimizcə, vahid qədim hallanma forması (Orxon - Yenisey) olmuşdur ki, türkinin tənəzzülü dövründə qədim özbək və oğuz tərkib hissələrinə ayrılmışdır. Qədim özbək formasının əlamətləri müasir qıpçaq və karluq qrupu türk dillərində, oğuz əlamətləri isə oğuz qrupu dillərində aparıcıdır. Dillərin sərhədlərində qarışıq zonalar da meydana çıxmışdır. Məsələn, Mərkəzi Özbəkistan ərazisində (Karnab, Kaşkadar, Kasan, Karşi, Şaxrisyabz) hallanmanın oğuz-karluq tipi özünü büruzə verir [125; 5, 1-ci xəritə]. Oğuz qrupu dillərindən fərqli olaraq, türkmən dilində yönlük halda işlənən - qa, - qe, - k şəkilçisi də regional xarakter daşıyır.

Qədim özbək və oğuz dillərində 2 halın (təsirlik və yiyəlik) mənə və şəkilçiləri eynidir. Özbək dilində yönlük halda “q” ünsürü, oğuzda “y” ünsürü, çıxışlıq halda özbək dilində qapalı saitli (*dın*, - *din*), oğuz dillərində

isə açıq saitli (-*dan*, - *dən*) variantlar işlənməkdədir. Özbək dilindəki, çağırış, davamlı (predelğniy) halların əlaməti oğuzda olsa da, halların sırasına daxil edilməmiş, müxtəlif üsullarla ifadə olunur. Əslində həmin halları halların sırasına daxil etməyə lüzum yoxdur. Onlar hal kateqoriyasının xüsusiyyətlərinə malik deyil, çağırış halının funksiyasını nidalar, davamlı halı isə qoşmalar ifadə edir.

Hallanmanın tipləri müəyyənləşdirilərkən şəkilçilərin fonetik və morfoloji dəyişmələri meyar götürülür. Bu cəhətdən hal şəkilçilərinin müasir vəziyyəti oğuz və qıpçaq uyğur tiplərini fərqləndirməyə əsas verir. Bunu aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasında da müəyyənləşdirmək mümkündür:

1) Oğuz qrupu dilləri ilə müqayisədə qıpçaq qrupu dillərində hal şəkilçilərinin çox variantlı olması;

2) Qıpçaq dillərində bütün hal şəkilçilərinin kar və cingiltili qarşılıqlarının mövcudluğu, oğuz dillərində isə cingiltili variantın üstünlük təşkil etməsi;

3) Qıpçaq dillərində yönlük halda qədim “q” ünsürünün saxlanması (-qa, -ğa, -ka, -ke). Oğuz dillərində bu xüsusiyyət yalnız türkmən dilində zəif şəkildə qalmışdır.

4) Təsirlik halda oğuz dillərində tam və reduksiya olunmuş şəkilçilər, qıpçaq dillərində isə tam forma (-nı, -ni, -tı, -dı, -di) işlənməkdədir.

5) Yerlik və çıxışlıq hallarda oğuz dillərində “d” ünsürünə, qıpçaq dillərində “t” ünsürünə üstünlük verilir. Həmçinin də uyğur dilində çıxışlıq halda şəkilçinin qapalı variantı (-din, -dun, -dün) işlənməkdədir.

6) Oğuz qrupu dillərində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yerlik və çıxışlıq hallarında *n* ünsürü işlənir, qıpçaq mənşəli dillərdə yalnız çıxışlıq halda, uyğur və özbək dillərində hər iki halda *n* ünsürü işlənir.

Azərbaycan dilində və onun şivələrində hallanma oğuz tipinə uyğundur. Bu baxımdan ədəbi dillə şivələr arasındakı fərqlər qədim hal formalarının əlamətləri kimi təzahür edir. Azərbaycan dili şivələrinin qərb

qrupunda yiyəlik halda velyar □ səsinin işlənməsi qədim türk dilinin xüsusiyyəti kimi oğuz və qıpçaq - uyğur hallanma tipinin tərkib hissəsidir. Təsirlik halda *y* ünsürünün mövcudluğu oğuz tipi, üçüncü şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında - *n* şəkilçisi, yerlik və çıxışlıq hallarda *t* ünsürünün işlənməsi hər iki hallanma sistemi üçün səciyyəvidir.

Azərbaycan dili və onun ləhcələri sabit hallanma sisteminə malikdir. Ləhcələr arasında qarşıyaqoyulan fərqlər kimi yiyəlik halda velyar □ səsinin (qərb), təsirlik halda - *yl* (qərb) və *nl* (digər şivələr) götürülə bilər.

Fonetik və morfoloji meyarlara görə, türk dillərində hallanmanın iki növü vardır: sadə və mənsubiyyətli hallanma. Bəzi alimlər üçüncü növ kimi əvəzliliklərin hallanmasını qeyd edirlər. Türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində analoji hadisələrin baş verməsi, innovasiyaların əmələ gəlməsi hesabına hallanmanın üsulları arasında fərqlər azalmış, ümumilik üstünlük təşkil etmişdir. Buraya alət və istiqamət halların arxaikləşməsi, yönlük və təsirlik hal formalarının normalaşması da daxildir.

Azərbaycan dili şivələrində sadə hallanma digərlərindən birinci şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında - *im* şəkilçisinin (mənim, bizim), üçüncü şəxs tək əvəzliyinin, eləcə də mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında - *n* ünsürünün işlənməsi ilə (ona, onda, ondan, atasına, atasında, atasından) fərqlənir.

1.2. Sadə hallanma. Türk dillərində hal paradigması sözün heca bölünməsi və ahəng qanunu əsasında formalaşmışdır. İlk növbədə saitlə və samitlə bitən sözlərin hallanması bir-birindən seçilir. Hansı heca tipinin qədim olması tam müəyyənləşdirilməmişdir. Alimlərin əksəriyyəti C+V+C tipinin qədim olmasını göstərirlər. A.N.Kononov qədim türk yazılı abidələrində tək köklü *v, c+v, v+c* quruluşlu söz tiplərinin olması fikrini irəli sürür [194, s.36]. A.M.Şerbakın fikrincə, ilkin söz kökləri *V* və ya *c+v, vc, cvc, cvcc* quruluşlu olmuşdur [273, s.69]. B.A.Serebrennikov və

N.Z.Hacıyeva isə söz sonunda samitlərlə müqayisədə saitlərin az işlənməsi qənaətini müdafiə edir; həmin mövqedə *a* saitinin sabit, *ə, u, ı, i* saitlərinin isə qeyri-sabit olmasını göstərirlər [240, s.12-25]. Türkologiyada söz sonunun daha çox samitlə bitməsi fikri geniş yayılmışdır. Saitlə bitən sözlərdə iki sait qarşılaşır və bitişdirici samit işlənir.

1.2.1. Sadə hallanmada sonu saitlə bitən isimlərin yiyəlik və təsirlik hallarında *n* [Qərb qrupunda *y*], yönlyk də isə *y*, ikinci şəxs tək, üçüncü şəxs tək və cəm mənsubiyyət şəkilçili isimlərin adlıq halı istisna olmaqla bütün hallarında *n* bitişdirici samitindən istifadə olunur; məs.: *baba*, *babanın*, *babaya*, *babanı*, *babada*, *babadan*, *babası*, *babasının*, *babasına*, *babasını*, *babasında*, *babasından*.

Türkologiyada - *n* samitinin statusu indiyə qədər qeyri-müəyyəndir. Alimlər daha çox ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi ilə əlaqələndirirlər. A.M.Şerbakın nəzəriyyəsinə görə, mənsubiyyətli hallanma sadə hallanmadan əvvəl yaranmış, yiyəlik və təsirlik hallardakı - *n* elementi mənsubiyyətli hallanmadan sadə hallanmaya keçmişdir. Alim fikrinin sübutu üçün qədim türk dillərində qohumluq terminlərinin, bədən üzvlərinin adlarının mənsubiyyət anlayışı bildirməsini əsas göstərir [277, s.33].

Hallanmanın hər iki növü bir-biri ilə əlaqədə formalaşmışdır, lakin hansının qədim olmasını müəyyənləşdirmək çətinidir. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində hər iki paradigma təkmilləşmiş şəkildədir. Hal sistemində mürəkkəb formaların innovasiya kimi meydana çıxması şübhəsizdir. Hər iki hallanmanın pratürkdə eyni paradigmadan çıxmasını da güman etmək olar. Bunun üçün hal və mənsubiyyət kateqoriyaları arasındakı oxşar xüsusiyyətlər də əsas ola bilər. İsmi yiyəlik və təsirlik halları ilə mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci və üçüncü şəxslərinin təki qrammatik məna və fonetik cəhətdən bir-birinə uyğundur. Bu oxşarlıq hallanma prosesində də özünü büruzə verir, yalnız mətn daxilində bir-

birindən seçilir.

Hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin oxşarlığı digər dillərdə də vardır. Məsələn, ural dillərindən olan komi dilində təsirlik hal - *es*, udmurt dilində - *ez* (adəmi - *ez* “adami”) şəkilçisi ilə düzəlir. Uralşünaslar hər iki şəkilçini üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi -*s/-z* ilə əlaqələndirirlər [201, s.102]. Macar dilində təsirlik hal - *t* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Ural dillərində - *t* həm ikinci şəxs əvəzliyinin (tə), həm də II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibində işlənməkdədir. Türkoloqların əksəriyyətinin fikrincə, pratürkdə mənsubiyyət bildirən bir hal olmuşdur ki, yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmiş, sonra inkişaf prosesində mənanın konkretləşməsi ilə yiyəlik və təsirlik hallar meydana çıxmışdır. Müasir dövrdə təsirlik halın mənsubiyyət bildirməsi samitlə bitən sözlərdə zəifləsə də, saitlə bitən sözlərdə aydın şəkildə qalmışdır (Müq. et.: ağacı, atı, bacını, nənəsi və s.). Bəzi türk dillərində, o cümlədən də qumuq dilində və Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində yiyəlik və təsirlik hal bir-birindən fərqlənmir; məs.: atanı (təsir. hal), atanı qorxusunnan (yiy. hal), kitabın (gətirdi) - təsir. hal; kitabın (cildi) - yiy. hal və s. Sadə və mənsubiyyətli hallanmada yiyəlik və təsirlik hallar - *n* ünsürünün vasitəsilə əmələ gəlir. Sadə hallanmada saitlə bitən sözlərin yönük halında - *ya*, şivələrin qərb qrupunda təsirlik halda da – *yı* şəkilçisi işlənir. Mənsubiyyətli hallanmada hər iki halda - *n* ünsüründən istifadə olunur. Yönlük halın bu xüsusiyyəti ən qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrədək davam etmişdir; məs.: *Biriyə sad* - apıt bəqlər, *yıraya* tarkat buyuruk bəqlər “Sağda (duran) şadapıt bəylər, solda (duran) tərhanlar, buyruqçu bəylər (KT. kiçik abidə 1-ci sətir); Tabğaç *ilinə* kılıntıım “Tabğaç elində tərbiyə aldım (Tonyukuk ab. 1-ci sətir). Təsirlik halda mənsubiyyət məzmunu olduğuna görə, - *n* ünsürü - *y* ilə müqayisədə geniş yayılmış və ədəbi dildə normalaşmışdır. “Tarixən təsirlik halda işlənmiş *ğ* ünsürü də mənsubiyyət məzmununun təsiri ilə *n* ya çevrilmişdir” [125, c.260]. Məkan məzmunu ifadə edən yönlük halda - *y*

ünsürü sadə hallanmada dəyişməz qalmışdır.

Paleoaziat və samodi dillərində də yiyəlik və təsirlik hallar bir-birinə uyğundur. Uqor dillərindən olan mansi və xantı dillərində mənsubiyyət şəkilçisi təsirlik hala əlavə olunur. Digər hallar təsirlik hal formasından əmələ gəlir [245, s.77, 232, 255].

V.A.Boqoroditski n ünsürünü şəxs əvəzliliklərinin kökündəki n elementi ilə əlaqələndirir: "... n ünsürü yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərindən əvvəl saxlanılmış, analogiya yolu ilə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanmasında yayılmış, həmin halların şəkilçilərindən əvvələ əlavə olunmuşdur [127, s.153]. Buna oxşar fikir N.A.Baskakov tərəfindən də irəli sürülmüşdür. O da - n elementini yiyəlik hal şəkilçisinin tam variantının reduksiyaya uğramış forması hesab edir [116, s.16].

Bəzi türkoloqlar n - elementini epenteza nəticəsində meydana çıxmış səs artımı hesab edirlər [252, s.103; 274, s.93]. Türk dillərinin qanunauyğunluğuna görə, sonu saitle bitən sözlərə saitle başlanan şəkilçi əlavə etdikdə səs artımına zərurət yaranır. - n elementi ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında səs artımı kimi meydana çıxı bilər. Lakin yerlik və çıxışlıq hallarda səs artımı üçün fonetik şərait yaranmamışdır.

Türkoloji tədqiqatlarda n bitişdirici samit və mənsubiyyət əlaməti hesab edilir. Daha çox üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tərkib hissəsi kimi izah olunur.

Q.İ.Ramstedt, A.N.Kononov, V.Nasilov, A.M.Şerbak, V.Q.Kondratev və başqa alimlərin fikrincə, - n üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin qədim formasının (-ın, - sın) tərkib hissəsi olmuş, hallanma prosesində hal şəkilçisinin tərkibinə keçmişdir [130, s.69; 194, s.80; 219, s.25-26; 276, s.88; 193, s.12].

N.K.Dmitriyev isə - n ünsürünü hal şəkilçinin tərkib hissəsi kimi izah etmiş, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - *na//ne*, yerlikdə *nda//nde*, çıxışlıqda - *ndan//nnan//nan* şəkilçilərinin işləndiyini

göstərmişdir [163, s.66]. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, ...burada (-*na*, -*nda*, - *ndan* şəkilçiləri nəzərdə tutulur - M.M.) *n* səsi ahəngdarlıq əmələ gətirmək üçün işlədilmişdir. Orta Asiya türklərinin dilində yerlik və çıxışlıq hallarda *at- ı - da*, *at - ı - dan* işlənir ki, ahəngdarlıq pozulmur. Burada - *n* səsinin uyğun yolla meydana çıxmasını şərh etmək mümkün deyil [162, s.67].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Kişvərinin dilində həmin mövqedə *n* səsinin düşməsi Ə.Nəvainin təsiri ilə yaranmışdır; məs.:

Çıxmaya kuyin həvası Kişvərinin *başından*,

Ol zaman daxı ki, dutsa toprağ altında vətən (Kişvəri, s.325).

Burada - *n* elementinin sözün məkan məzmunu ilə əlaqəsi yoxdur, mənsubiyyət anlayışı ilə əlaqədar çıxış edir. Mənsubiyyətli hallanmada bütün hallarda, eləcə də [sadə hallanmada yönlük halda - *y* (qapıya)] yönlük halda - *n* ünsürünün işlənməsi mənsubiyyət anlayışı bildirməsi ilə bağlıdır.

Q.F.Blaqova mənsubiyyətli hallanmada üçüncü şəxs tək və cəmdə məkani hallardan əvvəl işlənən - *n* elementini infiks adlandırır [125, s.33]. Infiks iltisəqi tipli türk dillərinə uyğun olmayıb, flektiv dillərə xasdır. Həmin dillərdə söz yaradıcılığında və forma dəyişmələrində söz kökünün ortasına əlavə olunan şəkilçidir. F.Cəlilov da sinxroniya baxımından *onu*, *onda*, *ondan* tipli paradigmadakı - *n* elementinin infiks xarakteri daşdığını qeyd edir [23, s.212].

Burada - *n* elementi söz kökünə deyil, mənsubiyyət və hal şəkilçilərinin hüduduna əlavə olunur. Qeyd edək ki, - *n* əlavə olunduğu sözün mənasında dəyişiklik əmələ gətirmir.

M.Rəsənin qədim türkcədə bitişdirici samitlərin meydana çıxmasının morfoloji mexanizmini belə izah edir. “Qədim türk dilində ikihecalı sözlərin son saiti düşdüyündən bu saiti saxlayan sözlər ilkin formada uzun saitə və ya diftonqa malik olmalı idi. Son mülahizəyə görə, ilkin kökə aid olan *y* samiti indi saitle bitən sözlərdən sonra bitişdirici samit kimi işlənir

[233, s.70]. Müəllif bitişdirici samit hesab olunan *y*, *n* samitlərinin sözün tərkib hissəsinə aid edir.

Q.İ.Ramstedt məsələni monqol dilinin materialları əsasında şərh edir: “Monqol dilində sonu *n* ilə bitən sözlərin adlıq halında *n* samiti düşür, saitə burunda tələffüz olunması ilə inlautda *n* saxlanılır; *naran* “günəş”, *naranu* (yiy. hal), *sara* “ay”, *sarajin* (yiy. hal). Dilin sonrakı inkişafında adlıq halda *nara*, *sara* və ya *naran*, *saran* yiyəlik halda *narin*, *sarin* və ya *narni*, *sarni* buna uyğun olaraq, *narna*, *sarna* işlənmişdir. Bu səbəbdən də monqol dilində sözlərin hallanmasında sözün qədim kökü ilə hal şəkilçisi arasında - *n* meydana çıxmış və birləşdirici samit kimi işlənmişdir. Türk dillərində - *n* ilkin olaraq söz kökündə olmuş, sonra şəkilçiyə keçmişdir. Altay dillərində əvəzliliklərdə və söz köklərində bu hadisə bariz şəkildə özünü göstərir [230, s.33].

Araşdırmalardan aydın olur ki, diqqəti daha çox cəlb edən oğuz qrupu istisna olmaqla, digər müasir türk dillərində sadə və mənsubiyyətli hallanmada yiyəlik və təsirlik hallarda yalnız şəkilçinin tam formasının (-nin, -ni) və mənsubiyyət şəkilçili sözlərin yerlik və çıxışlıq hallarında - *n* samitinin işlənməsidir. Həmin məqamlarda sözün saitle və ya samitlə bitməsindən asılı olmayaraq, - *n* samitinin tutduğu mövqe onun bitişdirici samit statusunu şübhə altına alır. Bu xüsusiyyət qədim yazılı abidələrdə geniş yayılmış və müasir türk ədəbi dillərində norma səviyyəsindədir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində *oğlanta* “oğlunda”, *yaşına* “yaşına”, *yarakınta* “silahına”, *yalmasınta* “plaşına” (KT, Böyük mətn, 1,31,33 sətirlər). Yenisey abidəsində *kanıta** “xanda” sözündə - *n* ünsürü işlənməmişdir (Yenisey, 48-ci abidə, 2 sətir); uyğur abidələrində: *tenqri oğlanınqa* (Xuastuanıft, 30 sətir), *tenqri yirinqərü* (Bökü xan abidəsi ön tərəf, 1 sətir), *Tavğaç yerintə* (Bögü xan şərəfinə abidə, ön tərəf, 13 sətir),

* Гейд: Бу сюэц С.Е.Малов “ханда, Я.Ряъябов ися йерлик щалда ишлянмиш йер ады щесаб едир.

terisintə “dərisində” (Manixey mətnləri, II abidə, ön tərəf, 15 sətir), *sınından* “üzvündən” (Manixey mətnləri, XI abidə, ön tərəf, 1-sətir) və s.

Mənsubiyyətli hallanmada məkani hallardan əvvəl - *n* samitinin işlənməsinə M.Kaşğarının lüğətində də rast gəlinir; məs.: *tawarınga* “malına” [MK, II c., 155], *keyikning közinde* er *öfkasında* “adam öfgəsində” *qlundan* [MK, III c., s.105,152, 393] və s.

Karluq tipli türk dilləri istisna olmaqla, digər müasir türk dillərində və onların şivələrində məkani hallardan əvvəl - *n* ünsürü işlənir. Özbək və yeni uyğur dillərində bu xüsusiyyət mövcud deyildir (-i ga//ga, i-da, i-dan, i-dyn). Lobnor və Fərqanə uyğurlarının dilində yalnız yerlik halda qalmışdır: *i-n-da* [285, s.160; 237, s.125]. Müasir yakut dilində *n* elementi mənsubiyyətli hallanmanın bütün şəxslərində işlənir [262, s.115].

Həmin mövqedə - *n* samiti qırğız ədəbi dilində və şimal şivələrində işləndiyi halda, cənub şivələrində müşahidə olunmamışdır [39, s.158]. Qırğız dilinin tədqiqatçıları bunu sonrakı hadisə - özbək dilinin təsiri ilə əmələ gəldiyini göstərirlər [142, s.12].

— *n* ünsürü üçüncü şəxsin cəmində - lar² şəkilçisindən sonra da müşahidə olunur: məs.: *kitablarına, kitablarında, kitablarından* və s. Lakin özbək dilinin Xarəzm qrupu şivələrində və Qaraqalpaq MR-nın ərazisindəki türkmən dili şivələrində sait düşür, mənsubiyyət əlaməti - *n* dan ibarət olur; məs.: *ata-lar-n-a*, məktəp - *lar - nan* [92, s.70], *ağa - lar - n - a* [284, s.63].

Müasir dövrdə yazısı olmayan tunqus dillərindən sayılan orok dilində bütün məkan məzmunlu isimlər mənsubiyyətli formada işlənir, daha çox üçüncü şəxsin - *ni* şəkilçisini qəbul edir /bu dildə yiyəlik hal formalaşmamışdır/. Şübhəsiz ki, hal şəkilçiləri mənsubiyyət şəkilçisindən (-ni) sonra əlavə olunur; məs.: *xamari - ni* “əşyanın arxası”, *oyoni* “əşyanın yuxarısı”, *darala - ni* “əşyanın uzunluğu” [224, s.24].

- *n* samitinin morfoloji izahı hal və mənsubiyyət kateqoriyalarının əlaqəsi məsələsini ortaya çıxarır: 1) Hər iki kateqoriya qeyri-

müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişaf prosesi keçirmişdir; 2) Hər ikisində əsas və asılı tərəflər olur; 3) Hal kateqoriyası fəli birləşmələrdə, mənsubiyyət isə ismi birləşmələrdə təzahür edir; 4) Mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrdə birinci tərəf yiyəlik halda olur və s.

Beləliklə, vahid türk hallanmasının əsasında üç halın - qeyri-müəyyənlik, mənsubiyyət və məkani halın dayandığını söyləmək olar. Mənsubiyyətli hallanmada pratürkdə mənsubiyyət anlayışı bildirən haldan təşəkkül tapmışdır. - *n* samiti yiyəlik halın əlaməti kimi şəxs əvəzliliklərində və mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrdə işlənmiş, sonra mənsubiyyətli hallanmada əsas vasitəyə çevrilmişdir. Bunu əvəzliliklərin hallanmasında da aydın şəkildə görmək mümkündür; məs.: *o, onun, ona, onı, onda, ondan* və s. Karaim dilinin trakay dialektində mənsubiyyət kateqoriyasının üçüncü şəxs təkində - *ıy*, cəmində - *ıyız* şəkilçisi işlənir. Lakin hallanma prosesində məkani hallardan əvvəl - *n* ünsürü saxlanılır (-nda, -nde, -ndan). Həm hal, həm də mənsubiyyət şəkilçiləri müəyyənlik bildirsə də, üçüncü şəxsdə məkani hallardan əvvəl - *n* samitinin işlənməsi müəyyənliyin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. - *n* ünsürünün üçüncü şəxsdə fəallığı həmin mənsubiyyət şəkilçisinin saitle bitməsi və digər mənsubiyyət şəkilçiləri ilə müqayisədə mənsubiyyət anlayışını, eləcə də müəyyənliyi zəif ifadə etməsi ilə bağlıdır. Türk dillərinin əksəriyyətində ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin bu xarakterindən irəli gəlir* .

1.2.2. Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə yönlük halda və qərb ləhcəsində təsirlik halda saitle bitən sözlər ilə hal şəkilçisi sərhədində *y* samiti işlənir; məs.: *buğdiyə, baliyə* (Ş.), *baltıya, bobyə, düəyə* (B.), *küçiyə, çömçiyə //çömçöyə* (Qaz.), *qüçiyə, qəçiyə, suya* (Nax.), *baltayı, düəyi* (B.), *çuxuyu, murtdoyu, çömçüyü //çömçöyü* (Qaz.) və s.

* Гейд: Бу хцсусиййятин эениш изащы “Мянсубиййят категорийасы” фяслиндя (сящ. 158-161) верилмишдир.

Y samiti sadə hallanmada yiyəlik halın tərkib hissəsi kimi adacıqlar şəklində yayılmışdır. Zəngilan (Şatarız və Ağbis), Qarakilsə (Ərəfsə), Cəlilabad (Şıxlar) və Dmanisi şivələrində yiyəlik halda - *yın*⁴ şəkilçisinə rast gəlinir; məs.: *quzuyun*, *çömçüyün* (Zən.), *Ərəfsiyn*, *Ağciyn*, *anayın* (Qk.), *təpeyn*, *torbeyin* (Cəl.), *almeyin*, *təpeyn*, *torvuyun* (Dm.) və s. Bəzi şivələrdə mənsubiyyətli hallanmada ikinci şəxs təkin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında y samiti müşahidə olunur ki, həmin məqamda mənsubiyyət şəkilçisi kimi təzahür edir */corabiyn*, *corabiya*, *corabıy* (Gəd.) və s. Yuxarıda adları qeyd olunan şivələrdə mənsubiyyət kateqoriyasın ikinci şəxs tək və cəmində y ünsürlü variantın işləkliyi, yiyəlik halda da □ - y səsuyğunluğunun baş verməsini söyləməyə əsas verir.

Yönlük halda y samiti Orxon abidələrində də məhdud dairədə qeydə alınmışdır; məs.: *Biriyə* Tabğaç budun yağı ermis “Cənubda Tabğaç xalqı yağı imiş”; *Kuriya* kün batsıkdakı Soğd, Bərçəkər... “geridə gün batandakı Soğd, Bərçəkər...” [KT, Böyük mətn, 12,14 sətirlər].

“Kitabı-Dədə Qorqud” eposundan başlayaraq, oğuz-səlcuq abidələrində sadə hallanmada yönlük və təsirlik halların “y” samitli variantı səciyyəvi xüsusiyyətə çevrilmişdir; məs.: - Əlin-ayağın bərk bağladılar, bir *ərəbəyə* yüklətdilər; - Hər nə iş olsa Qorut *ataya* tanışınca işləməzlərdi, — Xatun gəlib zindançıya *qapuyı* açdırdı; - *Borcluyu* borcdan qurtardı; - Şol mağarayı gördünmü [KDQ, 31, 35, 102, 116]; - Yəhudiyə sordılar [Sulu Fəqih s.21]; — Vərqa həmlə etdi qapuyı açdılar [Y.Məddah s.50]; - Aldı *əsayi* ələ getdi güzin [Əsrarnamə, s.59] və s.

Épíēōē ùàēûí - éà øÿēēē÷ēñē iōāñēð îüóç ãðóíó òöðē äēēēÿðēíäÿ
(t ü r k m d ə l i k s t i s c n l a m a) q d a ə d i m o r m k a i s m s a b i t l ə, ş ə m s i ş l i k
h a l r n y ş ə k i l ç s i t ü r k ə q a r a d ı z l l ə r i ə n d d ə d b ü l A z ə r b a y c
d i l i n i d s ə d i a l e s k ə t v i y y ə q a n l m t i ş - d y ı a ş ə k i l ç i s i r n e i a n l ı n
ş i m - ş a ə l r d i r i a (ç a r a X n a r v Q l y P a i K o m, H c ö k m, a M b ə ş d k

Q o,cG ü n D e r r ̊ g X z o r a s t ä m k c ̊ ̊ ö z b æ d k i l i n A n ş a ğ ı
K a ş k a ş d i ̊ ̊ l ̊ ̊ d a x i l d i r s. T ü r k m ̊ d n b i l i n d e
i ş l ̊ n m d ̊ ̊ i, l ̊ a r a d, a ş o l x, ̊ m ̊ x a s ̊ m a n ş i ş v ̊ l ̊ r i n
y a y ̊ y e ş ̊ k l i m d ̊ y d ̊ n m ı ş d i r T ̊ d q i q a t ̊ u h a u r
C ̊ n u t b ü r k m ̊ n i s t r a k h i l n l ̊ r i ̊ m -q b r b e g i o n d i a x i l
o l m a s ı m d a n ̊ r k ̊ Ö z z b ̊ k i ş t ̊ n l ̊ r i n ğ i m d i l l ̊ i l ̊
̊ l a q ̊ l ̊ d r ̊ n i m l i ğ i n ğ i ̊ l ̊ r s.

X o r a s t ä m k c ̊ ̊ i ̊ s i m d i ̊ a h i s ̊ l l m r a i n i n z ̊ a r l ̊ a r, a q
o n u ü n z ̊ r i n d ̊ y a n n z ̊ a ğ u s r a y ı r B q u d i l i n d i y ̊ d ̊ a r m
a r a ş d i r i l, m t ̊ n d q ş q a t l ̊ r ̊ d n a n r d a l m ı ş A ı t m a a n l i m i
G.D ̊ r f e v r ̊ ̊ H e y ̊ b t i n d i h a q q ı n n d ̊ a k q ı a l ̊ l ̊ m i ü d y y ̊
t ̊ ̊ s s ̊ t d ̊ t m m k ü m k ü t n d n i r n t n i n a ş l i m t i ̊ l ̊ t ̊ k t i ü n r k
d i l l ̊ r c i n ğ r ̊ ̊ f o n e -q i r k a m m ̊ a l t a i n ̊ t ğ ̊ r ̊ n i k i q r u p a
b ̊ l m ü ş O d X r o r a s t ä m k c ̊ ̊ s i ü n s i t ̊ ü n i l l i k i m A i z ̊ r b a y c
t ü r k m, ̊ a q a t ü z r, k ̊ z b ̊ k c X ̊ a n i n -z o n ğ u d z i l i l ̊ i r l i k d a ğ ı
q r u p d n ̊ e i t m i ş ̊ i s.

X o r a s t ä r k l ̊ X r ̊ r a s v a i n a y ̊ t ş i n m n a l i t d i a k m ̊ n i s
s ̊ r h ̊ d l a ğ ı m d ̊ a s k u n l a ş B n u b ş d ̊ g ̊ a h n a l i s i n i m i
t ü r k, l ̊ z h i s s ̊ f ̊ a r v ̊ ̊ k ü r d t ̊ ̊ k e i d i G.D ̊ r f e n r i ̊ n l u m a t
g ̊ r X o r a s v a i h a y ̊ t o i n i k n i b ̊ l g ̊ s n i n t i q A i z ̊ r b a d y l i c n a
(V o c n, C r ̊ ğ ̊ a S a a y T x a y m C u a r a R n u -d v ̊ a X a r -̊ e l y d i r
K o m Q c a r ̊, b S a o l t a n, a H b ̊ a k m, a K b ̊ a d a t s a) d q l a l a n i l a r ı
t ü r k ̊ t ü r k m d ̊ l d ̊ r u i n ğ u n d u s. C.H e y x ̊ o t r a s a n l i l
b i q i s m i e n y i m a v l ̊ a ş q ş a i y ̊ l ̊ d i a n d ̊ i q l a q r e i y e d d i ̊
s. B e b ̊ d u, q A d z ̊ r b a l y ̊ d a ̊ m i ̊ n s u l d n l s a y a n t m ı ş
o l u r X o r a s r a e n g i o n u A n d a r b a y c a n i d a k i l l a r p a a r a l e
t o p o n i d ̊ v ̊ a r r d ş r i r v, Q n a r a, b X a ğ z v ̊ ̊ s. G.D ̊ r f ̊ e o r a s a
t ü r k c ̊ A i z n i r b a y ̊ a t ̊ k m d i l l ̊ a r r i a s ı n k d ̊ a r p h ü s a b d i r
A v r o a p l ̊ a m l t ä r i k m, ̊ l n ̊ a n b ̊ a l ̊ z ̊ r b a d y i d i a n ş i n v ̊ s i

C.H e y i s t ü s t ü r i v ö k s i m d i y ə r l ə n d. Br m i i f s o d n i e - t i k
q r a m m x a ü t s i k s i y y ə v t l ü r g i n a r k i b g i ü n a z ə r b a d y i d i a n n ə
d a a h u y ğ u n f l o u n r e k i k s u s i y : y m ə t l s a r z u s n a i t l (b r ü t , y a ğ ,
k a n , y ö l) q ı s s a a i t l (b r y , a n ğ) z k > y (ç ö r , e ü y r e ç k ü r) e q / x > h
(ç o , h t o , h a y a h d > t (t o , l i t ü) i > d (d ə z z e k ə z) b k u > ı (o d , ı n
y ı m) r t q a o ş a a m i t (b r q q s e k k i m o t o ğ i x ü s u s i y y ə t
k ə m i y y l a , t r i h ə , r - l a - l ə ş ə k i l ç i l i s f i a d , ə h s a i l ə m ə n s u b i y
ş ə k i l ç i l , ə ə r v i n i z n l i k v l ə o r i n l a h i a n l l a n m a y m n i l i y l ə c d ə
y ö n l ü h k a l d - a y a ş ə k i l ç i s i m / i m ə , k - m i ş - m u ş a m a n
ş ə k i l ç i l , ə - m i n d i m a m ə s ç ə k i l ç i s i h a i n m v ə s s B u n l a r
s o n i l l ə r d ə z ə r b a y c a m d m h a r i m g i o m a q r a s i y ə y s a r a n m
o x ş a r l h ç e l s a e r b m b k ğ r l m a z d ı

X o r a s a i h a y ə t A n z d ə e r b a ş y i v ə h l i m i n i l l ə y v i n ə l l ə r i
o ğ u s z l c u a q y f a l a d i m i s n a n s d t ə ş ə k t k a p l m ı t d a i r i x o ğ n z
s ə l q l a r d ə ç o t ğ u z d a n X a o r a s a t a m h a e r k ü z l . e F ş S m ü i n ş l e r
o ğ u - z ə l c u q X a l r i n z i l d m e k q i r a s i y ü s t ü m f e r r i ü l a t t i s v i r
e d : i r " 1 - c i i l i m a y y ı n d a l c u q d l a e r X a r ə z m a d l a n a y
X o r a s k a ü ü d l e S ə l c u q K a o r m a s k a ü ç m ə y l a r n i H z a r u n u
ö l m ə X i h a e z m e l y e d ç a n x a q m a r ı ş ı q v i e ş l a m e l i k ö r x u s
i l e ə l a q e d l e a y r i l b i ü ş d X a r ə z y n a ç a d ı y e a r i n l v e r i ş s i z
v ə c ə z b e d l i k e l a X o r a s a l m d a a s a n l y q u l a s d a l a i l e k l e r i
d ü ş ü n (b a s m i y e r v i y ə t r a f y f a l q o i m u r h m d s a m ü h ü m
s ə b e b b i l e r d M i M . d ə m ü h ü m ö l l b i l e r d i ğ u z S l a d c u q
a i l e s i b n a i n ç i l l e b i e ş l s ü r f a l e i s i v z ə ğ m ü b a n r i x e n u n d
Q ə z n i a n v p e r i y q a s l i g b a l e X o r a s a n ö d z a ö v l e t l e r i n l i u l a
(- i) B u m ü v e f f e q q y a z a n i n l m s a d n a d r a y b a y u n d a
b ö y ü a k n a o ğ u k ü m ə s i b b e i r i n i z l e y d a l ğ a h a a r l ı n d a
b ö l ü k l l e r a i n g a e l m ç a o s n ü h ü m ö l l m u ş d u s r B u n d a
s o n X a o r a s a d c u q d a a r y n m q ə n t e q b n s i u ş b u r a d K a q n i k

A s i y a v y ə Q a f a (A z ə r b a) y z ə f n ə y r ü r ü ş k ə t m i i ş H ə m i n
 r e g i o n k ə r l d e h ü c u m l q ə i h ə i b l ə n ə t i c ə l ə n n y ə r d i n r d e
 e t n o s l a (h i m, m s n a b, i b r u l q x ə z, ə q n p ç) a n q ü h ü m l a l m u ş d u
 S ə l q l a r ı k i ç i k s i y a x a r b u r d - l ə i n r b a ş y e r m ə m B i ş u d n i u n
 ü ç ü m a z ı r l ş q ə g i ö r ü l m . ü B ş d l i k r, i "X o r a s a n d x h u i r k
 t a y f a l k a ö i ç ü r ü T l ü b s u, d Ə n z u r u n ş ə d r a q n d g ə n i ş s a h ə l ə r c
 y e r l ə ş d i r i [h i ş s d i r B e l ə l i k l l m i n i l l i y v i n ə l l ə r i n
 X o r a s a n g u ş z i v ə f s o i r m a l a ş m ş a l g, a q h u ş m v ə q e y q r ö h u m
 d i l l ə t ə n s i r i m ə r q z l s d a a b u g ü n q ə d ö z g d i m ü h i t i n c
 q o r u n a x l a n m ı ş d ı r

T a r i x g u d i l ə n ə n ə s u i y n g u o n l a r, a X o r a s t ü n k c ə s i n
 d i f e r e n s i k s i d i y l a A z ə r b a y c ü n k u i z r g e t m i ş X l b r r a s a n
 t ü r k m d e i n i ş i v ə l ə s r ö "X V y ü z i l d e ə t n b a r b u n r a y g ə l ə n
 t ü r k m ə n h l ə s r a b [i z h a s. "T ü r k m ə n s i o t r a h n ə l d l a g ı n c
 y a r a n m ı ş d ı r

y a i z o q l o s s Q u n n T b ü r k m ə n v i ə s M a a r k Ö z z i b ə k i s t
 ş i v ə l ə r i i ş n l d a m ə s o i m d q ə l ə s r i x n l i g n n ə i n i c k i s m d i e y i l
 q ə d ö n g u x z i s u s i y y ə h t a s i r s i n e i m s i a l i e t l ə ş k n i m y i n a ş m a
 l a z ı m Ə i r n r a t l ü a r k m d e i n i q ı p ç a d q i l l ə r i n ə i s i n i l ə o g u z
 d i l l ə r i n f ə d r ə q n l ü s u s i y (o o ü l m r l ə d d ə y ö n n l h u a k l d a d ə d i i l d ə
 v ə d g ə ş r i v ə l ə g d ə g ə n i n ş l ə n i n k ə s s a b t m i ş d ı r

H ə i k ş ə k i l ç (i n j n y) m ü a a r i e a o l n l a Q ı n a f q v a e K i ç i k
 A s i y r e g i o n u m n d y a d a n x a m a s o i g a s x ə l c u t a y f a l a d ı n l ı n
 x ü s u s i y o y m t a i ş s i n h a a d e t m o i l ş u P r o b l e m d e i n g l ə q i e r k n
 ü ç ü b n ə z a r i f a i k t l x a t ı r l a t m a a d b i l i r T k a r i n i e n b ə l ə r
 a y d a n u k r i o g a s x ə l c u X l b a s r r d r a q d a r n ö b l k ə l ə k r ö c ə m, i ş
 M a v ə r ü, n X n ə m ə r z K m i ç i k s i y l a r a, n A z ə r b a y c M n i s i r d
 q ü v v ə d t ö l i v l y ə t r a t m. i ş X a e r l i l o t v a i x n i q a y n a q i b a t i n a d ə
 ç ı x a r d o g q i e n a g d e r e g a s x ə l c u q Q a a f n a z k a i ç A k s i y a y

y ü r ü i ş ü y e r t ü r k h a l i s s i n y i n v s i c t i m ç æ i k i s r i t m a n l a r ı n
 b i r d ə f w ə d q i k ɛ ʃ i ə k i l t d i ɛ k l ə ʃ i m ə n s i t i c ə l ə n [5 i s ʃ d i r
 E. Ə z i z A v z ə y r b a d i l i n f i n r m a l a ʃ m b a s h a s d a n k t ə - n e z
 i ʃ l ə d i " t ü r k l ə " ʃ i f a a d ə s l i n q i q ɔ n t ü n ç ə k i r " t ü r k l ə " n i m e
 A z ə r b a d y i d i a n g i n l m b ə d i k i m f i b r m a l a ʃ m m ə n s a i s y n o , d a
 A z ə r b a d y i c l a m A n z ə r b a d y i c a a z n i s i y n a d ʃ a n m i ʃ x t ɛ l a i f q l a
 a a s i n ü m u m ü n v s a y ʃ t ə ʃ i n v ə r i l , m A ə z s ə i r b a d y i d i a n t i n s i r
 d a i r ə s g i n n i ʃ l ə n f a n k k i n b i a ʃ d a ü ʃ m l a k i m G i a r l m ü e r k
 t a y f a y æ r a l h a l i n y ə i n ö k z d i l i n i r i , r ə d k i s i n m ə l a ɔ n d i l y i e r l i
 t ü r k c ə y ʒ u n l ɛ ʃ i s . d ı E y m i n ə ʃ ə y l i r v i ɔ g ə l m a y f a l a r
 q a y n a y a r b i ʃ m a s i c ə - s y i n v ə - y ʃ ə k i l ç d l a n r i ʃ a d k t i m i
 f o r m a l a y m s i ʃ n r a d ə b d i i l s ə v i y y ə s ü n k ə s ə l m B ʃ d i r
 i n n o v a s i y a n r k n m z ü a ɔ i ʒ ɛ s ɔ l c u d q i l l ə r i Q i a r q a d i z i n ə
 g ə l d i k s ɔ ʃ m a d i l l i n t i n s i i d i y a r a n m O ʃ s d m r a m l p e r i y a
 d ö v r ü n d a q a d z i l b u d i l i n ə s i r i m ə r u q z a l a , r a b q i r n ö v
 a s s i m i l y a u s ʒ i y a n . B ʃ b a z ü r k ə d q i q a h ç ə l i a n r d i a q a q a u z
 d i l i n ü i r k i l i n d i m a l e h k e t s i a d i r [8 r s . - 1

T ü r k o d d g O i y x a n d i d ə l ə b i n r d y ə r i y y ə r a , y k a u r i y a
 s ö z l ə r i ʃ k d ə n - ə y n a f o r m a m i n i a n a s m b ü x t t ə ; l y f d i n i l l i k l
 ʃ ə k i l ç i y i a q o ʃ n i a m i z a d i l u n S . E . M a l b ɛ s ö z l ə s r t i i q a m
 h a l a i d e d i [2 s . V . V . R a d l o g v ö a r d u b ə - y i a k t ə f " ə
 m ü r ə k s l ö ɛ t i d ü y r a y ö n l h i a k l o n ʒ u f n r m - a a s d i l . B a z i e s n ə
 b ə r i y y ə r i y s ö z l ə r i n y i ʒ n i s s ə n s i n i y a q o ʃ m a s i b d a n t
 o l m a g i n s i t d 2 i r s .

N . A . B a s k a d k a e y a n i q o ʃ m a d l a n . d T i m i n q d u i k i n y d ə n l ü k
 h a l q e y f r ə i a l . d - ı r y a " t ə r " ə (f e v e , n s k o l p m e q d d a i l l ə r) i n d ə
 " b i r g ɔ l (b k r o k i) l i m ə n a l a q i ɔ m a k i m i ʃ l ə n Q r i d a u n i
 k u r a d m m i y a m a - y a b i t ç " i B i i ç a y s m h i l i q d o i d a q a r i
 y a ʃ a y " [2 d i s . Q ə d i m r k c d y a n k i y a s ö z m ü a t ü r k

d illə r i "y d' s ö ziü ə l a q ə l [ə] n i s. H ə m s ö n z l ə Q i m x - o n
 Y e n i s ə b y i d ə l ə y i n r d, n y ə i r ğ, a b u r q ə s r ə ü k i l l ə r i ş n l d ə m ə
 s ö z l ə k r ü k ü x ü t n i o l m a g ö n s i t ə B r ü t ə y a n ı m ü s t ə ö ğ i
 q o ş m ə ş ə k i l ç t i i q a m ə n i k n i d ə f s k e s i ç i r m i ə n s k i a t i m i r i k
 L a k a i b i d ə l ə r d ə f t i q a b n i b d t i q ə o n ş m a h a r s a y, t a p a v ə
 s. a d l h q a l l a a r ə l u n v u ə s ö z d ə y n r y a z ı l m r ə s Y i r q ə d ğ u z
 b o d u a p a i l q ə k ü t a t a b b o d t a p a, b i r q ə T r a i b ğ t p a u l u e ğ k i
 y ə q i. r m S i o l d ğ u x z a l q t n a, ə f ə r q k d ə a t a t a b x a l q t n a, ə f
 s a ğ d T a a b ğ t a c r ə o f n i k. i" (K, T B ö y ü m k ə, t n — y a i s t i q a m
 b i l d i r q ə o n ş m d a y ı l ə k i h ğ i ö v q d y ə ş l ə n m ə i y s e m ə z m u r
 b i l d i r m i a ş d ü r d ə l y e d m ə ə z m u a s a n s u y r l h k a l l ı n d a
 ş ə k i l ç f i a s d e d d i y ğ i ö t ə y a n i k r o a q e a l l d a ş d t i r q a h m a d i t n
 v ə o n u q n r a m m ə d a i n k - ə ğ t a t q ə i ş ü k i l ç i s i x i n i k l ə - ş y m a ə s
 ş ə k i l ç i f s i a i l ğ n i a n t t i r m. i ş d i r

H ə r k i h a ş ə k i l ç i s t ə n r k n i b i n y d s ə k m i b t ə z ə n t i m o l o
 b a x ı m b d i a n i r i n d f ə n q l ə n. d T i ə i d i r h l i k l, d b a i r q a y d d a r, a q
 b i t i ş d i s a i m h i e s o b u n Y i r ö n h ü a k l d s a d a h q a d f m r n o h a - n
 q d k a ş ə k i l ç i s i q n s d a n k n i d q ə n v r i l m ə t s i c ə s i m d ə ğ l ə l m ə s
 e h t i m i a d i ü r ü l t r s. Q e y e d l ə k k i ə n q ə d i y m a z ı l a r d
 q / ğ v ə y - l i ş ə k i l ç i p a r a n l ş e l l ə n n o n s i n ə n ş ə y i c n ü i n z a h i n
 t ə k z e i b. i D i g t ə r r ə f d q / ğ - y s ə s u y ğ u q n l p u ğ t a u q t i ü r k
 d i l l ə ü r q ü x n a r a k t e, r - i k d ş i a r k i l ç i s i o i ğ u q z r u p t ü r d i l l ə r i n
 s ə c i y y x ə ü v s i u s i y y B t u d i l a n m u m ü s t ə ş q ə i l d a l m e y d a r

ş ə r t l ə n d i s r ə s m b ə b l ə B r d l ə l i k b ə r k i h a l d y a
 b i t i ş d i s r a n i k i t i m m i e y d a n x a m v i ş m ü a d i ö v r d ə h ə m i n
 m ö v q s e a d b ə i t l ə ş. m i ş d i r

T ü r d k i l l ə r i b n i d i e ş d i s r a i m i i t l (n, y, i q) h a n s ı q n ə n l i m m a s
 d a m ü ə y y ə n l ə ş d d i i d l m p ə d m i t i n r k a z a l b i d b n l ə r ə ü ç
 s a m e i y n m i ö v q i ş d l ə n m. i Q. E. B r l a q d b u a n ü n ç ü a ş a ğ ı d a

m ü l a h i z r æ l s æ i r n i ü r

1 n s a m i t d n i d n a x i l i n æ d æ x a r i c i g n e d n æ i s y i l m a s i

2 q e l e m e n y t a n n y n z n l h u a k l a n l o m t æ r r f k u n i d i s l æ n m æ s

3 - y æ l l o m o r a f d h a u l h a m m d a u d æ h m d ; a s i

4 f o n e t i k n u n a u y g g w o r b y u g a s ü r ü "q" ü d n a n æ m æ l æ
g æ l m, y s i n l i k l i n y a a l l o m t æ r f k i b i n e d l æ m e n n i n n a
i f a d æ t m æ m æ s i i k i n c i l i d y æ i h a æ æ t i l r l s. A l i m i r æ l i
s ü r d ü n y ü d d æ m d a m a i t h n æ i n ç a l l a n m æ a a i l s æ i r a k l a v æ
e d æ r æ k æ q s a m i t l æ q r æ n d i n s a m i t s i n n a e y d ç a m a s
f i k r i m ü d æ f d i æ r i k

1 T ü r k l t i s a d i l q u r u l u s s æ n k d i a l ç i l s æ i r æ n m ö h k æ r
q r a m m q a a t i k u n a l u y q g l a m l æ n z i m H æ y n t i i p i k i q r a m m a
s æ k i l ç y n a i m a i s l æ n m b æ d i l l æ t æ b i æ t y i n d d B r æ z æ a b i t
q a n u n a u y g u r k l a u m a ç a m a d m æ b æ k r i l ç i s æ r r a i n i p o r u l m a
h a l l a d r a i ö z ü b ü r u v æ r i Q æ d y n a z æ l b i d æ l y i y æ h i k l i n
q r a m m æ t a k m æ t i n æ d n æ m æ k a h n a i l l a r d æ m i n i s l æ n m æ
m ü æ y y æ n l æ s y d æ i t r i k i d i s o g i y k a d a t a l l a h n i a n i i z a h
o l u n m u b d u a d i æ r x æ h i d æ l æ z i æ i d i y g a b i d æ l æ r i n
f o r m a l æ s æ k i l s æ i s a h i l d æ m r æ s b i z i n æ i z i n K æ T B ö y ü k
m æ t n - c i s æ t i l l æ q æ d i u n y g a b i d æ l æ s i n z d æ M æ a n i x e
p o e z i y æ s i m æ t n - c i s æ t i l l æ b i z i n d X æ n u a s t u a n i f t
c i s æ t i l l æ i z i n B æ g x ü a æ b i d, æ s r i x t æ r, æ f - c i s æ t i l l æ i z i n t æ
s i z i n M æ a n i m æ y t n, l æ v i æ 4 a b i d æ l æ k i q l a a l l a n q n æ d i m
u y g d i r l i n æ v æ z l i k m æ ü d æ m l ö f v q æ d y æ d i n m ; i n d æ s
b i r i n v æ i k i n s ç æ i x æ s v æ z l i k l æ a l h a i m m æ s x n s h æ q æ k i l ç i s
t æ s i r l i a k l d s a o n n æ d a v æ d u n m r i n i s i i m i, t b i z n i d i i z n i d i l n
æ v b i z y i n ç i n x i s b i q æ v æ z l i y i e n r i l l i k l y i y æ h i a k l æ k i l ç i s i n
s o n i s l æ n a i n i n, t h i z i n i t s æ a r æ v æ z l i k l æ y æ i m l i k æ s æ k i l ç i s
t æ k r o a l r u n æ n t æ d h a u n t Q d æ a d u n y g d i r l i n h d æ m ç b i n i n n æ i

ik in şə x slətrəi kv ə c ə m i, n ü ş ə x s i n k i n d ə l a r
ş ə k i l ç i s i n d ə i n q l a a ş ə k i l ç i s i ş i h ə i n m q ə y i d ə i n m : i ş d
s i z l ə f 2 n a s. M ü a t s i n k i l l a r a s i h d x a u s u s i d y a y h ə a d x
m ü a u y r g d i r l ü ç ü s m ə c i y y ə n i a d s i n ə n i n s d i m i n s d ə n i n d i
u n i n, d ə i m [d 2 s.

Y e n i a b y d ə l ə y r ö n d l i h a k l ə k i l ç i y s i a m i a n ş l ə n m ə a s s i n ə
g ə l i; n m i r ə s K u y k l a n ç u y i m z g d a g h ı m a k d a r l l d S i m r a y d a
x a n ı m ı, m c d a u r g l u m a d y a r m l d (Ü m ç ü n B c ü r l a d i d, ə s c i g
s ə t i)

N ü m u n ə y d ə m l u k, i b i r i n ş ə i x m ə n s u b ş y ə k ə l t ç i s
m ü ə y y ə i n f l ü d k ə t d i y ü i ç ü n y i y ə l h k a l ş ə k i l ç i s e i m t e i y a d
q a l m a m i k d n y ö n l ü k l a ş ə k i l ç i s (i k n) i n i ş l ə n m s ə s z i ü n
m ə n a s d i n y a ş i k s i b i y ə b m a m. A ş y r r l o q l d a k g i u m h i ə i r k i
ş ə k i b ç i r l i k ç d x ı ş t n i d z m i u f a n d ə t m i ş (B i u h a d i t o ə y u u k
a b i d ə s i n d a m k ç a i n x ı ş l a q l ə k i l i ç l i m i ü q a y l u d a l) p r

A z ə r b a d y i d ş i a i n ə l ə r y i n y d ə l i a k l d s a c n n y ə r l v i k ç ı x ı ş l ı c
h a ş ə k i l ç i l ə ş i l a m m d i s e i l h ə t a k s g ə l i n m ə. n B i s y d i y r ə l i k
h a l m m ə n v ə f o r m a a c m f o r m a l a ş m v a ə f i e n l d ə a i n d a m ə l u n a
b i l m ə m ə s i m n ə d l i g n l i r A z ə r b a y d i h i s i v ə l ə r i n k d i q a t
h a l l a n m i a z n ə r i m i l m a s M n i s l a m v ə M. N o v r u q ə y d
e l ə m i ş M ə s l a m T o a b a s a ş i a s m n d g ə z g n ç ə g x ə v ə z l i y i n
y ö n l l i a k l d a " u n i " y (M ə u n n i y h ə s ü d i m i y ə d l ə k m l i n k d i a t
h a ş ə k i l ç i s i l m i n a g i n s i t ə " r i u n i j s ö z ü d i a q q y ə t t i r d i k d ə
y ö n l l i k l ş ə k i l ç i s i ş i n i m a k d i y g n ö i r ə. r B k i r i n y c ö i n l l i k l
ş ə k i l ç i a s s i o n r a ş k k i l ç i t a s i m i r l i ə i n c ə l ə, ş a m ə s s i s ə s i l ə
ə v ə z l ə n. n ü i n ş d u i m i, y s y ö d t e l h ə y i ş i k u l g i y ə m : u s d a r y ə
[5 s.

M. N o v r u d z a u v n i y s ə f o r a s i n k d i a l a l l a n m o a l m i a s i n
t ə s d i q, l l a y k i m m ə m s i c n z b ü a ş q ü i r z a d i d : i B u r a d i q y a x u d

-n_ ü ç ü nşcəuxtə k ĩnv ə z (j̣ya ix ũşda rəv ə z)l-i ỵ (iy a x u ḍ)
 y i y ə lhi ḳ ş ə k il ç i ṣḍi ṛ ş i m Q l a f q æ r z e a t l ü r k d i l l ə r i n c̣
 (q u m, q̣ q r a ç ḅ y a l k d a i r l ḷ) y r i y ə l h i a ḳ ş ə k i l ç i ṣ i m b a a l x ı m d a
 t ə s i ṛ h i a ḳ ş ə k i l ç i l i ạ(-i, - i, - u, -ü, - n, ı - n, i - n u - ṇ) e y n i d i ṛ
 T a b a ṣ a i r v a a d ṣ a n y s i y ə l h i a ḳ ş ə k i l ç i ṣ i ḥ a i ḍ i l m a a x s i m ı n ḍ
 h ə m a i m e a y l a x ı n [6 ş s. r -9

Y u x a r f ḍ ḳ k r i l ḷ ṭ a r b a ṣ a i r v a a s i i n k ḍ i q̣ h a t l l a n m i z a l n̄ i m i n
 t ə s d i q. l̄ H̄ ȳ ī k̄ a l i m̄ a i s̄ a s l a x d̄ i s̄ ḡ u s i ȳ ȳ s̄ ā l s̄ a i t̄ ā n̄ ī r̄ ī l̄ ī
 a ç ı q s a i t l̄ a q i a p a l l a ş m̄ a d̄ i s̄ ā s̄ z̄ ā r b a y l̄ ī l a i s̄ n i v̄ ə l̄ ā r i n̄
 ə k s̄ ā r i, ȳ ȳ ā t̄ ī m̄ l̄ ā d̄ ə̄ D̄ ə r b̄ ə - n̄ T̄ a v a s̄ ā s̄ r i ā n̄ l̄ ā ī r̄ ī ǖ n̄
 x a r a k t e. r̄ l̄ ī k̄ i d̄ i x̄ r̄ ǖ s u s̄ i ȳ ȳ ā n̄ ȳ t̄ ī ȳ ə̄ v̄ ī ā t̄ ə̄ s̄ i r̄ h̄ ī k̄ l l ā ā ȳ n̄ n̄ ī
 ş̄ ə k̄ i l ī d̄ ī f̄ ā d̄ ō l u n̄ m̄ Q̄ a u s, b̄ D̄ ā ə̄ r b̄ ş̄ i n̄ v̄ d̄ ī q̄ ā r u p̄ w̄ ā Z̄ a a q̄ ā t̄ a l ā
 Q̄ ā x̄ i v̄ ə l̄ ā x̄ i ā n̄ s̄ ā d̄ T̄ r a b a s̄ ā i r v̄ ā n̄ s̄ i ȳ i d̄ ȳ ə̄ h̄ ī k̄ l ī d̄ ō d̄ a q̄ l a n̄
 v̄ a r i ā(-u, t̄ -ü, - n u - ṇ) t̄ ə s i r̄ h̄ ī a k̄ l d̄ n̄ ō d̄ a q̄ l a n̄ i m̄ c̄ ā ȳ ā ā n̄ ā(-n̄ t̄ i
 i, - n̄) ī ş̄ l̄ ā k̄ d̄ H̄ r̄ ā m̄ ş̄ ī n̄ v̄ ə̄ d̄ m̄ ə̄ n̄ s̄ ū b̄ t̄ ā n̄ ȳ n̄ l̄ ā ȳ b̄ ş̄ i l d̄ i r̄ ə̄
 b̄ i r l̄ ā ş̄ m̄ ə̄ y l̄ b̄ y r̄ ā l̄ h̄ ī k̄ l ī d̄ ā m̄ ā q̄ r i ā n̄ t̄ d̄ ā m̄ ā k̄ ā k̄, ī r a s̄ t̄
 ḡ ə l i n̄; m̄ ī ā r s̄ m̄ ə̄ ī k̄ ī n̄ s̄ t̄ ā n̄ k̄ ǖ ə̄ n̄ u t̄ n̄ k̄ ə̄ n̄ b̄ t̄ ī z̄ k̄ ǖ ə̄ n̄ s̄ t̄ ǖ z̄ k̄ ǖ ə̄ n̄ t̄
 s. B̄ ū n̄ ḡ ā r d̄ ə̄ ū n̄ ī ş̄ ə̄ z̄ ǖ m̄ d̄ ā q̄ q̄ i d̄ ā m̄ ā ş̄ ş̄ l̄ ā k̄ n̄ ī t̄ ā s̄ i r̄ h̄ ī a k̄ l i n̄
 v̄ ə ȳ a ȳ ȫ n̄ l̄ h̄ ī k̄ l̄ q̄ n̄ ā p̄ l̄ ā l̄ ş̄ i m̄ ā n̄ ȳ ā r̄ q̄ ā l̄ m̄ ā l̄ ş̄ ā m̄ ə̄. f̄ l̄ ī d̄ ā b̄ r a s̄ ā r̄
 ş̄ i v̄ ə̄ s̄ i b̄ n̄ ū d̄ ǖ s u s̄ ī "ȳ ȳ ī ā s̄ t̄ ā r̄ ə v̄ ə̄ z̄ l̄ ī d̄ ī ā n̄ ī d̄ d̄ m̄ ī r̄ ə̄ s̄— P̄ ā ç̄ ç̄ ā x̄
 r̄ ā z̄ u l̄ ā, d̄ b̄ u ū n̄ ī ḡ ȳ ī ā, ī ā t̄, ş̄ ǖ ş̄ k̄ ā r̄ ə̄ k̄ d̄ ī ǖ d̄ ā v̄ u a l̄ s̄ k̄ ā ǖ m̄ ə̄ l̄ k̄ ā r̄ v̄ ə̄
 s.

Ā z̄ ə̄ r b̄ ā d̄ ȳ ī c̄ l̄ ā m̄ b̄ ī n̄ z̄ s̄ ī i v̄ ə l̄ ā r̄ ī k̄ i d̄ q̄ ā t̄ l l a n̄ "k̄ n̄ ī n̄ s̄ u a l̄
 ə̄ v̄ z̄ l̄ i ȳ i m̄ ā d̄ ā ç̄ r̄ ā r̄ p̄ m̄ r̄ ə̄ s̄- T̄ a m̄ b̄ ī n̄ t̄ ǖ n̄ ȳ t̄ i ȳ ā ḡ ī ā n̄ t̄ i r̄ d̄ i l̄ ā
 d̄ i r̄ m̄ k̄ ī k̄ m̄ ī n̄ q̄ ā d̄ b̄ b̄ i l m̄ ə̄ (M̄ i m̄ ğ̄- D̄ e d̄ ī ā l̄ ī ā m̄ ī n̄ ȫ n̄ t̄ ā ā ğ̄ l̄ i s̄ a n̄
 (T̄ ə. b̄ - M̄ :̄ m̄ ū ş̄ :̄ m̄ k̄ i m̄ ī n̄ ā n̄ ȳ ə̄ s̄ ā d̄ x̄ (Ḡ ȫ) ȳ ā s̄.

B̄ ū q̄ ə̄ d̄ ş̄ m̄ k̄ l i n̄ f̄ d̄ ā r̄ q̄ o l l i ā r̄, ā d̄ q̄ i ḡ ā i t̄ h̄ i s̄ s̄ ə̄ l̄ ā ȳ ī n̄ ȳ d̄, d̄ i k̄
 ȳ ȫ n̄ l̄ h̄ ī k̄ ş̄ ə̄ k̄ l̄ ā r̄ ç̄ n̄ ī d̄ ā s̄ n̄ d̄ ā ā ȫ z̄ ǖ m̄ ǖ r̄ u v̄ z̄ ā r̄ ī m̄ ə̄ s̄- B̄ i z̄ i n̄
 d̄ ǖ v̄ ī ȳ h̄ ā n̄ b̄ ā l̄ p̄ ā r̄ ī p̄ l̄ ā n̄ ā r̄ t̄ ā k̄ ā s̄ i p̄ (Q̄ ə̄ r̄- T̄ ā b̄ m̄ ū ə̄ ḡ n̄ ā l̄ ā s̄ i

v a x a **h** u nç æ x **A**uz ml e r (**Z**ia. q - U ş a ğ l a y nğ l a r o y y i a n d m a
b ə h i e l ə n ş ç e i ğ l ə l m ı (**M**bu ğ- Ç u x i y g ə n f i r ət : d ü r t a s ı n d
y a n d ı (**Q** d u r ə l d ə n u y u **B**f b a k r i y) (**B** d v ə s.

E y m i a ş ə k i l ç i s y i a n n i n i ş l ə n m ə s x n ş h i a q l i n f a d ə s i n
r a s t l a ş **B** r a d Ş i a m , a **Q** x u , b S a a l y a v ə b . ş i v ə l ə z r ə d r ə f l ə s r a d b ə i t
ş ə k a i l m ı ş m l ı a ş ç o x d a a m n o b a ş d a n t a a n d a , n t a z a d n ə n v n ə n
(**B**. Ş . g e j d ə n s n a v m x d a Ş n n m m a r a q k l i b u r n b u a ş q ä z l ə r d
m ü ş a l e i t n ə . H i k m s ö n z l ə b r d r a n d i n f n o r m h a s l i u n k s i y a s
i t i r m a i ş t i z q ə r y f a r a d ı c ı x i ğ l i m e a d t i v ə m ü s t ə l q k i s v i k a h i d
k i m ç i u x m ş ə z m i f i a n d a d ə - m a ş n ə k i l ç q s e i b e u d l i r

İ k i q h a t l l a n m K a i y a d b ə d Q o o r q a u b d i d ə s d n ə d a ş g t ə l i n i r
m ə B i q u r ç u a y ü n z ə r b n i k ö r y ü p d ı r m K ı ş d ə n i o n t a l i z ç n
a q ç k e ç m i y ə d ö n g d e o g q ə i r a q ç a a l u r [K ı D , Q . 9 H ə m i n
s ö z l ə b r i d ə d n i n z d ü x s i n v d ə M . E r g i n i n ş r i k d ə n i n d
k e ç m i y ə n ş i n k d l ə , m l d . A r a s l i m a n ş r i n m d ü a s l i ö v n u y ğ u n
o l a r a k k e ç ə n d k ə n ç m i y ə ş n ə d k ə l i n t d ə n k r i p e s d y l a m . i ş d
Y u x a r ı d ü k n i u n ə t ə i m d ş ə k i l ç n i s ə n s u b i n y ş ə m u n u
a n l a ş ı l ı r

Q ə d i m ə h t a l i n i n ş ə k i l ç i s i n d a y a o n l i k k ş ə k i l ç i s i n
i ş l ə n m h ə i l n e Ş i k m ş i x v i ə s i r m a d g ə l d m k ə s Y a y ı ğ ı ş d u
g e t d Q ğ b + Q a u d y b a i ç a i , p a y ı z q ı a y a ı t g a ğ d v ü ə ğ .

İ k i q h a t l l a n m i z a l n e s n i n a a n d r a , d b a u r a d a a d b m r a , d a n
h a r a d d a r a d z ə n v f ə ə v ə z l i k l ə d v m d d l r a k i n a i s t i q a m
h a l i ş n ə k i l ç a i r s x i a i k l ə s ş ö z r l ə k r i n k h b i s s ə s c i a v ə r i l d i y i n
k ö k ö z l k ə i r m y i e r l v k ə ç ı x ı ş h i a q ş ə k i l ç q l ə b r i t l m i ş H i a , r a
h a n i h a n s s u a b v ə z l i k l ə k r ü k i ü n n " d ş k a n i n d a y a n d ı ğ
s ö y l ə m b a k r M . İ s l a m ş o i v ə l ə m d ü s t ə h q a i s u a d v ə z l i y i n
i ş l ə n m m s ü i ş a i l e l d ə n i ş n d ə r s H a t ə r ə g f ə d i f s H n t ə r ə f ə
b a x ı f s Ş . n s . T n q u d i l i n d d ə b u ə v ə z l k y ö k h " a d ı r

h æy a“h a ʀ u æ.

İ k i q h a t l l a n m i z h æ d h i g æ t ü r k i l l æ r i v æ d ş æ v æ l æ r d n æ d æ
q a l m ı Ş d a k d u i t l i n - d t æ ş æ k i l ç i d s l i a r v d æ m æ n s u b ş i y k y i d ç i
i s i m l æ y r i d y æ t i k æ s i r h i k l i - n ı n ş æ k i l ç i s i m d a i m l æ n v i æ
b u n u æ l l a q æ a d s æ i m i l y n æ s t i i y c æ s i m æ d n æ æ g l æ l i - r n + d æ -
ı n n > a ı n [1 s.

Y a k d i l i n ş i n m a l q æ r d r u p ş u v æ l æ r ʀ i k d æ h a t l l a ʀ m
b i r g æ d i k d a m n t æ s i r l y k ö n l ü k ç ı x ı ş h i a l ş æ k i l ç i l æ r
i ş l æ n m i l æ r s e i a l l a B ş u r n l æ r i a n s ı b d r a g æ + l i k s i r h i a k f l o r m a s
ç o x l t w æ ş k e i d l [1 s. -1

X æ k d i l i n d k æ i q h a t l l a n y m ö æ l ü k i s t i q a m æ l t l a r ı n
m ü ş a b i l d i æ S i x d h æ l l a n r y c æ n d l h i a k d z u s m i t k æ i m “q æ y ʀ ğ a
ç a z ä s a a h æ” ş æ k l i n ş d l æ n B r u d i l i k ı z ı d i a l i e n k d t y ö n l h i k l
ş æ k i l ç t i æ s k i r i ş l æ n k r i m e é q æ y ʀ ğ a a n a a “ğ i z æ” y v æ s.
İ s t i q a m a d ş t r æ k i l y i ş i æ h i a k l æ l a v æ d u ʀ æ r ı n [1 a r s.
Ö z b æ k n ı ş d i d i n b d u x ü s u s i y s y m t l æ v r æ æ v æ z l i k d æ x r d ş d i
h a l d s a o n n y æ n l h i a k l æ i k ç i s i n ş i l æ n m i l æ m s i e y d ç a ı x ; æ r æ æ ç
s y m d æ b n i q y i a l d a ʀ s q e a n d a v n æ p . a s. B u x ü s u s i t y a y t æ r t
v æ b a ş q d r i d l æ r ş n i v n æ l æ r d n æ d æ h d ş w æ k i l d [2 d i s.
1 s.

İ k i q h a t l l a m m t æ s r l æ d d h ç a o X . B a l a s a ğ u “K l u n a u d n q
b i l ʀ s æ r i n t æ z a h e ü æ m i ş m d i r s m e d i a m e d i i , n s e h d i a
s e h d i i , n a n d æ m u d i a a n d ı , n m u d i u , n k i m d i a k i m d i i , n
b i d i d æ b i d i a i [1 s. Q . F . B l a q o æ v æ æ z l i k h æ r i m æ k k
f o r m a l a “K u n t a n l q i d ʀ i q s æ i r s i t i s o n l a m a d l g Q r a r a x u a y n ğ i u r
a b i d æ l æ v i æ m d k æ a ş ğ a ʀ d n i i v - d ü ğ - æ t t ü ʀ k d æ i ş l æ n m æ m æ
Y . B a l a s a ğ u m l æ m s o u h d u ğ i u a l e k x t ü s u s i y k y i m i t z i a d d i r
[1 s. -1 E . N . N æ c b i b l æ æ t i c g y b m i k ş , i d Y i . B a l a s a ğ u
p o e m æ n s i a r t s i s s æ s ç i m ç a y ı n k r æ n a r y n a d ş a a y a y k a æ m ı ş d

[2 s. M ə l u o m d u ğ u m Q a r a x a d ö l w l r ə t d n i l i n l a n
X ə q a n t i ü y r y k ə ə s s a e s t i b a l r ə u y ğ v ə k a r l m q ə n , ş q ə i l s i m d ə n
o ğ u w z ə q ı p ç t a q y f a l a d r i x ü s u s i y y ə t s l ə s r l i a n m . ı ş d ı r

S.Q.K l y a ş t o r m i a l u n m a ğ t ü r a Q a r a x a d ö l w t ə t n i a z i
c ə h ə t i k d i n i s s ə b y ö ə l ü n m ; i n ş ə d r ü k B ə x l a s (K u u z o n r d) ş i h ə r i
o l m a ş q ə l a l q i s s ə s ç n i q i l l q ə r r b i s s ə s m n ə i m k ə v z v B h r , a z
s o n K a a ş ğ ş ə r h ə o r l i m a q l b a ğ m a n l ə s k u n l a ş 1 m ı ş . l a r
G ö r ü k ü i k i q h a l l a n d m a h ə m d n i a l e k t l d r i d i a n m ə x s u
o l m u ş d u r

B e l ə l i k k l i q h a l l a n m i k r o a r d ə a l d e x k ü t s u s i y k y i m t i
s o n r a d m a n e y d a ç n i x m ı ş s ö z ü n ə r k i b i m d ə n d ə y i ş i k l
y a r a t m , a z m ə i ş ə k i l d i w r u n s u a b x l a n m A ş d ə r r b a y d ə l a i n
ş i v ə l ə r b n u d a d i s ə i z l a r i m i n h d d u a d i r ə q l ə l m a o m u n
i n n o v a m i y ə k ə k i a n r i k u y ğ d i l l ə r i o n l i m a i b ə i z a h t m ə k
o l a E . Ə z i z o f v i k n i n “ A ə z ə r b a u y y c ğ a i z r o q l o s b s i l t a e r n ə f d ə
q ə d i m y ğ - a ğ u d z i l b i r l i i y l ə b a ğ l ı d r i s g a d ə r r ə f d n ə m i x t ə l
d ö v r l ə A d z ə r b a y o h m d k a r l u y ğ u m ə n ş t ə l y i f a l a d r i l n
x ü s u s i y y l a e t l a q i ə d [a 3 r d . ı r

T ü r k o l o q k a s ə m i y k y i a q t i a l l a n m s a b ə n b y i i n y i ə h i a k l ı n
a d l i h q a m ö v q e y i ş i h ə d n ə m i l ə s l a q ə l ə n . d V i . M i . N l a s v i l i s ə
i k i q h a l l a n b m a n ə d m k ü i l a h i z t ə k ə z i d l ə r ə k n u m o r f o l o
m e x i a z m b i n l i z a d d i ş ə x ə s v ə z H i y n i ə n s u b ş i y k y i l t i s i
y e r l i k ı x ı ş l a q l ə k i l l 2 s i s .

Təkcə yiyəlik halın deyil, digər hal formalarının yanaşı işlənməsi bu cür halların mövcudluğunun mümkünlüyündən xəbər verir. M.Novruzov problemin həllində diqqəti şumer dili ilə struktur-tipoloji uyğunluqlara yönəldir. “İkiqat hallanma”nı təyinlə təyinolunanın yerinin dəyişməsi zəminində baş vermiş hadisə kimi qiymətləndirir [207, s.90].

Müasir dillərdə sonu *n* ilə bitən birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin

təki praaltayda həmin samitsiz işlənmişdir. Qədim türkcədə: *mə*, *sə*; tunquscada; *bi* “mən”, *hi* “sən”. Yiyəlik halda həmin əvəzliliklər *mən*, *sən* (türk), *min*, *hin* (tunqus) hissəsinə çevrilmiş, yiyəlik halın - *n* şəkilçisi meydana çıxmış, digər hal formaları da yiyəlik hala əlavə olunmuşdur. Yeni uyğur dilində də bu proses davam etmiş, yerlik və çıxışlıq halın əlamətləri yiyəlik hala əlavə olunmuşdur. Bu xüsusiyyətin izləri müasir türk dillərində mənsubiyyətli hallanmanın üçüncü şəxsində (babasına, babasında, babasından) qalmışdır.

Q.D.Sanjeyevin fikrincə, ikiqat hallanma yeni hal formalarının yaranmasında başlanğıc mərhələ olmuşdur. Yanaşı işlənən hal formalarının arasında qrammatik-semantik fərqlərin əmələ gəlməsi yeni qrammatik formanın inkişafına və təkmilləşməsinə, eləcə də müstəqil işlənməsinə təkan vermişdir [236, s.178].

Türk dillərinin ümumi qanunauyğunluqlarına zidd olaraq, Azərbaycan dili şivələrində bəzən yiyəlik halın - *ın* şəkilçisinin - *sız*” leksik şəkilçisindən əvvəl işlənməsi də nəzərə çarpır; məs.; — Qoçan oğlannar, *sizinsiz* bırdə işdiyənməruğ (Sab.); - Qucalmışam həşdad yaş var, *u:nsuz* gedə bilmidəm (Qb.) və s. Burada da yiyəlik hal adlıq hal mövqeyində çıxış edir.

İkiqat hallanma hal şəkilçilərinin semantikasi ilə də bağlı ola bilər. Burada qrammatik hal məkani hallarla yanaşı işlənir ki, bu da iki mənanın eyni zamanda bildirilməsi ilə nəticələnir. Bizə, bizdə sizə, sizdə ilə müqayisədə qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş *bizinə*, *bizintə*, *sizinə*, sözlərində şəxs mənası tam konkretləşmiş halda müəyyənlik ifadə etmiş və fəllə idarə olunmuşdur. Müasir dövrdə həmin funksiyanı qoşmalar yerinə yetirir. Məsələn; *bizinə* yanıldukın üçün ,”*bizə qarşı* yanıldığı üçün” (KT, Böyük mətn, 19) və s. İsim və qoşmalarla idarə formalaşdıqdan sonra yiyəlik halın bu xüsusiyyət arxaıkləşmişdir.

Digər hallar da adlıq hal mövqeyində çıxış etdiyindən ikinci hal

şəkilçisinin işlənməsi zərurəti ortaya çıxmışdır.

İkiqat hallanma türk dilləri ilə qohum hesab olunan Ural-Altay dillərində də mövcuddur. Samodi dillərindən olan selkup dilində sadə hallanmada hal şəkilçiləri söz kökünə, ikiqat hallanmada isə yiyəlik hala əlavə olunur; məs.; *a mäl-n-na-nı* “maraldan” [245, s.40-44]. Xantı və mansı dillərində adlıq və təsirlik hallar adi hallanmada bir-birindən fərqlənmir. Digər hallarda ondan əmələ gəlir. Əvəzliliklərin hallanmasında adlıq halda söz-əsas olur, təsirlik halda isə mənsubiyyət şəkilçili forma işlənir, digər hal şəkilçiləri ona əlavə olunur [245, s.76].

İkiqat hallanma monqol dillərində və əksər dialektlərində geniş yayılmışdır: *xanadə* “xanda” [117, s.64]. Yiyəlik haldan sonra yönlük-yerlik, istiqamət və çıxışlıq halların qrammatik əlaməti işlənə bilir; məs.: *axın* “qardaş” - *axında* “qardaşa”, *baqşın* “məllim” - *baqşında* “məəllimə” [147, s.91], yönlük haldan sonra yerlik, çıxışlıq, alət haldan sonra təsirlik hal şəkilçisi işlənməklə ikiqat hallanma əmələ gətirir; məs.: *beye dere* “bədəndən”, *axtaq* “böyük qardaşımla” [236, s.177].

Eskimoss - aleut dillərində də məkani hallar yiyəlik (относителъный) haldan əmələ gəlmişdir. Müqayisə və davamlı (продолный) halları isə məkani hallardan düzəlir [245, s.27]. Bu dillərin tədqiqatçıları ikiqat hallanmanı halların tarixi ilə əlaqələndirirlər. Əvvəl qrammatik hallar, sonra məkani hallar, sonda isə müqayisə və davamlı hallar meydana çıxmışdır.

Ural dilçiliyində hal şəkilçilərinin iki və ya üç hal şəkilçisinin birləşməsi ilə formalaşması da göstərilir. Pribaltika-fin dillərində - *nta*//*-nta* şəkilçisinin 2 hissədən - *na*//*-na* lokativ və - *ta*//*-ta* ablativ hal şəkilçiləri əsasında formalaşmışdır [201, s.115]. Mordov dilində hər iki hallanmada (əsas və əvəzliliklərin hallanması) yönlük hal şəkilçisi - *n* ünsürü ilə başlayır. Əsas hallanmada - *nen*, əvəzliliklərin hallanmasında - *nten* tərkibindən ibarət olur. Bu dilin tədqiqatçıları şəkilçinin yiyəlik halın - *n*

əlamətindən və fin dilində “doğru, tərəf” mənası ifadə edən *tyvi* qoşmasından əmələ gəlməklə mürəkkəb quruluşlu olmasını göstərirlər (əsas hallanmada - t səsi düşmüşdür) [201, s.131].

1.4. Mənsubiyyətli hallanmada üçüncü şəxsdə yerlik və çıxışlıq hallarda başqa bir xüsusiyyət də nəzərə çarpır; eyni fonetik şəraitdə çıxışlıq hal şəkilçisi - dan assimilyasiyaya məruz qalır, yerlik halda bu xüsusiyyət baş vermir; *atasında, qardaşında, atasınnan, qardaşınnan* və s. (Ədəbi dildə də bu hadisə sonu n və m ilə bitən sözlərdə özünü büruzə verir). Şəkinin İnçə və Zunud kənd şivələrində adi hallanmada *m, n, l* ilə bitən sözlərdə, mənsubiyyətli hallanmada isə ikinci şəxs tək və üçüncü şəxs tək və cəmdə yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri assimilyasiyaya uğrayır; məs.: *alasınna* “göyerti”, *alasınnan, popanna* “papaq” *popannan, çusunna, çusunnan* və s. [51, s.97-98]. Yerlik halın - *na* variantına türkmən dilinin dialektlərində və yakut dilində də rast gəlinir; məs.: *Amanna, Esenne, Elinne* [282, s.310], *manna, sumanna* “burada”, *onno* “orada”, *sonno* “elə orada” [262, s.114]. Qumuq dilində adi hallanmada burun samitlərindən sonra yerlik və çıxışlıq hallarda - *na, - ne, - nan, - nen* şəkilçiləri işlənir; - məs.; *salamna, kğısımna, salamnan, kğısımnan* və s. [162, s.56-57].

V.Radlov yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinin fərqi kimi yerlik hal şəkilçisinin assimilyasiyaya məruz qalmamasını göstərmişdir; məsələn, teleut dialektində çıxışlıq halda *mannan, kynnan*, yerlik halda isə *manda, kynda*, işlənir [277, s.46].

Türk dillərinin qıpçaq qrupunda (karaim dili istisna olmaqla), xakas və şor dillərində birinci və ikinci şəxs təkdə çıxışlıq halda - *nan, - nən*, üçüncü şəxsin tək və cəmində çıxışlıq halda - *inan < innan* formaları işlənir, yerlik hal dəyişməz qalır.

Q.F.Blaqova qırğız dilinin Talas şivəsində çıxışlıq halda işlənən

tovunan “dağdan” sözündə - N infiksinin təsiri ilə assimilyasiyanın baş verməsini və - *n* infiksinin düşməsinə qeyd etmişdir. Onun fikrincə, həmin sözdə - *u* mənsubiyyət şəkilçisi, - *nan* çıxışlıq hal şəkilçisi *n* - *dan* > *n* - *nan* > *nan* istiqamətində meydana çıxmışdır [125, s.249].

Türkoloqların əksəriyyəti çıxışlıq halda baş vermiş burun assimilyasiyasını prepozitiv *n* səsinin təsiri ilə izah edirlər [208, s.162-163].

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində sonu - *n* ilə bitən sözlərdə yerlik halda assimilyasiyanın baş verməməsi, - *m* ilə qurtaran sözlərin çıxışlıq halında - *nan*² variantının işlənməsi yuxarıdakı fikrin doğruluğuna şübhə ilə yanaşmağa əsas verir. Özbək dilinin Xarəzm qrupu şivələrində ikihecalı saitle bitən sözlərdə üçüncü şəxs tək və cəmdə qapalı saitlər düşür, çıxışlıq hal şəkilçisi - *nan*, - *nən* şəklində olur; məs.: *ata* - *s* - *nan*, *məktəp* - *lar* - *nan* [92, s.70].

— *nan*, - *nən* variantı çıxışlıq halın - *dan* şəkilçisindəki - *n* ünsürünün təsiri ilə məsafəli tam geri assimilyasiya hadisəsinin baş verməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Azərbaycan dili şivələrində *şarvar* < şalvar, *partar* < paltar, *mamador* < pomidor, *xodux* < qodux sözləri bu hadisəyə məruz qalmışdır [270, s.61]. Qeyd edək ki, bəzi şivələrdə ilə qoşması - *dan* şəklində çıxış edir; məs.: *baltadan vurdu* < balta ilə vurdu (Qər., İt.). Sadə və mənsubiyyətli hallanmada isə - *nan*, - *nən* şəklində təzahür edir. məs.: *atnan*, *ağaşnan*, *atamnan*, *atannan*, *ataşınən* // *ataşınən* və s. Bu forma atası ilə > atası ilə > atasınən istiqamətində formalaşmışdır. Şivələrdə ilə qoşmasının - *nan*, - *nən* şəkli çıxışlıq halın assimilyasiya variantını (-*nan*, -*nən*) fəallaşdırmışdır.

— *nan* formasının yaranmasında ikinci *n* samitinin rolunu nəzərə alan bəzi türkoloqlar bu hadisəni, “proqressivno-reqressivnoy” assimilyasiya adlandırırlar [96, s.122]. A.Axundov ədəbi dildə bu formanın yaranmasında assimilyasiyanın hər iki növünün rolunu qeyd edir: “Burada (- *nan* şəkilçisi

nəzərdə tutulur — M.M.) ilk baxışda irəli uyuşma $d - n$ əvəzlənməsinin əsas səbəbi kimi nəzərə çarpır. Lakin eyni zamanda geri uyuşmada mövcuddur. Başqa sözlə, şəkilçidəki d samiti özündən həm əvvəl, həm də sonra işlənən n samitinin təsiri ilə öz ağız samiti olmaq fərqləndirici əlamətini itirir. Burada yalnız irəli uyuşma olsaydı, o zaman şübhəsiz, həmin sözlər ismin yerlik halında işlənərkən də $d - n$ əvəzlənməsi baş verərdi [4, s.223].

1.5. Türk dillərində hal şəkilçiləri arealına görə bir-birindən fərqlənir. Yalnız bir dilin şivələrində yayılan mikroareala, türk dillərinin əksəriyyətində fəal olan şəkilçilər isə makroareala malikdir. Bu meyarla yanaşdıqda Azərbaycan dilində və onun şivələrindəki hal şəkilçilərinin hamısı makroarealda yayılmışdır. Azərbaycan dilinin formalaşmasında oğuz tayfaları həlledici rol oynadığına görə, hallanma sistemində oğuz dil xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir. Digər türk tayfalarının, o cümlədən də qıpçaq dil xüsusiyyətləri variant şəkildə şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Məsələn, yerlik və çıxışlıq hallarda zəif şəkildə işlənən - ta^2 , - tan^2 , formaları şivələrdə konkret fonetik şəraitdə meydana çıxır.

Dialekt faktları, eləcə də hal şəkilçiləri və onların variantları iki şəkildə yayılır; 1) Kompakt ərazidə ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərir. Həmin dialektin sərhədlərindəki keçid şivələrdə əvvəlkindən zəif şəkildə özünü büruzə verir; 2) Adacıqlar şəkildə meydana çıxır. Dialektin təsir dairəsindən kənarda əhalinin miqrasiyası yolu ilə bir şivədə və ya qrupun nitqində müşahidə oluna bilər. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - □ a şəkilçisi qərb ləhcəsi üçün səciyyəvidir. Həmin ləhcənin təsir dairəsində olan şimal-qərb və Ağdaş keçid şivəsində isə zəif şəkildədir. Cənub ləhcəsində isə adacıqlar şəkildə yayılmışdır [9, xəritə 48].

Tarixi inkişaf prosesində dialekt xüsusiyyətlərinin arealı dəyişə bilər. Bəziləri məhdudlaşır, bəzisinininki isə genişlənir. Təsirlik halda - $yı$ şəkilçisi

tarixən makroareala malik olmuşsa da, müasir dövrdə mikroarealda qalmışdır.

Şivələrdə hallanma sistemindəki qarşıya qoyulan fərqlər hal izoqlosslarını əmələ gətirir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası”nda hal izoqlosslarına aid nümunə kimi göstərilən: 1) mənsubiyyət şəkilçili isimlərin ikinci şəxs təkin yönlük halı; - ata□a, ata: atağa, atova; 2) mənsubiyyət şəkilçili isimlərin ikinci şəxs cəmin yönlük halı; ata□ıza, ata:za, atağıza, atavuzə [9, xəritə 123, 125] izoqlossları mənsubiyyət kateqoriyasına aiddir. Hər iki izoqlossda qarşıya qoyulan fərq hal şəkilçiləri deyil, mənsubiyyət şəkilçiləri əsasında yaranır. Burada bütün məqamlarda yönlük hal - *a* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan dili şivələrindəki hal izoqlosslarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Ümumtürk xarakterli: - da^2 , - dan^2
2. Oğuz dil birliyi əsasında əmələ gələnələr: - ι^4 , - ya^2 , - yl^4 , - ι^4
3. Qıpçaq dil birliyi əsasında əmələ gələnələr: - $qa//ğa$ (əvəzliliklərdə), - ta^2 , - tan^2 .
4. Konvergensiya yolu ilə əmələ gələnələr. Bu tipli izoqlosslar assimilyasiya, səs düşümü, səs dəyişmələri nəticəsində şəkilçilərin tərkibində baş verən fonetik dəyişmələrlə bağlı meydana çıxır: - yln^4 , - ιq^4 , - uv , - $üv$, - ιy , - iy , - nl^4 (yiyəlik hal), - za , - $zə$ - ma , - $mə$, - na , - $nə$, - la , - $lə$ (yerlik hal), - nan , - $nən$, - zan , - $zən$, - man , - $mən$, - san , - $sən$, - lan , - $lən$ (çıxışlıq hal); hal şəkilçilərinin bir-birini əvəz etməsi də bu qəbildəndir.

1.6. Hallanmada fonetik xüsusiyyətlər. Hal şəkilçilərinin formalaşmasında ahəng qanunu əsas vasitə olmuşdur. Söz sonunun sait və samitlə bitməsindən asılı olaraq, hal şəkilçilərinin tam və reduksiya olunmuş formaları, ahəng qanununun tələbi ilə damaq və dodaq variantları meydana çıxmışdır. Qədim türk (Orxon - Yenisey abidələrinin dili) və

müasir oğuz qrupu türk dillərində hal şəkilçilərinin hər iki forması, qıpçaq və karluq qrupu türk dillərində isə tam formaları işlənir. Ahəng qanunu, assimilyasiya, səs düşümü, səs dəyişməsi hallanmanın fonetik əsasını təşkil edir.

1.6.1. *Samit dəyişməsi*. Hallanma zamanı bəzi istisnaları nəzərə almasaq, samit dəyişmələrinin əsasında novlaşma hadisəsi dayanır. Kipləşən samitlərlə müqayisədə novlu samitlərin söz sonunda üstünlük təşkil etməsinin səbəbi onların asan tələffüz olunmasıdır, yəni novlu samitlərin əmələgəlmə prosesində fizioloji maneələri tam aradan qaldırmadan meydana çıxmasıdır.

1.6.2. $k > x'$, g , y . Azərbaycan dili şivələrində söz sonunda k səsi dəyişkən xarakterlidir. Şivələrin şərq qrupunda k səsinin cingiltili g , qərb, şimal və cənub qruplarında x' təzahür variantına üstünlük verilir; məs.: *qalaşəg* “oyun adı”, *əyirdəg* “yemək adı”, *yelpənəg* “xiyar”, *güzdəg* “payız yurdu”, *gülçünnüg* (şərq), *çürüx'* “su bəndi”, *çərtədəx'* “çəyirtgə”, *xirtix'* “dovşan balası”, *üysüx'* (qərb) və s.

Əslində söz sonunda işlənən x səsi k səsinin deyil, y samitinin kar qarşılığıdır. Ə.Dəmirçizadə haqlı olaraq, qeyd edir ki, Azərbaycan yazısında “ y ” səsinin kar qarşılığını bildirən xüsusi əlamət yoxdur və dildə olan bu səs “ k ” hərfi ilə göstərilir; məs.: çiçək, çörək və bu kimi sözlərin sonundakı “ k ” əslində “ k ” deyil, y samitinin kar qarşılığıdır. Biz şərti olaraq bu səsi “ x' ” işarəsi ilə göstəririk və buna görə də yuxarıdakı sözləri *çiçəx'* *çörəx'* şəklində yazırıq [24, s.96].

Çoxhecalı sözlər hallanarkən şimal - şərq qrupu şivələrində g səsi dəyişmir, şivələrin digər qruplarında isə yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda x' səsi y səsi ilə, yerlik və çıxışlıq hallarda isə h səsi ilə əvəzlənir; məs.: *künneg* “köynək” - *günnegün*, *künnegə*, *künnegi* (Qb.), *pişig* - *pişigün*, *pişigə*, *pişigi* (Dər.), *pencəg* - *pencəgin*, *pencəgə*, *pencəgi* (Muğ.), *üysüx'* - *üysüyün*, *üysüyə*, *üysüyü*, *üysüx'də*, *üysüx'dən* (Tov.), *kəhlis'* - *kəhliyin*,

kəhliyə, kəhliyi, kəhlihdə, kəhlihdən (Ord.), *çəltix' - çəltiyin, çəltiyə, çəltiyi, çəltihdə, çəltihdən* (Ş.) və s.

Saitlə başlanan şəkilçilər qarşısında baş verən $k > y$ səs dəyişməsi türkmən dilinin manış və xasar dialektlərinə də xasdır; məs.: *əriyə, kəkliyə, köküyə* [282, s.221].

Hallanma prosesində $k > g$ dəyişməsi tarixi səciyyə daşıyır: məs.: - Qara bağı sarsıldı, düm *yürəgi* oynadı; - *Biligi* yetmiş qoca babam var [KDQ, s.41,72]; - Bunca yıldan bəri bən *övrətligim* ilə bu odı *yürəgimdə* saqladım [Zərir, s.31]; - *Eşigində* qaldığım dəsti-dua qaldı mana (Xətai, s.32).

Yürəgümi yarıban açə idüm içini

Kirpüğün hər qılından bir dəmi-sail qıla (Qazi Bürhanəddin, s.51, 53)

Eşəgün ölümü itə düğündür (Oğuznamə, s.24)

Güləfrux der: bıçaq *sökügə* irdi (Dastani-Əhməd Hərami, s.58)

Gecə girirlərdi *döşəgə* belə (Y.Məddah, s.150)

Eşigində it kimi hər gecə kim, xarəm vəli (Kişvəri, s.306)

Ələgi qaldurub, gülü oğlanın başına ələrdi (Məhəmməd, s.36)

Söz əvvəlində sait qarşısında “k” səsinin cingiltiləşməsi Azərbaycan dilindən başqa, türk və türkmən dillərində də vardır; məs.: *gemi, göl* (türk), *gök, gör, gel* (türkmən) [240, s.33].

Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində təkhecalı sözlərin sonunda x' səsi samitlər qarşısında h səsi ilə, saitlərdən əvvəl k səsi ilə əvəzlənir; məs.: *üx' - ükün, ükə, üki, ühdə, ühdən* [78, s.97]. Zaqatala və Qax rayonlarının bəzi kənd şivələrində bu tipdən olan sözlərin sonunda q, k səsləri işlənir. Hallanma zamanı sözün kökü dəyişməz qalır; məs.: *inəq - inəqin, inəqə, inəqi, inəqdə, inəqdən* (Zaq.), *inak, inakı□, inaka, inakı, inakda, inakdan* (Q.) və s.

Bu xüsusiyyətlə Kişvərinin dilində də rast gəlinir; məs.:

Ta pozulmaz rışteyi-can yüzməzəm səndən ümid,

Bir kəlafə *iplüki* Yusif xəridari hənuz (Kişvəri, s.310).

Analoji hadisə qaqaüz dilində də mövcuddur. Yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda təkhecalı sözlərin sonunda *k* səsi sabit qalır; məs.: *qök*, *qökün*, *qöka*, *qökü* [225, s.119,120].

Qədim türk yazılı abidələrində də hallanmada *k* səsi dəyişməmişdir; məs.: - ...kıtayda *adakiğ*...; - Bunca bodun saçın, *kulakın*, *yanakın* bıqdı “Kıtayda ayağını...”; Bunca xalq saçını, qulağını, yanağını cırdı [Bilgə xaqan abidəsi, cənub tərəfi, 7,12-ci sətirlər].

1.6.3. *c>ş*, *j*. Dialekt fonetikasında sonu *c* ilə bitən sözlərin tələffüzü ilə bağlı 4 fərqli xüsusiyyət nəzərə çarpır; - şivələrin şərq qrupunda ədəbi dil şəkli ilə, qərb və şimal qrupu şivələrində *ş* səsi ilə, qərb və qismən də cənub qrupu şivələrində *j* səsi ilə tələffüz olunur. Hallanma prosesində şimal-şərq şivələrində və Şəkinin bəzi kənd şivələrində yerlik və çıxışlıq hallarda *c>j* əvəzlənməsi baş verir, digər hallarda söz kökü dəyişmir; məs.: *ögəc* “üç illik qoyun”, *ögəcün*, *ögəcə*, *ögəci*, *ögəjdə*, *ögəjdən* (B.); *çəküc*, *çəkücün*, *çəkücə*, *çəküci*, *çəküjdə*, *çəküjdən* (Qb.); *qoc* “evin üstünə qoyulan şaquli yoğun ağac”, *qocün*, *qocə*, *qocü*, *qojdə*, *qojdən* (Ş.) və s.

Şimal - şərq şivələrindən fərqli olaraq, Naxçıvan regionundakı şivələrdə yerlik və çıxışlıq hallarda *c>ş* əvəzlənməsi ilə yanaşı, *c>j* dəyişməsi də baş verir; məs.: *sac*, *sacın*, *saca*, *sacı*, *sajda*, *sajdan*; *çəküc*, *çəkücün*, *çəkücə*, *çəküci*, *çəküşdə*, *çəküşdən* (Nax.) və s.

Qərb qrupu şivələrində bu tipdən olan sözlərin müxtəlif şəkildə hallanmasını nəzərə alaraq, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmağı məqsədəuyğun sayırıq:

a) Qazağın Qırılı, Düzqışlaq, Kolxəlfəli, Muğanlı, Pirili, Tovuzun Qovlar, Borçalının Sadaxlı kənd şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda *c* səsi *ç* səsi ilə əvəzlənir. Hallanmada saitlə başlanan hal şəkilçiləri önündə *c* səsi bərpa olunur, samitlə başlanan şəkilçilərdən əvvəl *ç>ş* hadisəsi meydana çıxır; məs.: *oyuç*, *oycun*, *oyca*, *oycu*, *oyuşda*, *oyuşdan* (Tov.); *arxaç*, *arxacın*, *arxaca*, *arxacı*, *arxaşda*, *arxaşdan*; *turac*, *turacın*, *turaca*,

turacı, turaşda, turaşdan (Qaz.); Bu xüsusiyyət sonu *nc*, ilə bitən sözlərə də aiddir; məs.: *qunç, quncun, qunca, quncı, quşda, quşdan* (Br.) və s.

Müasir türk və qaqauz dillərində də eyni hadisə özünü büruzə verir; söz sonunda *c* səsi işlənmir, *kar* qarşılığı *ç* səsi ilə əvəzlənir, hallanmada söz kökü yalnız yerlik və çıxışlıq hallarda dəyişmir, digər hallarda *c* səsi işlənir; məs.: *ucun, kılıcı, tilici, uçta, uçtan, kılıçta, kılıçtan* [225, s.65].

Söz sonunda *c>ç* dəyişməsinə M.Kaşğari də qeydə almışdır: er yığaç tomurdu “adam ağacı dirək kimi kəsdi” [MK, II c., s.84].

b) Qazax, Tovuz və Qarabağın əksər şivələrində, qismən də Şəki və Şərur şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda *c* səsi *ş* səsi ilə əvəzlənir. Hallanarkən intervakal mövqedə *c* səsi bərpa olunur, yerlik və çıxışlıq hallarda söz kökü dəyişməz qalır; məs.: *çəkiş, çəkicin, çəkiçə, çəkici, çəkişdə, çəkişdən* (Qaz.); *saş, sacın, saca, sacı, saşda, saşdan* (Tov.); *turaş, turacın, turaca, turacı, turaşda, turaşdan* (Ağ.); *öyəş* “üç illik erkək qoyun”, *öyəcin, öyəcə, öyəci, öyəşdə, öyəşdən* (Şr.) və s. Qərb qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Şəkinin bəzi kənd şivələrində saitle başlanan hal şəkilçilərindən əvvəl *ş* səsi *j* səsinə çevrilir; məs.: *ülküş, ülküjün, ülküjə, ülküjü, ülküşdə, ülküşdən* və s. Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Sabirabad (Yenikənd, Yolçubəyli, Türkədi) və Salyan (Çuxanlı) şivələrində sonu *ş* səsi ilə tələffüz olunan sözlər hallanarkən söz kökü dəyişmir; məs.: *çəkiş, çəkişin, çəkişə, çəkişi, çəkişdə, çəkişdən; Oruş, Oruşun, Oruşa, Oruşı, Oruşda, Oruşdan* və s.

c) Qərb qrupunun bir sıra şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda *c>j* hadisəsi baş verir. Belə sözlər hallanarkən *j* səsi sabit qalır; məs.: *ağaj, ağajın, ağaja, ağajı, ağajda, ağajdan* (Qaz.); *arxaj, arxajın, arxaja, arxajı, arxajda, arxajdan* (F.) və s. Şəkinin Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Oravan, Baş Kəldək, Baş Küngüd kənd şivələrində yalnız yerlik və çıxışlıq hallarda söz kökü adlıq hal formasından fərqlənir; məs.: *qac>qaj* “çəltik zəmisində ən böyük arx”, *qacın, qaca, qacı, qajda, qajdan* və s. Şərur

şivəsində tək hecalı sözlərin sonundakı *j* səsi bütün hallarda dəyişməyə məruz qalır; məs.: *saj*, *sacın*, *saca*, *sacı*, *saşda*, *saşdan* və s.

M.Şirəliyevə görə, *c>j* hadisəsini doğuran səbəb qovuşuq *c* səsinin parçalanması və daha sonra partlayan səsin (*d*) meydana çıxmasıdır: ağac - ağadjdan - ağajdan [78, s.96]. E.Əzizov da bu fikri təsdiq edərək bildirir ki, *j* - laşmaya səbəb qovuşuq *c* səsinin sadələşməsi və novlaşmasıdır [32, s.124].

Fonetik qanunauyğunluğa görə, *ú* kipləşən - novlu samit olub, tələffüzdə dil - diş samitlərindən (*t*, *d*, *n*, *s*, *z*, *l*) əvvəl novlaşır. Danışığ dilində bu hadisə söz köklərində də müşahidə olunur: *vijdan*, *əjdad*, *səjdə*, *sajlıx*, *məjnun*, *ujsuz*, *məjlis* və s. Dialekt tələffüzündə *c>j* hadisəsi hal paradiqmasında intervakal şəraitdə, dil - diş *d* samitindən, söz köklərində digər samitlərdən əvvəl də özünü göstərir; məs.: *hijran*, *məjbur*, *təjribə* və s. Bunu yalnız dil-diş samitlərinin təsiri hesab etmək mümkün deyildir. Bunu, sadəcə olaraq, şivələrdə mürəkkəb tərkibli *c* səsinin sadə tələffüzünün vərdis halına keçməsi ilə izah etmək olar.

J-laşma oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə qıpçaq dilləri üçün səciyyəvidir. Oğuz dillərindəki *y* səsinə qıpçaq dillərində *j* səsi uyğun gəlir; məs.: *yol* (Azərbaycan, türk, qaqauz, türkmən) - *jol* (qazax, qırğız, Qaraqalpaq, Qaraçay-balkar) və s.

C>ş əvəzlənməsi vasitəsilə novlaşma birbaşa deyil, dolayısı ilə baş vermişdir. *C* səsi söz sonunda karlaşaraq *ç* səsinə keçir və sonra dil-diş samitləri önündə novlaşır və *ş* kimi tələffüz olunur. Çünki bu hadisə sonu etimoloji cəhətdən *ç* səsi ilə bitən sözlərdə də baş verir.

1.6.4. *Ç>ş* dəyişməsi. Sonu etimoloji cəhətdən *ç* səsi ilə bitən təkhecalı sözlər şivələrin qərb qrupunda və Naxçıvan (Şahbuz, Şərur) şivələrində *ş* səsi ilə tələffüz olunur. Belə sözlərin hallanması qərb və cənub qrupu şivələrində eynidir; *ç* səsi yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda dəyişmir, yerlik və çıxışlıq hallarda *d* səsinə əvvəl *ş* səsi ilə əvəzlənir; məs.: *saç*,

saçun, saç, saç, saç, saçdan (B.); *qoş, qoşın, qoça, qoçı, qoşda, qoşdan* (Qar., Qaz., Muğ., Nax.) və s. Quba şivəsində bütün hallarda ç səsi öz mövqeyini saxlayır; məs.: *quç < qoç, quçun, quça, quçi, quçda, quçdan* və s.

Sözün ortasında və sonunda dil-diş samitlərindən əvvəl $\text{ç} > \text{ş}$ dəyişməsinin əsas səbəbi qovuşuq ç səsinin sadələşməsi və kipləşmək xüsusiyyətini itirib novlaşmaya meylli olmasıdır.

$\text{ç} > \text{ş}$ səsdəyişməsi tarixi xüsusiyyət kmi ədəbi-bədii dil nümunələrində də mövcuddur. H.Mirzəzadə bu hadisənin tarixini belə müəyyənləşdirir: “XVIII və XX əsrin yazı dilində ç - nın ş-ya keçməsi hadisəsinə rast gəlirik. Bu hadisə əsasən fellərdə və düzəltmə isimlərdə çox müşahidə olunur. D, m, k səslərindən əvvəl gələn ç bütünlükdə ş səsinə keçir [64, s.25].

Azərbaycan dilindəki ç səsinə qıpçaq tipli türk dillərində (qazax, Qaraqalpaq, noqay) və Tuva, şor, tofalar dillərində ş səsi óéüóíäöð; iÿñ.: ÷àü “âàðò” (Àçÿðá.) - øàê (Ãàðàâäëïàâ, ãàçàð, íââé) — øàü (Òóâà, ôîôàèàð) âÿ ñ. [240, ñ.63].

$\text{ç} > \text{ş}$ i z o q l o A s x o r b a d y i ç ş i a n ə l ə r o i h d d u d ğ i u m q i ı p ç t a i p l i m ü a t s ü r k i l l ə r ş n i v i n ə l ə r d i n q d e ə y - b r ə r a ş ə k i l y d a ə y ı l m . ı ş c Q a z a k l i n ş ü m v a d q ə r ş b i v ə l ə r ş i s n ə d s e i ə n ş i b v ə l ə r ç i s n ə d s e i q a r ı ş s i q ə l ə r h i n d y ə s h i ə m d ə ç s ə s i ş l ə n T i r k m ə v n ə i s a Q a r a q a m p u a x l R e s p u b l i k ə s a r h x o d n a l a r ç i s n ə d s i s t ü n d ü [1 s. -1 Q a r a q a d l i p l a n ğ i n d q i q a ş ç m l a n l e k t l ə r i ş s ə s i n q i a z d x l i n c i n - q b r ş b i v ə l ə r ç i n d s ə s l ə r p i n a l e i ş l ə n s i m n ä z b ə l ə t ü r k m d ə l l ə r i n s i k i i m i z a d i r l [ə r s. -7 s. Ö z b ə k l i n Q a z a x v s a Q a n r ğ ı z ı s t a m h l a d o l a k u r a ş n i v i n s i d e d s ə s s i s ə s i k e ç i r s. -1

$\text{ç} > \text{ş}$ s ə s u y ğ u n A u l ğ a d y i l ə l ə r i i l ə s i m d u n - q u a s n o d u i t q r u p d a x o i l a s n o l d n i l d i ə m ə r q u z l m ə s e v e . n a g c i “ y o ” x — s o l o a q s i l 2 s.

B i z u h a d i s ə n z i l ə ş d s ə s i n m i n ö v q e y m i n ö i h n k ə m l d i y

ə l a q ə l ə n d i k m i n d k e y i l B k u n u k s i n ş ə s ə s i n ç i s ə s i l ə
 ə v ə z l ə n n B a , k ş i m a m , i a M u ğ Q n r d u , l C a u d l Ş a ə r u ə Ş a h b u
 ş i v ə l ə r i y n a d x o y i x ş ö z ü , n Q ə a z a ş i v ə s i n k d e y < k m ş , g ə
 q a r a n , q i s u m a s ö ç z l ə r i m d g ə l i n Q r i p ç d i l l ə r i n s d e ş
 d ə y i ş m l e ş h a d i s p ə s r i a l e t b l ş k e i d l i r

H ə i k i s ə Q r x - V n e n i a b d y ə l ə r i d n d h ə ö v c u Q d ə u d n m ə
 ş s ə s l ə r i z o n u n d z a a b i t l i y ə n m i ü a s ü r k i l l ə r i n d ə
 ş i v ə l ə r i n d r u y s u a b l a d s a ç > ş s ə s u y ğ u n l t u i ğ k i l l ə r i n
 i n k i ş p f o s e s i m d y d a n x a m i n ş n o v a s i B a i d n i n o v a s i y a
 m ə r k t a i x k i l l e r i n Q r t a s i y a e a l i A z r ə r b a ş y i v ə h ə r i s n ə d ə
 i z l ə q r a l m i ş d i r

1 *t > d* d ə y i ş m Ş ə i s v i ə l ə s d ə ü m ü t ü m ö v q e l ə r i
 k i p l ə - ş a n t l a y a m i t (hə rd) a r a s i m d ə z l ə b a m y ə r i B u
 ə v ə z l ə n m (d > t) d > d) n ə s a s s ə b ə h b e i r k i s a m i t i y n m i e x r ə c d
 f o r m a l a ş . m Ə a d s a d b i i l d s ə n d i s a m i l t ə b i t ə s r ö z l ş i v ə l ə r i
 ə k s ə r i y y t ə t e i s i l d e t ə l ə f d ü l u z n m r ə s s ö y , ü q t u , r a t r m , b t u l u t
 n o x , u p t a l i k t ə m , ə k n e t , n x u r v t ə s . H a l l a n p m o a s e s y n i d ə , l i k
 y ö n l ü k t ə s i r l i k l l a r t d a e i s d s ə s i l ə ə v ə z l ə d i l ç i l i l
 ə d ə y y b a t i n b d u a n i k n i s ə b ə - b i k k a s a m i x i a n n a i ş l ə n m ə m
 (b o s d a x n ə s , d p a x , d t a x) d x ə i n t e r v o ş k a r h i t d s ə s i n i n
 c i n g i l t i l ə g ş ö m s t ə s r Ş l i v r ə l ə s n d n u i l ə b i t ə i k i h e s ä l i l ə r d
t > d s ə s d ə y i k m e y n i y ə m ü x t e i l n i s s l a i t l ə (x i n v q ə q a p a l i
 s a i t l n ə z ə t d t u l - u M . M . ə s a s i b d x e r s d ə b ə z i ö z l ə r d
 s o n d a r m i t l l e ü r i d n u d ü ş n l d a t ə s n s h i a ş ə k i l ç i s a n i t i m a i s i r i
 i l d ə y i Q i r a m n ə h a t i n k s a t i t b a ş l a h y a h l a t s d ə a s i n d i e n y i ş i b
 d ə y i ş m ə m ö e r s s i v n ə b a i - b i r i n d e ç i l i r

a) Q a z , a N x a x ç , i M a u ğ Q n a r a b a Ş g ə k ş i v ə l ə r y i n y d ə l i k
 y ö ğ k l v ə t ə s i r l i k l l a *t > d* d ə y i ş m ə e c s i y y ə t ə ş k e k l ; i m ə s
 ş ü m ş " t ü t t " , k ş ü m ş , ə ş l ü m ş , ə ş d i e m ş ə ş d i i m , ə , ə ş d i m ş ə t d

(Q a z a r m , a t r m , d r m , d l a m , d a d r m , t a d r a n , t (N a a n x s ö g , ü t
s ö g ü , d s ü ö n g ü d ö g ü d ö g ü , t d ö g ü t (M e m g q a n , a q t a n a , d i
q a n a q a n a q a n a , t q l a n a t (d m n k e , n k e n , d k i n e , d k e n , d i
k e n , t k e n t (S e n k e m , k e m t m e , j k e m e , k e d m e k e d m e , n t a
k e m e n (E d e y n k i l , i k i l i d k i n i l i , d k e i l i , d k i i l i t , d k e i l i t d (E n d
ç i y , i ç i y i d ç i n y i , d e y i d i y i t d i y i t d (Q e m r v e s . B e x ü v e l e r d
b u t i p d e n l a k e n d e n ö / n ö l i n t e f s i ö z ü s t i s m e s k e d i r
M e s e l e m n u g v a m N a x ç i (N a e n h r e m n s d v e s i v e l e r k e d e
s ö z ü s i v e l e r k e s e r i y y e t e i f s i ö e l i a l l a n a s k e s ü t e r k i b
d e y i s m i e s k e k e n k e n , t k n e n , t k e n , t k e n , t k e n , t d (N n a x
M u g n e f i n t e f i t i n n e f i t m e f i t n i e f i t d e f i t d (N n a x n ö , ü t
n ö y ü , h ü ö n ü , h e ö ü n i ö ü , t d e ü t (M e m g e s .

B u x ü s u s i y l y l e i m i y z a n z i d b i d e l e m i n i l k s i ö z l e r d d e
m ü s a h i l d i e m r e s - O g l e m r i g i d (a i d l h q a l d y a i g) i b t o y i n a
a l d a t d e r , d e n v g e s a v e s d (K D , Q

Y i g k d i e m b e l m b e z h a (D e a s t e a h i m H e d r a s m i

K ö n l ü M ü n s ç u r n u k z i ü m l f ü e n d ü e m d (N e s , i m i

D i l b , e n d e r d i m e o m e a d n e r , s v e a n q t i d i r

M e f e q i l r ü e t i f l e h s e n e r , s v e a n q t (X i e t a i

Ç e k n e b d z k ö n , ü k l y ü k , ü n e r m e g e r

Ç e k e a r t e k x ü m e h e n d e i ç a r e (F i ü n z e u . l i

t > d d e y i s q e a s q i a d u i z i n d d e y r f ö n e s t e k r a i b d e e r i n e s
a r m - a u r t m u a d a u t a d s i y , t y d , y s y d e y d [2 s .

A n a l h j a i d i s l e i g e t ü r k d i l e a i r a s i n d d a m ö v c u , d t d u r
d e y i s m e s i q a p e l e a ç e q a p s h i t l e a r h m t e s m n e d y e d c a m : a r
o t a g ö z ü ü r , k k r i - m a t a q a z , a s x o , r x a k a d s i l l e r i d d e s i i l e
o d / e d / a o i d / e d a s g e k l i , n a l t a i k e k m s e z ü d i (t ü n) k a d ü k
(t ü r k n) e d ü (K l t , a s y o) r o d l (k a k) a e d (ç u v) a s e k l i m s d l e n i r
[2 s .

M.K a ş ğ d t i ə v ə z l ə n m ü ə , k t d i h a d i s ə i s s i ə n ğ u d z i l i
x ü s u s i y s a y (M , K l c. s. T ü r k o l d q a r d a ş m a d i s ə s i
q ı p ç a ğ q i n c i l t i l ə o ş ğ n u x ü s i u s i y k y i m i t i a h d i r l [7 r s.

1 s. S ö z s o n u n v d ə o r t a s ı n r d a d ə y i ş m i n
A z ə r b a d y i ş i a n ə l ə r ğ i ü d i k i o o ş s y a r a t n d i l s i m i v z ə m u n
ş i v ə l ə r i n ü s ə u s d l ə ş i v ə l ə q r ə n b r e a l ı n q d a l i o n ğ u d z i l i
x ü s u s i y y ə ü t l ə ü r i n l ü g y ö ü s n t i r i r

1 $q(x)$ ğ d ə y i ş m M ə ü a d i k t t ə l ə f f ü z q ü s n d i n s ö n z
s o n u n a d r a q e y s r a i b m t ö v q d e a y v i ə m m ə k d S ə o d n i r s a m i i l t i
b i t ə n o x h e s ə l z l ə ş i m - ş a l r ç ş i v ə l ə r i n d F ə ü z u r l a y o n u
ş i v ə l ə r ğ i n d s i l d i g q r u ş p i v ə l ə i s d x s ə s i l t ə l ə f d ü z n u r
B u i p l ö z r l ş e i v ə l ə ü r d ə k i h d a ə l l a n ı r

1 B a , k Q u , b Ş a a m , a M u ğ D n ə r b v n Q r d u b i a v d ə l ə r i n
h a l l a n p m r c a s e s i n d z ü t n r k i d a i y i ş m i ə s q u n , a q ğ u n a , ğ u
q u n a ğ m n , a ğ u n a , ğ q d u a n a ğ (Q a b n p o p , a p ğ o p a , ğ p u o n p a ğ a
p o p , a p ğ o p a , ğ p d o a p a ğ (B . a m m ı n d " a ğ d " a n q ı n d , a n ğ m a ğ a
m ı n d m ğ ı n d a n ğ d m d a (S d a . b n ə s .

2 Q a z , a Q x a r a , b Ş a ə ğ , k N a x ç ı w ə t n o v ş i z v ə l ə r y i n y d ə l i k
y ö n l ü k t ə s i r h i k l l a s d ə s o n u n d a k s i n g i l t i s l a s i l ə
ə v ə z l ə m i r s t ü y u , x t ö y u ğ t u ö n y u ğ ü y ğ , u t ü y u x , d t ü y u x d a
(Q a z s a n d s i a x n d u ğ a i m d , u s ğ m d , u s ğ m d u s x a t m d u (T t a . h
b ə ğ ç , l b l x ğ ç ı , l b ğ e i ğ ç ı l b i ğ ğ ç ı , l b i ğ ğ ç ı l b x ə d ğ a ç ı l l (Q d r . d n
v ə s .

3 B a , k Z ı a q a v a ə A a ğ a m b n ə k i ə n ş d v ə l ə r s i n x d o e n u n d a
x s ə s s i a i t d b l ə ş l a h a ş h ə k i l ç i l ə v i n v d ə n y i ş m a ə l m ə s
p a p , a p x a p a , x p i a n p a p a p a (Z a . q s o r u x a r u " k ü l ə k d i v a d a
y a ğ q a " (A ğ x a l x a l x , m a l , x x a a l (B ı v ə s .

O r d u b B a d i l k v n ş d v ə s i n d z ə n u q / x s a ə s i v ə z h n ə s i
t ə l a i f z f o l u n u H r a l l a n z m a m a i m t e o k v a l m ö v q ğ d s ə s i l ə

əvəz d n i r d i g ə n r ö v q e h ə d r l d h ə f o r m d ə y i ş m i ə r s q u l, ə h
q u l ə, ğ i u n l ə, ğ u l ə ğ u l ə, h q d u ə l ə h v d ə. n

x>h h a d i s d i s g i ş i v ə l ə n r l ü q a y i Q ə r d u b i a v d ə s i d a l h ə a
g ü c l ü d H ü s ə s i s ü z ə v v ə l i d a d h ə a o x s ə s i n (l i n e r m, l a n r, u z
h ə b v ə s. s ö x o n u n i s d a q s ə s i n (q i n l, ə q b n ə h ə s. ə v ə z i n d
i ş l ə n S r ö z s o n u n q ə h ə v ə z l ə n A n z ə s n i b a d i c l a i n b n a ş q a
ş i v ə l ə r q i n e d y a d i n m a m Ş i ş i d i h, ə b s ü h a d i ğ ə s ə s i n k i a r
v a r i a x n s t ə s i n i a n s i t ə s m l ə g l ə l m i ş d i r

Y a k d u i l i n ş i i n v ə l ə b i n d v ə z l ə q t x n ğ > h i s t i q a m, ə y t ə m d i a
ğ s ə s i n i a n s i t ə b s a i ş ə r [i 3 s. -8

Q ə r b A i z ə r b a y l e a n ş i i n v ə l ə r i n ö d s ə o n u n d q a k a m i t i
h a l l a r p m o a s e s y i n s d s i l ə v ə z l ə i n l; i m ə s Q o n ə (q o m a) ğ i n
a t i m m i n ə i k i (Z r b v ə s.

İ n t e r v o n k a i l v q e q d ğ d ə y i ş m q ə s d i m d ə b ə d i d i l
n ü m u n ə l d ə i n a d r p m r ə s T o p u ğ s a d m a ş q a n d a a ç l u m
(K D, Q

C ə m a d i n z - e i y z i v d a y i 7 m i

D o d a ç ğ e i ş m - h e y y i v d a e n y i 7 m N i a m, i.

Y a g i ö r d b i u ğ ü n ə n d o a t n r m u ş

Y a n n a ğ z g ü r l e y h o a t n r m (X u ş t a i

B ə r g ğ ü s l a n r k i x u n a t b k a d m g d ö z j i m

N e q a n n r ə ğ y e q a n s i l i b a a t d i (f n ü z, u. l i

q s ə s i n i a n y i ş n i m s u i m x h t a y k f o m l e h i a k d i s. Ə t d u i n q u
- m a n d u l r l ə r ə n k i n ə r i y y i a n t t i e n r d v ə k r a a l i t d ğ ə v ə z l ə n m
b a ş e r i s r o l o d n i l i n q d s ə s d i ə y i ş (m o i q "a t ə") ş e v e n k i l i n ğ ə
s ə s i ş l ə n (t i g o "a t ə", ş t u ğ ə "a n t i ə") ş o r o n k a n, a y l d i l l ə r i n s d ə i
i l ə (t a v "a t ə") ş m a n d u l r i n i d ə v s ə s i l ə (t u v "a t ə") ş ə v ə z l ə n
[2 s.

1 *b>p f, v d ə y i ʃ nʃ ə nʃis a m iiltəb itəçm x h escöazl h ə r i*
t ə l ə f f ü g ü nʃai v ə lbəi-b i r i n d ə ɸ i l ʃ r i v ə l ə ʃ ə i m q r u p u n d
s ö z l ə ər d n ə d i i f o r m a, ʃ i ər n ə b ə ʃ i m ɸ i l u p l a r i s n ə d s a, n ə n u b
q r u p u p n s d ə s i m ə t ü n v l ü k i ʊ r r d u b b ə d ʒ i n v ə l ə ɾ i ɔ n x l h e c a
s ö z l ə ʃ i ər k v i ə Q a z ʃ a i x v ə l ə r t i ər k d ə ɸ o x h e s c ö a z l ə s r d i m u n d
b>v ə v b ə z n m s ə s c i i y y ɸ ə ʃ k i k l . i r

B u t i p d ə h a s n ö z l ə h r a i l l a n m ü ʃ f ər n d ɹ z ü g ü s t ə r i r

1 ʃ i m-ʃ a ə l r ʃ i v ə l ə r h i n d l a n p m o a s e s s i ʊ d ə k d ü ə y i ʃ m i
m ə s d i l a d i l a b d n i l a, b d a i l a b d i l a b d a i l a b d B a n b u ʃ ǵ a b
b u ʃ ǵ a l b u n ǵ, a b b u a ʃ b ǵ, a b u ʃ ǵ a b d ʒ ǵ a l Q d h n k i t a l b i t a b i n
k i t a, l k a i t a k i t a b k d i a t a b (D a ər n ə s.

2 C ə n ɸ b u ʃ i v ə l ə r s i ɔ n x l ə n u p d a s i ʃ l ə n d s ə y i y ə, l i k
y ö n l ü ə k s i r h i a k l l a p d a s b i s ə s i l ə v ə z l ə n n ə i ɾ o r, a c p o r a, b i n
c o r a b a r a d a p a d, x o r a p (C a u n l m ə l p, d n ə ə h d, ə m b ə n h d ə b
m ə h d m b ə i h d ə n p d h d ə (D a ər n ə s.

Q a q a d i z l i n d ə i n t e r v o ʃ k r a l i d d p > b ə v ə z l ə n s m o n s i
k a r l a ʃ s m z ʃ a n ə s d m r ə s l o l a p o l a ʃ k a - f d o l a b i ɸ d i b a l t
- d i b, i d i b j ǵ v a ʃ e v a c b a v "a- b j ǵ v a l 2 s. Q e y e d ə k
k i q a q a d i z l i n d ə h a d i s s ə n e u t i m o d ə j i ə t p h n s ə d i l ə n
s ö z l ə a r i d e y i l d i z ə r b a d y i d ʃ a i n v ə l ə r d n ə s d o ər n p s ə s i n d ə
i b a r ə l t a n o, p s a ʃ b a l t a m ǵ n h c i s s "ə (Z i a r t a p "ə z i l m m i ʃ y" v ə
(ʃ. ɸ ə ʃ a v "a (ʃ. s ö z l a n i l l a n m i a n d g a i l t i l h ə ʃ d n i s ə m i ɾ u z
q a l m B i r o r ɸ ʃ a i k i ə s i m i d b ə ʃ q p u ʃ d " i s ö z ü p d ə s i n d i n y i ʃ m ə
(h i b o, b h i n b q b a b ɸ d n d a n v i ʃ l ə n b ə s n ə s i n t ə n i i d i ə m ə l ə
g ə l i r

S ö z o n u n ɸ s k s i n i n t e ʃ k l ʃ ə r a i t d n g i l t i l ə ʃ i n t, ə y s
x a k, a T s u y ʃ a o n v ə y a k u l i l l ə r i d d n ə ö v c u d n d a s t o b i r a x
"t o r p" a (q a k) a k a b a "q ʃ" (A l t) a y t ö b "ə t ə p ə" (y a k) u x u b a x
"q a p l a q p" a (k u v) a k ʃ a b "a l k a p" a (q a z a) x ö b "t ə p ə" (q u m) u ʃ.

[2 s. *s a -p a b* "saa"p(y a k)u t s.

p - b s ə s u y ğ u t u l n ğ n u s n c u i f l ə a r i s a n d d a q a r ş ı y a
q o y u f l a n k i m ö z ü h ü r u v z e a r İ t u n q d ş u l l ə r ə n k i s n ə r i y y ə t
i n t o k v a m ü v q p s d ə s e v e d i l i n d l ə s ə s i ş l ə ; n u l a p i "y a"ş
(e v k) n - u l a , b u a l a t p a (e v e n s.

3 Q ə r q b r u p ş ü v ə l ə r i n l d ə d ə ə Ş ə , k G u l f ə l ə z k i n d
ş i v ə l ə r s i m i d t b ə a ş l a h a ş h ə k i l ç i l ə m i ü n n d s ə s n i s ə s i l ə
ə v ə z l ə m n ə r c o r , a f o r a , v c i o n r a q a r a q a r a , f c d o a r a f (D a m
b o ş q l a d f ş q a b v o n ş q , a b v o a ş q , d b o ş q a l f d ş q a (C d u h q ə s s a f
q ə s s a q q i n s s , a q a s s , a q v a s s a f q d ə s s a f (Ş . a m ə s . O r d u b a
ş i v ə s i n s d a d l h q a l d l a s ö z o n u n v d a s n i e y d a m x a m s ə
m ə h , t n ə v i t n ə m ə h t ə n v ə h t m v ə i h t ə n f d ə h t ə v f d . ə n

f > v d ə y i ş n a z ə i r b a d y i c i a n ə l ə r s i n n e u i m o b l a x i i m d a
f s ə s i n i l b ə a n r ə l t a s n ö z l ə m d ü ə ş a h i l d i n m m u a r s q ı ſ u q a b - ı
Q ı f s a u t ö k ü s l a l a r (Ə x . b - q ı n ı f m i t i l D ö y ş ə n q ı n ı l f a p
k ö h n ə (B m s i - ş c i l i "f u n" e İ l r a n g ə d ə r d l ə f i c n i n n k ə n ç i r s ə
(O r d v ə s . Ü m u m i , y b y u h a l d i s a g r e ş n a r e a b d a a ş e r m s ə ö s z i
s o n u h s d ə a s i m i o n v l a ş m a y o a l i m a s ı d ı r

1 *p > f d ə y i ş m ə s . i* T ə k h e s ö a z l l ə s r o i n u n p s a k ş i i v ə l ə r i
ş ə r q r u p u n a N a a x ç ı v b a e n z i i v ə l ə r i n d d i l f o r m i a l s ı
ş i v ə l ə r i n b r u p u m a m ç N n a i n ç n v ə ş k i n b n ə ş i v ə l ə r i n
f s ə s i l ə l ə f d ü z n h r a l l a n n ö z d k a o k ş ü r q r u p i u v ə l ə r i n
d ə y i ş n ə i r q b r u p ş i u v ə l ə r i s n ə d a i t b ə a ş l a h a ş h ə k i l ç i l ə r i n
ə v v p d ə s b i ə r p d u n y e r l v k e ç ı x ı ş h i a q l l a p d ə s f i s ə s i l ə
ə v ə z l ə m n ə r s i p i p ü m p , ə i p i , i p d ə p d d (B n s a , f s a p , ı s n a p a
s a p s i a f , d s a a f d (A m . v t u r f f u r p t m r p t a r , p t u r f , d u r f d (B n
t ı r , f t ı r p , i t n r p t a r p t u r f , d t a r f p d (Q a n d k ü , k ü p , ü k n ü p k ü p ü
k ü f , d k a i f d (Ş . n q ı l p q ı l p , q m l p q a ı l , p q ı l l p , q a l p d (N a x v ə s .

T ü r k m d l n d i n a l e k t l ə i k i m ü s u s i y y z a ç r a i r p b r ə z i

dialekt *pæ n dæ y i ş m æ i x i s i m d æ r v o k > f s d m d i æ y i ş m æ*
a ş k aç r i a x ; m m æ s t o p o p t o f k e y k p e y - k p d i y [21 s. Q a q a u
 d i l i n h æ l l a n n p s æ d s d i æ y i ş m i æ s t r u - t p r u p j u u p u p - j u p u
 [2 s.

p-f s ə s u y ğ u n t u n ğ l u d s i l l ə a i r a s i n u d a i g e d y l i ü ç ü n
 s ə c i y y ə ø a ø " b r a l " i (p v k . n - ç a f " k ü r " u d i g) ə y ə s .
 s.

1 *z > s d ə y i ş m s æ n z u i l ə b i t ə s r ö z r l i æ h a l l a n m g a ö s n a*
ş i v ə l ə q r ə n b ə c ə n u q b r u p l ş i m a l - ş ə r q ş i v ə l ə r i n ə d f ə r q l ə n i
Ş i m a l - ş ə r q ş i v ə l ə r i d d d i i f o r m a l ü s t m a n v l ü k i l i d ə ş q ə r b
v æ ə n l ə b h c ə l ə a r d n l , d q æ r l v i k ç i x i ş h a q l l a x s l æ s k i a r l a ş a r
s s ə s i n ç æ v r i m i r ə s b o ğ , a b z o ğ a , z h u n ğ a b æ ğ , a b d ğ a , z d
b o ğ a z (B a n y k ü ü k ü z ü k ü , z ü e k ü z d i k ü n d (Q . b i l d , i z
i l d i z i h d i , z i d d i , z i l d i z i l a d i z i M n u ğ u l d , u u s l d u , z u l n d u z a
u l d u u z h d u , s u d l a d u s (Q a a n z p a l , a p s a l a , z p i m l a p a l a p a i l a s , d a
p a l a s (Ş a r n v ə s . N a x ç i w æ M h u ğ ş a i n ə l ə r h i n i k ə h a l l a n m
f o r m m s ü ş a h o i d u æ n u m r ə s A r / A s r a A r a , z A n r a , z A r a z i
A r a s A r a z A r a s / d A a m a z d æ . n

z > s s ə s d ə y i ş m d i s i n i r k a z a l b i d ə l ə s a m d i æ l ə s r o d n ə r m a
b a ş v e r m i ş m ə s a q z > i d k s i " k s " i k t ü t z > i k t s ü " k ü s " ü
u t z > i k t s ü " k e n i l " m [3 k s. Q ə d b m l q k a i r t a b ə l ə s r ö n d
 ə v v ə l ğ n ö d r ü ; m ü æ z ü v a ş d ü a v e " Z t ü b e " y [3 ə s.

B u h a d i e s y ə n i l i æ a q a d u i z i n d d æ m ö v c u l i n d t u r v ş e r k a a i d
 v æ a m q i a r ş i s x n d i i z e i x : i k r i , s k i z , i k n i z k i z k i s , t k a i s t v æ
 s. s. *z > s i z o q l o q s i s r u ğ d z i l i n ş i n v ə l ə r a i m d i æ ş ə l k i l d æ*
y a y i l m a . m Ş i ş i h i a d i a l e k t l ə b i m d i a d i s g ü c , l ü c ə n u b
d i a l e k t l ə r z i h d i b u y ğ d i r l l ə r i n i n i r l i æ y o d ə r ə c ə s i n d
T a l a ş s i m - q a d r d i ş ş i v ə l ə r i s n ə d d i r k i s ə p a r a l e t b l ş k e i d i r
 [1 s. -1 *z > s d ə y i ş m m i ç A n l i t a x y a k , a ş o v ə y a k u t*

d i l l ä i r i ü d n æ a r a k t e r i k d i r

1 *U z a n i n a a d i s æ C s æ b r a (S i l r, i k H o r o, v Q u u y) c a q*
Z æ n g s i a b r i m i, s L i æ n k, æ Q a a k i d s, æ Z æ n g, i N a a x ç i (D a y n, l i s
K i r, n S a æ d æ, i S æ i k) a B a k (H ö k m Q æ b i b G ü z d l S k æ, k G ö y ç a
s i v æ l æ r s i n d s a i t b æ i t æ s n ö z l æ y i n y æ h i k l i n s d æ a k i l ç i m i m
h i s s æ x s t i s o a l n u n y a l n- u z s æ s q i a l v r æ s ö ü z n s o n u n s l a a i k z u n
t æ l æ f b ü l n n B r u h a d i "m" s æ s i n d i ü n s m æ s i e n t i i n c æ s æ i m d æ l æ
g æ l v r æ s ö z ü n n u s æ i l l æ s æ k i l ç s i a ü m i i r l æ s æ z æ u t k æ l æ f f ü
e d i l s r æ. s a r a. i n d æ k æ q æ g n æ æ m z (G y æ. b b a d: i z "æ a c a" n i n
k æ m æ q a p, i ü ü: n, Q u: i t Z b y a b n a d æ m æ i m g e d n æ s a p k, a s
M i r: i z (Q k b a r a: m, a l m n, a k ü ç n æ t ü s: i n i N a x s ü n, d æ m æ
ç o l: p (G ö. y l a m: p, a r a: i n, æ ü n (B. c i y n j ü t: ü, d æ m æ d æ d n, æ
b u x: a r (S. q u r: m, a d ü n: i y, a z æ r: i æ "y e r k" ö (Q ü a. r d q o m a
m æ l: m (L æ. n v æ.

Y i y æ h i a k l i q i s a l m n s f o r m x a k a s æ t ü r k m d æ i h l æ r i n
 d i a l e k t l æ s r i, n T d u v d a i l l æ r i d i æ l æ; n m i r æ s a d a c æ a n d a a, i n
 "a t a n", i æ n e c æ a n e a "ä m a n" [1 n s. o v: a a: d a m, l B i k i æ
 e j e, s k i i s i h a c k [2 s.

Ç u v d a i s l i n d d æ o n a u w æ s a i t l b i r t i æ i m y æ y æ h i a k l d æ m
 f o r m i l æ y a s i a (- n a / n n e) n q i s a l m n i s s æ k i l ç i æ i æ b æ d i l i
 s.

- n s æ k i l ç i i s g i æ n r æ q a m d æ y d y æ h i a k l æ s i f a d e æ d i r
 S o n q (x) k (x' s a m i t l b æ b i t æ s n ö z l æ y i y æ h i a k l d æ n s æ k i l ç i s
 q æ b æ d i B e l s æ ö z l æ a æ l b æ a s l a s æ a k i d ç l a v æ d i k k æ y æ q > g
 æ v æ z l æ n b m æ s i i l m t e r v m k ö a v l q æ, g æ æ s l æ r d n i i s n m i d æ i
 s a i t l æ o s a l a s u a z r u t æ l æ f f ü l z u n u æ y i y æ h i a k l i q i r a m m a
 æ l a m æ n i d a n i b a r æ l ü m æ s o r: n q < o r g i n q o m æ q o n a, g i n
 i n: a < i n æ y (Z n b q o n / a q g n > a q x m, a p a p / a q g p > a p x a p n a (i m
 ç o m: n b æ a o m a g æ o m æ q o r u g Z u æ n

B u k ü s u s i t y ü r k t m d ə l i n b i a n z i v ə l ə r d i n ö d z ə ü n ə m ə x s
t ə ş k e i d l i m ə s t a ü a k a ü n a y j i e ş e k e ş i ü s [2 s.

Ş i v ə l ə n d - a n ş ə k i l b ə s s i d i a n e ş t ə k r a i d d n e y d ç a m . a r
S o n n u s ə s i l ə b i t ə t a k v ə ç o x h e s c ö a z l i y ə i r y ə h i a k l d a ş ə k i l ç i s
q ə b e u t l m . B r u a m s a ö n k ö k ü n d i m e c a s i n s d i t k a n v ə m i n
s ə s i d n a v a t m ə l ə f d ü l u n m h a a l ş ə k i l ç i s i v n ə i n l ə k i i n ç i s i k i ş
e d . i B u m ə q a n ö , d z a a h i y ə i y ə h i a k l d ş a l ə n s n o i n ş u a m i b t i l ə n
i s m x i a t ı r l a d k r i e n s l i n d a b l a m ə t i s a i ü n s ü o r l i a n s ə s i
h a l l a n m a d a ç r ə r p ; m m i ə s k a f d i a t a m b n e k a u r i n w ə s .

[3 s. M . İ s l a m o f i v k u r n i n b c e ə l s ə ö z l ə h d ş ə k i l d i ü s ş i ü ə
b u n n a t i c ə s k i d i n i r i m e c a s i n s d i t k a n m r ə s e y i m , a
d e r m , k ö ş n ə v ə s . s . B u h a d i d ə y u x a r q i d y o d l u n a n
f o n e q i a k n u n a u y g a n s l i u k q ö k ü n d i m u m s e s i n d i ü n ş m ə s
i l ə y a r a . n B i r l m ə q a n ö d z a i s n n u s a i t i n i z n u t m ə l ə f f ü r z ü
s ə s i n y i n y ə h i k l i a l a m ə t i n a s d n d a l e a d t i r Y i y ə h i a k l d a
q ı s a l m n a u b n i r l ə ş m t ə n k i n b i n l d n a i b a b a g l i B i r r l ə ş m ə
i k i n t ə i r ə f i n s d ö a k i i r i n t ə i r f d ə y k i y ə h i a k l i s r ö z ü t ə l ə f f ü z ü
s ü r ə t l ə n d i n i n u d a ş i v ə d s a t m ə l ə f f ü z m a l i s i t r i a n l ü
v e r i l d r M ə c i d y o i y ə h i k ş ə k i l q i a s b u t m i ş i m l ə u r z i n n
t ə l ə f f ü i z k ü n ş i x t ə k n ə n s u b ş i y k y i d i f i n d i k i n m i z i a d i r
[5 s.

- n y i y ə h i a k l ə n n q ə d i f m r m a P ı r d a r a l t a y d s m a i t b a i t ə n
s ö z d e n , s a m i l i a t ə s r ö z l a i s e o n d a n b a d a n u g y ə g a n i t
ə l a v e d i l m . i Q d e i d t i ü m r k i l i n s d ö a o n u n d a k y a ç e v r i l m i ş
[2 s. s . A z ə r b a y c i l a ş i v ə l ə r q n d d ə i m n
ş ə k i l ç i i s z i h ə k n o n k f r o e n t e ş t ə k r a i q d a u s a b h m i . ş d ı r

S o n a m ə s a i t l ə l ə b i t ə v n ə y a s o m e c a s i a n a l s a a i t l ə t a n
l a k i n k s a m i t i l b a b i t ə s r ö z l ə y r ö n l l i a k ş ə k i l e i s a i v e d i k d a
s ö k ö k l ə s i c n i m n a m i t i m t i a r v m k ö a v l q d e ü l ş ə m i b a s a i t l ə r

q o v u ş ꞑ æ k i l d u æ z u n t ə l ə f f ü t n ɯ r m ə s m e : s m e ş ə y ə
y a r æ y a r a y ç a ö r ə ç ö r ə (K a Z ə m o t a o t a , ğ æ a m y a a m a ğ
(İ m k ö p ə k ö p ə y ə t : ə ə l ə y (Z ə . n ə l c ə l c ə , y ç ə k ə c ə
< ç ə k ə c “təynəd i n i ğ z ı q ə y u t a n t p a p” a q ö r ə N a x b ə
< b ə y ə i n : ə i n ə y (M u ğ k ü ç ə q ə j < q o c a (K a ə l d ə h : n ə
< d ə h n “çyaəy hnö v Z”, ə - s ə m m : ə m ə m ə (b ə y s ə t a n u y n o) u
s y i ə l (S . i r

B u x ü s u s i y y ə z l i k h l a t l i a n m ə l s a n n ə d z ə ç r ə r p m r ə s
m : ə s ə

Y ö n h ü a k l u n z u a n s ə s i l ə i f a d ə l i ğ t ü r r k i l l ə r i d n ə d s ə i m ə
ə v ə z d i r k d i ə o q l y ə s a ; d n i r ə s s o k “k ü ç (q a q ə u m z : a - m a y a
(Q a r a q) l p a z q ä ç ö”, l b ö r ě c a n a” y m r . ə m (T u) y a k i m e e
“q a y” ı q a z ä s a a l”, ə s a n ä x a i z , ə k a t x ä “a” t (x a k) a s s.
t a y ç t a a y q , a t p a e e < t e r e q d e a ” r (ş o . r s . a k ç < a k ç a q a
“p u”, l k a ü < k a ü a (q æ r) o t s . b a b b a b a y m h e a n n e y e
o k : ə k a (t i ä r) k s .

T ü r k m d ə l n i n y ö n l i k l d s ä z ü s n s a i t i n u i z n u t n ə l ə f f ü
o l u n m ə d s ə i t i h a d i s s ə a s y i l ə r m : a q e ç ə d u r : n ə e r : ç v ə s .
[1 s .

B u x ü s u s i y y ü r d i l i n Q n a z i a ş i t e a s i y n ə l m l v ü t ə s i r l i k
h a l l a i ş l a n m A k b ə r b a d y i d i n v ə l i l ə e y n i y t y ə s k e i d i r
z o c : a z o c u , ğ a ı ş : a ı ş ı ğ a k a b k a b u ğ a d i r ə d i r e / ğ i r e ğ i
d e : l d e l u / ğ i ğ i [2 s .

M . K a ş ğ q a r d i t i n r k h a r a s ı y ö m l h ü a k l u n z u a n s ə s i l ə i f a d ə
o l u n m ä k s i i m ş ə i x t ə l v ə z l i y m i n ü ç a l e l ə m i ş ə a y u r m e
“s ə n s ə y l ə” d M m K l l b . s .

Y ö n l h ü a k l d u a z u a n s ə s l ə k i f o n e ş i a k r a i t d ö e r ü : n ü r
S ö z l ə s r d i m y u ö n l i k k ş ə k i l q (ä , s - i ə) i l ə e y n i y t y ə s k e i d ə n

s a i t l ə b r l ə d i k h l ə m s i a i t l ə ɒ v u ʃ a ɪ r z a u q t r ə l ə f f ʊ l z ŋ u r
 S o n u h ɛ ɔ a s ɪ n ə d s a i t l ə l a s n a m i b t l ə ɛ s n ɔ z l ə b r d h ə d i b s ə ʃ
 v e r i B u x ü s u s i ʃ y ü ɐ ü s n ɔ z l ə a r i ə d d e y i l d M i r ə s ə ʃ a i n ə l ə r d
 s o n u h ɛ ɔ a s i a ɪ ɔ a i t l ə d l a k i t a k b i t a ɸ ə y i r / m d ɛ m a n
 ɕ o b , a a ŋ ğ h a ğ ğ a ʃ d a , m d i v / a l r u a ɸ i c l a ɔ o ʃ d / l a ɔ ʃ d l a ɸ ʃ q a f
 d ü ʃ m v ə n s . k i m s i ɔ z l ə y i ɔ n n l h k l d u a z u a , ə s ə s l ə i t ə
 i ʃ l ə n m ɛ r a i s ŋ ə l i n . m A i x ə r b a d y i c l a m i h ə c d ə d i g ə t ü r k
 d i l l ə r i ʃ n i v n ə l ə r b i n u d l ə d i s ɔ n ɸ / ğ , k / x , y , n (ə v ə z l i k) l ə r
 s a m i t i l b ə b i i t ə s n ɔ z l ə a r i ə d d ʊ r n u i n ɕ ü k n i u z a n h a a d i s b ə ʃ i
 v e r s ɔ z l ə s r ə d n u s a c m m i t ə n a i f a d ə s z i ɔ d d ə i g ɛ a m i i t l ə r
 h ə l l e d ɔ d i n a l i k d j u r ü m u m x ü i s k u s i y k y i n y i ɔ n l h i k l i n
 q ə d i f n ɔ r m a s k i d ʃ i r v ɔ ə l ə f f ü z u i z n a d n ə i n l ə a m ü ʃ a t y ɔ l u n u r
 B i t i ʃ d i r i s c a i m i i s ə y a z ə n ə n y a i r a n d i s q ə d m a m a e y d a n
 ɕ i x m i ʃ d i r

H a l l a n p m o a s e s i k (x d ə q (x) s a m i t l ə d i ü n ʃ i m ə t ə i s i ɛ r l i k
 h a l d l a r a s g t ə l i n B i n z a m s a ɔ n z ü a n a i t i z u t ə l ə f f ʊ l z n v u ɛ r
 f o r m c ə l h ə t y d ɔ m l h i k l d f a ɛ n r q l ə ; m m ə i s i n : ə i n ə , y ə i l : ə ə l ə y i
 (Z b u ʃ : a u ʃ a , ğ i a z m q a a z m (Z ğ . m ɕ ö r ə i n : ə p ə t : ɔ ö . y

B u x ü s u s i ʃ y ü ɐ ü s n i v ə l ü ə ɕ r ü s n ə c i y y d ə v y i i l d i a r a ɔ k i l s
 G ü y z Z a r y d a v b Z ə n g i b a ɛ n h i ɔ n ʃ d v ə l ə s i ɔ n s d o ɛ n u k (k ' a
 ğ s ə s d i ü ʃ d l ə t ə s i r h i k l q n r a m m ə h a t i n k ɔ ɔ i z ü ɛ r k i b ɔ n z d ɔ
 ə k s i t a i p ; i m ə s ə l ɔ ə i l ə , y ə i l c ɔ d l c ə ɸ i ɕ ə ɔ b a ɕ ə n (Z y ə i n
 u ʃ a d t l ɔ i t l a ğ y i e m ɕ y ə e i m , ə ɕ y s i ʃ ɔ ʃ ʃ ə (G i ö . y q u k a l u l a ğ i
 i n s i m ə , y i c a l ɔ a l a ğ i ɕ o m ɕ a ɔ m a ğ Z a r k ə p k ə ɔ p ə y i
 ɕ ö l m ɕ ə ɔ i l m (Q y k i

1 Bu r u s a i t l ə ʃ r i v ə l ə - r d ɔ ə s i n d i ü ʃ m ɔ ɔ t i c ə s i n
 y i y ə h i a k l d a r s a i t l ə ɔ i m ə - l ɔ s a m , ʃ t ə ʃ i v ə s i i s ɔ ɔ z ü n
 s o n s a i t i n u i z m a r a b u r u n t d h a i z f i h a ʃ ə k i l ɕ i s f ü n n i k s i y a s
 ə v ə e z d ; i m ə ʃ ɕ ə p ə y r a i n n , i k d e a ɕ i b n a i l a (C i ə . b a r a ɔ a r a b a n i

a r a b, adnəih<də h r ə d ə i h r (Ş n v ə s. Ş ə k ş i v ə s i l n a d d ə k i l ç i s
f o r m c a e l h ə t d ş e t i n r æ k m ə d s ə s a i t b n u r u n t d h ə f f ü l n n m a
s a h i b m i k n a i ş s i m m ə d ; i m ə s S a v i n a n r u x (a a r a b ə) n ç i m d ; ə k
- D ə h (d ə h r n) n a p ç u x i (Ş l i s.

1 B ə z d i n a l e k t o s l o q q u a p s h i i t s l o z l ə y r i y ə, h y i k n l ü k
v ə t ə s i r l h i k l ş ə k i l ç i l ə r l i a v i o l u n m i d s h ə m s m i t l ə r i
d ü ş m ə q s e i y e d i r l [ə l r s. H a l b b k ş i ə r a i t q d a p s k a i t l ə r
d ü ş m o ü n r l d ü ş m d ə k r ə s c i n d ə i t f l ə f e ü l z i l H r ə m s ö n z l ə r i
t r a n k p r i p s i y s a s g m d n k k i l d y ə z i l m ç a s ş g i n k i g a i d a n
q a l d i r o n l a s m ə s V ə l, i ü t ü n (Z n b k i t n i, n Q u n l u q a p, i n i
b a c i (Z a a r q u z, i b i i b i n (A g c v ə s. E y n h i a d i s e ü n ş c ü x s
m ə n s u t b ş i y k y i e l s ö l z i l ə (s ö n n s u a m i t l i a e n) y n i y n ə, h y i k n l ü k
v ə t ə s i r h i k l i n d l a b a s y e r i m ə s i t n i, n b d n l, i ö y ü (Q i a z
b u z o y, y n e r n i, n a i t n, n p i i ç a g c i n r a p (M n v g

Q ə d i b m u l q d i l i n d y n f i o n e t ş i k r a i t d l ç ü n s a i x t ə k
m ə n s u t b i ş y ə k e i l ç i s d n i i ş n m ə g s ö i s t i o r m ə s s i - n s i v i n e
“s u y ü, n a - x < b a i n “ b a ş i l i 3 a s.

C ə l i l a b b a i d s u n r k ə n ş d i v ə l ə r s i n d n i s a i t l ə l r ə b i t ə n
i s i m y ə i y ə h i a k l d a n - i n ş ə k i l q i s b e d i v r ə b u z a m a c n z ü n
s o n u n d u a i > ü s ə s l ə a r v i ə z l ə m i e r s q a p n u k i ş ü i y n u x u i n
N ə d ü r l i n s. N ü m u n ə k ə y r d i g n ü r ü n k ü i r ə v ə z l ə n r
n ə t i c ə s m i n e d y ə d ç a m x a a - n u, - ü s ə s l ə y r ü x s u o z ü a n i e d i l m i r
M.M. i k i n ş c e i x m ə n s u b e i l y a y m e k e i m i ç i x e ş d i C ə l i l a ş b i v d s i
ö z ü n ə m x ü k s s u s s i y y i b e ş i l m e r i d r v q ə c ə n u b h c ə d a r s i n d
a r a l s i q v m ö v q t a y ü H ə i k l ə h c a y d a b i k h a l d k a i n ş c e i x t ə k
m ə n s u b ş i y k y i e l s i s - i ü f o r m a s d i m i d l a e ; n m i r ə s e l : n, ə v u : n,
ə m : n u g ü z : g (N a x a t u n, b a ş m, q e y : ş n i (B. v ə s. D i g ə r
ş i v ə r l d d ə b u n m a ə n s u b ş i y k y i e l k i i m i r a s g t ə l i, n m i r ə s q a p u i n
a g z a m ü q i n z (G ö. y b a c u q i a n y n ə b a x o r i u x, i m y a q q a a b l ü i i n

(S a.b Ü m u m i,yAy æ æ l r æ b a d y i d s i a i n æ l æ r y i n y d æ h a k i h u c ü r
d æ y i ş m æ n i s u b h y a y l b a t r i m a a x y i d d i r

1. Q a p a l l i l a ũ m a i m x a h q ı ş d q l i n d w æ ş i v æ l æ r d
q a p a l l i l a ũ s a m i a s j æ s æ s i n f i n z i o - h a k j u s k i k s u s i y i y æ b t a i ğ l i
m e y d a n x a y s a m i t i t æ l æ f f z æ n n a d n i l i o n r t a s æ r d a m a ğ
d o ğ q u a l x a d a a q o æ m æ g l æ t i r N r o v h u æ n c m æ i z æ a n l a m a z s a
d i l d e m æ k a k r i i s a i t i n æ l æ f f z æ n n a d n i l i o n r t a s æ r d a m a ğ
Y e n h æ m s i a i t d d d u ğ i m b i u r a d a d i l i n c u a l t ö n d i ş l æ r i n
y u v a q l t a o r x n a D u i d l a h ç a o x u x q a n i l x a i s a q i t l i æ m ü q a y i s æ
x e y d i a b i r n o w æ m æ ğ æ t i r [4 s. G ö r ü n d k ü n n ü u
x ü s u s i y s y a æ m i t f i n z i n o k o a j n i a k i t l æ b r a ğ l i l æ r t y æ a m i l t æ,
e s a i t l æ r t i æ n l i æ n f f ü z d ü o n d d a æ p l y a n i æ z i y y æ l t u d b æ w æ l a m æ t i r
g ü , r d i l ç i b i k æ b i y y x t i æ n s d i y a a r i m s s æ " s i [t 2 s. k i m d i æ
q i y m æ t l æ . n D d i i g r æ b i r æ f æ l æ s n ö z ü n u r ğ u h s æ z a s i n s d a m i t i
i l æ k a v æ i n g i s t a i n i i a l r æ a r s i a d i a t k æ i s t æ l æ f d ü u z n k u i b u d a
a ç i s q a i t l æ q r a i p a d i t l æ æ r v l æ z n l æ æ n i s l i æ æ t i c æ . l æ n i r

B u h a d i æ æ æ æ a n i s i i q i n k l æ k ş æ k i s æ i r h æ d a m f l o æ e p i
n o r m æ i y y æ s , i s i d v æ l æ i n s æ b æ m f i æ n n e ş i æ k r a i y l æ n , a s ş ü z
k ö k l æ r d i æ æ æ l l a ş i r

A z æ r b a d y i d s i a i n æ l æ r y i n y d æ p l i k n l v ü æ t æ s i r h i a k l l a r d a
s æ s q i a r ş i s q n a d p a a l i l h a m i a s i æ k s s i æ k i l t æ æ a h e ü l i n a) B a , k i
M u ğ G n ü y z (æ y , t u ç a y a r æ r æ b c æ b i æ r k i ç i) l p L a æ q n k , æ r a
G æ d æ (ş æ n y) i æ æ b r (æ b y ü l y M k æ r c , æ h n d n u s s b u f) Qu a z v a æ
s. ş i v æ l æ q r a d p æ a l l i l a > , n æ > a s æ s d æ y i ş m n æ i l æ r i æ t æ m æ s
l a m p , i y æ b i (æ b æ d æ h r , i y o a r b a , i y b a l t , i y M a u s , i y æ g i r g i y
" ç æ y i f , t æ æ f d æ " k i y ç æ k y v " a i r æ ş i " y i æ " æ (M u ğ t o l i , y b a o y a , i
k ü ç i (G æ ö . y b u ğ l a m ö i y n æ i s ö æ y n æ (l y æ . n a l m , i y b a ğ l a m i y
k æ r m , i y æ l t i (G i æ d h a a v , i y n æ e ş , i y M æ i r z , i y æ n , i y a æ p i y i
(Q a z b a l t , i y æ v , i y æ i r ç (S y æ . d b a l t , i y æ h r (C y æ . b h a r a y i y

p i l t, i ç ə v, i d y a i n, i g y a b (Q a i z

b) Q ə r b r u ş i v ə l ə r y i n ə l ə r i h d a d k i i s l ə y a n, a q s a p a l l a ş
a > u, ə > ü s ə s d ə y i ş ə m s a l ə d r ə b a v ş e r i m ə ş q o j u ç a r a ç u x u
 (B . r c ü j ü, y ü ç ş ü, y m ə u r t d u s y n f u k ü ç ü k y ü ç ü ş ə ğ d, u y
m u r t d ü ş ş ü, x l ü l m, u k y ö u ş ü (Q ü a z c ö n g, ü b y i ü l n ü b y i ü l n ə
 “n a n”) ə b o ç q u (Q a r d k o s u y y a i v u (Q a a r ç ö m ç, ü c y ü c ü y u
 (Ş ə m d o l m, u t y a l u, y h ö y d < b ş ö y ü d k ü y ə o r b u (G u ə d
q o j u y o u r b u k y ü p ü (D ü m q o c u ç ü c ü (Ş ə. d B u n d ə l a n, y ə
 ş i v ə l ə q r ə n a b r e a l d a x o i l a b n ə ş i v ə l ə h r ə d m m i n ö v q ə d > ə
 s ə s d ə y i ş m p ə s l i l h ş m i a ə s i l a i m k ə i t m ö i z ü b ü r u v z ə r i r
 m ə s a l m e, y t i ə n n e, y t i ə r b e (D i m m a n e, y M u s, e y ä m ç e y
 (y ö n) ü b k u z e k y a i r ə n, p e a y l t, e b y ü l e s y ü z m, e u y l i ç, ş ə v (K y. i
 Ç ə. m a y n e h y a i r a v d ş i ç ə v, e n y a i y v “e n y a i y”, v b e o z a r t, m e
 h a v e d y a i h r (Q a z

Ş i v ə d ə s i n q d p a l l i h ş m i a i d ə b i a ğ n i ö v d u d e f f ə k r q
 a h ə q g n u n ə u l n i d ə y a r a n m D ş a d m a a h q ə n g ə i k s ə p i r v ə l ə r d
 d o d a a q h ə n g i n ə d a h a ç o x q ə r b q r u p ş i v ə l ə r i m i d y ə t
 o l u n d u ğ u a > d a n ə > i s ə s d ə y i ş m a s ə i n a l n a > u, ə > ü
 s ə s d ə y i ş m ə l ə g i e n n i n ş k d i i r d ə n

Y ö n l h ü a k l d ə y s ə s i n d ə n q d p a l l i h ş m i a t a i s i l i n i n
 Q a, r Ə r z u r u ş m v ə l ü ç ü d ə s ə c i y y ə m i d i s o d i y < d a, y a
 “o t a”. q a ğ i ş a ğ a, y a a r a b l y a s. Q a r ş i v ə l ə r q m d i n
 s a i t s l ö z l ə a > d, a n c s a i t l i l ə > i d d o d a q l s a n i t a b i ö z l ə a > d ə
 ş ə k l i m d e ə y d ç a n x; a m m ə s p a r i y h a v i y d e v i p e p i y ü n y, ü y
 z o p u y u s d u l y 2 a s. T ü r k d i l i n Q n d a z n t e s p i v ə s i n d
 q a p a l l i h ş a m d i s y ö m l i k l d e a i, a > i, t ə s i r l i k l d e a a > e
 i s t i q a m ə b t a n y d ə q i m ə s d e v i y ə p i y k e o s i y p a r i y h a a v i y a
 a d i x y a ö n l h ü a k l d e v e t y e p e k y ö s e h y a i v e k y a i r y o (t ə ş i r l i a k l
 [2 s.

Y e rgi ə l m i ş q k e y n e d d ə k , i y s ə s q a r ş ı s ı a n ç d ı q a i t l ə r i
q a p a l ı l a h ş a n d a i s a d x ə r b a d y i ş i a n ə l ə h i a n m i n ı s ı a n d a e y i l d i
B a k (H ö k m Q e d i b G ü z l v e d M u ğ (S m b i r a b K a ü l n k d k n e d h i d
ş i v ə v s ə S a l y a B e n ş d k ə l i n ş d i v ə ş i v ə l ə r a i q d k a i t l ə s r ə s i
q a r ş ı s ı n d ə y a i ş m ə l z m ə s l a m p , a y a b , a s y a i m a s y s i a m , a n
Ə l x a d y l x a (B . 1 a r a b , a b y a i l t , a d y a h r , a a y m ı a , y b ı a c a y a n , ə y
p ə y , ə d y ə i v d M y i u ğ a s .

Q a p a l ı l h ş a n d i a s ə s m i n e i n d a n x a m a s v n u d ğ u d u m o l u
v a r d B r u h a d i v s ə r ğ ü k ö k ü n ş d ə k n i l ç ü r z i n r k n e a ç d i k a d ş
v e r İ r u x a g i d s a t ə r B l a k n e M u ğ ş a i n ə l ə r v i n d ğ ü k ö k ü n
d ü ş . ü r

Q ə r A i z ə r b a ş y i v a n d ə r t i a n s d i ə h i a k l d ə n a u ç ı q a i t b ə i t ə n
s ö z l q a r p a l ı l h ş a n d i a s ə s m i n e i n d a n x a m a s v n u d ğ u d u m o l u
s ə s i n ü r u n ə l ə f f ü z s i r l h i k a l ş ə k i l ç i s i v n e i z d ; i r m ə s
q a y a q a y a q a i y a d a n d a n s y l a n a p a l t e p a l t e ş b i a l t a n
a r a : b a r a b a y p i a b , a n x m s e ü z m a s y ü i z m v a n i

E y n f ö n e t i k z i y ş o n i u a m i b l i a t ə s n ö z l ə d d e m ü ş a h i d
e l ə m m k ü m k ü m d ə ü s r i t e ç ı r a ğ i r : e ü r ə , y y i e m a y e m , ə y
ç ö r e ç ö r ə q ü : l q u l a ğ ı

T ə s i r h i a k l d u a z u n s a i y s ə s i n d n ü ş m ə l s i ə l a q ə d a
y a r a n m i B d x r ü s u s i y s y ü z ü o n r t a s ı n y d a x ı d b i d ə l ə d r ə d ə
m ö v c u d d u r

N a l e r ş a n s ö y l ə , r g s a n ç u g b ö r d ü ! g K ü m , Q

O a s l a n k l a y y i k r g ö r d ü l (D r a s t ə n h i m H ə a l r a s m i

D ü ş m a k a i a ş ı n e r ə

B u l ə n i b l a s r ı n a d ş a g n ə r (Q k a B i ü r h a n , s . d d i n

Q ı z g ı ü , b a d u s t a , m a n e r ş ə n

F ə d a l s a n n e a n , i m a d e r s (X n ə t a . i

D e r l ə s r ə n e ş q n ə ü b t ə (B i a z , n s . l i

S o n s u a i t l b e i t ə s n ö z l ə t ə s i r l h i k l i n ş l ə k i l ç i s m a i m i t i n
d ü ş m ə s ö (k u n q) d i s l i n d l ə a h a z ı m d ə v c u d u l t s i o ğ " a - n
e u + - b u > e u ; n a f a d a " m n a t i v a n a r r t e s i h r a) p i s " t i x a p i s i
+ v ə > p i l e [2 s.

O r o d k i l i n t ə s i r l h i a k l v a v ə, v o - v u b a b g, - b o - b u -
n a n g i l ə i f a ə o u n r u S o n v u a v o v ə, v u b i l a s m ə l ə r i i l ə b i t ə n
s ö z l ə t r ə d s i r l h i k a ş l ə k i l ç i s l ə i n : m a i r " p a n c " p r a v + a v a > p a v a
(t.h. q e v " g ü n " ə i s v + a a q e v a (t.h. s.

1 *D i f t o n q. S a s m u s ə k o m l ə k ə s i t ə s n ö z l y e i r y ə l i k*
v ə y ö n l i k l l a i k i c ü d i a l e t l e f ü f z ü m ə a l i k d i y i y ə, l i k
y ö n l i k k ş ə k i l ç i l ə n i n d e y ə v ə z l ə n b m a s e i t i m ə s
b o o x ı, n p ı l o y k n ç ö (y i n y ə) l i k o z o p a l o, y o a x l q k a s ö y ə
b ü l q y a l o (y a l ü) k Q a z

2 *v s ə s i n l i n ş m ə s a t ə s l a z i u t a l ə f d ü z n a u r ö ğ, o a*
d i f t o i n d q l ə r i m ə g l ə l i m ə s b u z a, o o x l a o g ö s a d (G ö. y b o z a, o
p ı t a (S. o : a < o v (B. Ş a m Ş. b o z o l a n l o, k n s ö (S. n o x l q u n
k ö s ö (l i s n a l o, u y n a l q G u ö. y Y ö n h ü a n l a p ö p u a d i f t o n q o i d
d i g f e r n e m i k e q a m d l a i r z l a ı x ; m ə s a t q a n o a r ə h n ə v ö ə
(B. Ş a m s u < s u y t a u a t o y, a s e v (Q a z b ö < a b u e v, a k ö s (Ş a
y a l a a l o (G a ö. y S o n u y ö s ə s i r l ə ş m ə i s b i a n d e t a s n ö z l ə r i
t ə s i r l i a k l ı n v d s a m d t i i ş, ü n v ə ö s ə s l ə r u z i u t a l ə f d ü z m a s i
h ə m h i n a l ı q r a m m n a t e i k a s f a d e d ; i m ə s b u z a b u z o v u
o x : l o x l q, v k u ö s ö k ö s ö (G ü ö. y S ö z l ə t r a i m k i b i n u l c ü r
d ə y i ş i k d i l k h q a f o r m a o x n ş a a. y B ı a s i v ə l ə a r d l a h q a l d d a a
s ö z ü s n n u n d a k m d t i i ş. ü B r u n g a ö r d ə M u ğ ş a v n ə l ə r i n u l ə
t i p b i ö z l ə s d k ö k i ü s ə k i l ç s i a i i n i a n a ş l ə ; n m i r ə s b o z a
b u z o v c u l o c i l o, v k u ö s ö < ü k ö s ö (Sü q a n a ı q a n o v ı
ç i l a ç u i l o, v i a ö y < e v (S a. b

C ə l i l a (Ş a x d l k a e r n) d e B a k (H ö k m Q e d i b G u ü z d k a k n d) l ə r

ş i v ə h ə d r ə i a i t k ə u r t a s ə n z l ə t r ə i s i r h i k l i n b l i a t i ş d i m i c y i n
s a m i t l ə h i t m i y q a d m m r ə s i t i k n ü t ü , n y ü u x u y i u x u M u a s a l l u
< M a s a (C i a l s u s u y ü t i k n ü t ü , n / ü m p h a i m p (B n i

İ m i ş l i t m z i k k i t a n ş d i v ə s i s n o d n ə y ö v b i t l ş m ə l b ə r i
b i t ə s n ö z l ə a r i t q ə u r t a s r ə n l k ə i r m h i a l l a m i ə s o x i n o , b u z n q i
q a n m p q a n , ö k v a n " x k s .

S ö z r t a s i n t ə b ə n u m d ə v s ə s b i r l ə ş m ə l ə i f n f s i n z ü l ə
a r a s i m q d a r ş i q y a y u f ə r q l ə n r l ü ş a t y o l u n ş i v ə l ə r i n u b
q r u p u m ə d l ə t i f o r m a s i f i d r a q n l ə , n ş m r i q r u p u n s l a a m i t l i
ə l a m ə i t t i m i ö z ü n t ə v n v ə k k i q d o d a q l a m i a t h ə b r l ə l ə ş ə r
u z u n t ə l ə f f ü k u n u w r ə y a d o d a q l a s m a t n ə e v r i l m i r ə s
d t ş a / m d o u ş y a t ş a / m y o u ş k a t i s t ö s ö t s .

V s ə i n i d ü ş m i d ə d i i f t o s n ə q s l ə r i m ə g l ə l m t ə i s g i A r l t a y
d i l l ə r (m t ə n , q t a h q m u a n) c x u a r s d T r u n q d u i l l ə a r r i a s i r b d i a
x ü s u s i y l y ə t ə n a n d y l l ə r i g n e d n ə i ş a y i l m : m ş t ə s d u v " y a " y
(o r o k z u a (u l ç - z o (a n a n) a y y ə s . s .

Q r ə b q r u p ş u v ə l ə r i s n ə d t d d i q ş v s ə s s i ö z ü n r t a s i n d a
s o n u d d l a r t y a s s ə i s i q t ə v r i l m d ə k d l f a q r q l ə n d l i a m k i t i s b
e d ; i r m ə s t o y , l a d ö y , l a d t o y , ğ m o y r u y z a l o p x l o g ö s . ö y
A z ə r b a y d c ə d m i l i n s d ö z v v ə l i v n ə d r t a s i n d y a q a ş i d u r m a
f o n e m m a t i k a n y a l d i k s d a (v a r y a , n a y l a d l ə v - d l ə y v ə s .
ş i v ə l ə b r u k ə i s u s i y i y t ə r t m n i i ş d s i r A . A x u n d s o a v m i t i n
f i z i o - h a k j u s x i a k r a k t b r ə i x x ü s u s i y y d ə t l l a r v e d i f D i v , a r
ö v l a d a n a v s a ö r z l ə r i k m n o q r a m k a r m n a i r h ə v , ə t l o v
s ö z l ə r i n v d s ə k m i i t i o n s i n i l o q t a y f r i k l ə m i a n z i ə r k t a q i r d i k
a y d o n l u k , i v s a m i t t a z o r t a m i ö v q s a l i a t l ə ş i a r i t l ə ş m ə
d ə r ə c c ə l d i k , i h ə t a n s i a i t d f a r r q l ə n d b i e t m a e ü k m k l i m . u r
S ö z o n m ö v q d e y v i s n a m i t i n v i n t e l i n g i , l s t ö l i n k u a o l u S ö z
s o n m ö v q e y i s m a t i t i t ö m n i d y a l n 1 z h i s s e s i n g i b t l i d [i 4

s. -1 A z ə r b a d y i d i ş a i n v ə l ə r i m h d ə d i s s ö k ü ü k n d a ə ç ı q
d o d a q l s a n i a l q a r r ş ı s g n ö d r ü m ü y r ö n l h ü k ş l ə k i l ç l i s i l a q ə s
y o x d a u d r l h q a l b a ş e r i r

v> y h a d i s t ü s k i l d i i a l e k t l b ə x i a s ə d m r ə s d ö y, l d ö y r a n
o y ç s u ö y m < e e k v m v ə k. s.

1 S a i t l ə d r ü ü ş ü. S a i n s u i t b ə i t p i r k i n h c i c a s y n s d a m i t i
o l a i n k i h e s ä l n l y ö i y ə v i k ə s i r l i a k l l a t a l y a, y y a u y ş y u v a y a
d ü y, y q a u y, y d a y (G a ə d q a y, p a y, y d ə y, y d ü y, y y ü y ş y i y ə n i
(Ş ə m q u y, y d a y (Ş a. b ş ə k l i n i ş l ə n i r B u ü s u s i ş y i y ə t l ə i k d ə
y s ə s a i r a d a m a i t l ə q r i s t ə l ə f g f ü z h ə t t a ü ş m m ə s i c ə s i n
m e y d ç a i n x a m ı ş d ı r

1 L a b i a l l a l ş m b a i a l l d ş a n d i s a > ö, a > u, ə > ü
s ə s d ə y i ş m z ə r l ə r i y d a n r; a Q ə r d r u p ş ü v ə l ə r d m d l a q
a h ə n g t i s i m l i t ə s i r l i a k l ə k i l ç i s i n v d s ö l z o n u n > ö, a > ö
s ə d ə y i ş m ə l b a i ş e r i m ə s d o l m, o n y u r t d ü ş y ü q ş ü ş ö y u
(Q a z ç ö m ç, ö c y ü ü c ö y o ü r d ö (Ş ü ə m g ö z ö ş ü g ö z ə (Z i b
d ü n y, ç y ü x ö B y . m

B a ş i v ə s i b n u d ü s u s i y y e y r ə h i k l d l a b a ş e r i m ə s A t o n
ö y d ö d ü

1 A s s i m i l y ş s i n y ə l ə y d ə r l i k ə ç ı x m ç l h a l l a r d
a s s i m i l y a c s i y l a h a ş ə k i l ç i l b r i m i r m a r i a n m l a e r y d a n
ç ı x m ı ş d u ş ə k i v ç a i r i a n b t l i a t ş i n v ə l ə e r y d r ö n e t t a k k i b d ə
k ə m i y y a t y d i m a m ı ş d ı r

- z a - z ə l s m a y S i k l l y, C n ə l i l a b n a d, ş Z i ə n g, i N a a n x ç ı v a
ş i ə l ə r i n s d a n i l ə b i t ə s n ö z l ə y d ə r l i k a ş ə k i l ç i z a - z ə
ş ə k l i n d l ə f d ü l z ü m r ə s o z ž e a n b i a n i x b ı y z a l d ə h ə, z z
ə m m i " x ə m i z l ə t r a m n i l ş p " a, s ü z z p a y ı, z A a r a z (M a u ğ
d ə h ə ž ç z ə t i n l i b k x l ə m, a y q l x o (C z ə l q ı a, z ö k ü z ş a z, z a
p a y ı İ z m a q a l x a, g ö z, z k ü z (Z ə ə. n y a z, z q a a l x q ö k a i z z ə

(Ş. v əs.

- *İ* *av* *a* *ri* *ab* *n* *a* *t* *ş* *q* *d* *r* *i* *d* *i* *n* *s* *d* *o* *ə* *n* *s* *u* *a* *i* *t* *b* *ə* *t* *ə* *s* *n* *ö* *z* *l* *ə* *r* *l* *a* *v* *o* *d* *u* *n* *u* *r* *A* *M* *Ş* *e* *r* *b* *a* *k* *i* *k* *n* *r* *i* *n* *b* *a* *v* *a* *r* *i* *ab* *n* *a* *t* *ş* *l* *a* *n* / *ğ* *s* *a* *m* *i* *t* *i* *t* *n* *ə* *s* *n* *i* *i* *l* *ə* *m* *e* *y* *d* *ç* *a* *r* *x* *İ* *2* *s*. *B* *A* *S* *e* *r* *e* *b* *r* *e* *n* *b* *n* *ə* *ill* *ə* *s* *v* *a* *d* *k* *r* *i* "y *e* *r* *l* *i* *k* *h* *a* *l* *d* *-a* *İ* *a* *v* *a* *r* *i* *a* *n* *t* *m* *e* *n* *y* *d* *a* *ç* *n* *a* *m* *a* *s* *m* *ü* *r* *ə* *k* *n* *ə* *o* *b* *r* *f* *o* *l* *o* *a* *s* *s* *o* *s* *i* *y* *a* *s* *n* *y* *ə* *t* *i* *ə* *n* *ə* *k* *i* *a* *l* *i* *a* *v* *a* *r* *r* *a* *m* *t* *i* *p* *a* *f* *l* *ö* *r* *m* *a* *l* *a* *r* *n* *ü* *ə* *t* *i* *o* *l* *m* *u* *ş* *d* *u* *r*. *m* *ü* *v* *c* *u* *d* *n* *i* *t* *q* *p* *r* *o* *s* *e* *ə* *s* *i* *d* *i* *t* *ə* *s* *ə* *v* *ğ* *r* *k* *i* *ğ* *u* *y* *-a* *l* *a* *r* *ş* *ə* *k* *i* *l* *z* *i* *s* *d* *a* *r* *ş* *ə* *k* *i* *l* *z* *i* *s* *n* *i* *t* *ö* *m* *i* *ş* *d* *i* *r* *v* *ə* *y* *a* *d* *s* *a* *m* *i* *k* *t* *ə* *s* *a* *h* *ə* *s* *t* *i* *n* *ə* *d* *s* *a* *m* *ə* *i* *t* *i* *n* *k* *e* *z* *B* *r* *u* *a* *s* *s* *o* *s* *i* *y* *a* *s* *t* *i* *y* *i* *l* *ə* *k* *n* *a* *l* *a* *f* *o* *a* *r* *m* *a* *s* " *d* *n* *s* *i* *a* *m* " *İ* *t* *i* *l* *ə* *ə* *v* *ə* *z* *l* *ə* *n* *i* *s*. *D* *j* *Q* *K* *i* *e* *k* *b* *h* *y* *ş* *q* *d* *i* *d* *i* *n* *y* *d* *ə* *r* *l* *i* *k* *l* *ə* *r* *a* *ş* *ə* *k* *i* *l* *ç* *ğ* *s* *e* *i* *m* *ə* *t* *ə* *k* *h* *ə* *t* *t* *u* *ə* *n* *n* *q* *m* *a* *n* *d* *ü* *l* *r* *ə* *r* *d* *i* *a* *ş* *o* *i* *l* *a* *n* *v* *n* *e* *v* *ə* *e* *v* *k* *d* *i* *l* *l* *ə* *r* *i* *n* *-d* *ə* *k* *ə* *ş* *ə* *k* *i* *l* *ç* *i* *l* *a* *q* *ə* *l* *ə* *n* *i* *d* *i* *s* *i* *r*

Y *e* *r* *l* *i* *k* *l* *a* *n* *s* *s* *i* *m* *i* *l* *y* *n* *a* *ə* *s* *t* *i* *y* *c* *ə* *s* *y* *i* *a* *l* *a* *n* *-m* / *a* *ş* *-İ* *a* *v* *a* *r* *i* *a* *n* *t* *t* *ü* *r* *k* *m* *d* *ə* *i* *n* *t* *i* *n* *k* *ə* *n* *o* *x* *u* *a* *r* *l* *i* *l* *v* *ə* *q* *ö* *k* *l* *ə* *n* *i* *a* *l* *e* *k* *t* *ü* *l* *ə* *ü* *i* *d* *ə* *s* *ə* *c* *i* *y* *y* *ə* *n* *v* *i* *d* *s* *Q* *r* *ö* *z* *ö* *ü* *l* *l* *ə* *İ* *2* *s*.

- *ta* - *tə*. *Y* *e* *r* *l* *i* *k* *ş* *ə* *k* *i* *l* *ç* *i* *k* *i* *a* *n* *s* *i* *a* *n* *m* *i* *-t* *İ* *ğ* - *t* *ə* *v* *a* *r* *i* *a* *n* *t* *i* *r* *D* *ə* *r* *b* *v* *ə* *d* *ə* *b* *ş* *i* *z* *ə* *l* *ə* *r* *i* *a* *n* *s* *ğ* *t* *ə* *l* *i* *;* *m* *i* *r* *ə* *ş* *ə* *t* *l* *ə* *r* *b* *(İ* *t* *t* *ə* *r* *s* *ə* *b* *ə* *o* *t* *t* *ə* *x* *a* *ş* *a* *x* *b* *t* *u* *c* *a* *(İ* *t* *ə* *b*

Y *e* *r* *l* *i* *k* *l* *ç* *ə* *s* *a* *m* *i* *t* *l* *ə* *s* *r* *ö* *d* *n* *ə* *m* *a* *-t* *e* *f* *o* *r* *m* *a* *s* *i* *ş* *l* *ə* *m* *m* *ə* *t* *ü* *r* *k* *m* *d* *ə* *i* *n* *s* *i* *a* *n* *r* *ı* *ç* *o* *v* *ç* *s* *u* *a* *r* *ı* *q* *ö* *k* *l* *ə* *n* *ə* *x* *l* *ə* *b* *ə* *p* *i* *a* *l* *e* *k* *ü* *ç* *ü* *n* *i* *d* *ə* *s* *ə* *c* *i* *y* *y* *ə* *n* *v* *i* *d* *s* *i* *i* *t* *p* *t* *ə* *ç* *i* *k* *t* *ə* *l* *e* *k* *ə* *ç* *e* *k* *İ* *2* *ə* *s*.

Q *ə* *d* *O* *m* *r* *x* *-Y* *n* *e* *n* *i* *ş* *ə* *y* *i* *d* *ə* *l* *ə* *s* *ö* *n* *m* *u* *ə* *n* *ə* *x* *a* *m* *i* *İ* *t* *s* *l* *i* *m* *l* *ə* *r* *d* *u* *y* *ğ* *u* *a* *b* *i* *d* *ə* *l* *ə* *r* *i* *n* *d* *s* *ə* *a* *m* *i* *t* *l* *ə* *r* *i* *n* *d* *ə* *-m* *t* *a* *-t* *ə* *ş* *ə* *k* *i* *l* *ç* *i* *s* *i* *ş* *l* *ə* *n* *m* *;* *i* *n* *ş* *ə* *i* *ş* *k* *a* *ğ* *t* *ə* "x *a* *q* *a* *n* *"* *ı* *k* *d* *İ* *t* *ğ* *ö* *ç* *d* *(K* *T* *k* *ü* *n* *t* *ğ* *ü* *n* *"d* *(İ* *o* *y* *n* *k* *u* *k* *,* *e* *l* *i* *m* *"e* *l* *i* *m* *"d* *y* *a* *ş* *i* *n* *"y* *a* *ş* *i* *n* *d* *(Y* *e* *n* *i* *s* *e* *y* *-c* *i* *a* *b* *i* *d* *ə* *n* *t* *a* *n* *i* *n* *(u* *y* *ğ* *)u* *Q* *ə* *d* *i* *t* *m* *r* *k* *y* *a* *z* *i* *l* *i* *a* *b* *i* *d* *ə* *l* *ə* *ş* *r* *ə* *k* *d* *l* *ə* *ç* *-i* *n* *a* *i* *v* *n* *a* *r* *i* *a* *y* *n* *a* *t* *i* *n* *s* *i* *ə* *n* *ə* *x* *a* *m* *i* *t* *l* *ə* *(m* *d* *l* *ə* *m* *p* *)* *s* *o* *n* *m* *a* *ü* *ş* *a* *h* *ö* *i* *d* *ə* *n* *İ* *ə* *m* *i* *ə* *q* *a* *m* *d* *-İ* *v* *ə* *m* *s* *a* *m* *i* *t* *l* *ə* *r* *i* *n* *d* *ə* *n*

d a ş ə k i l ç i ə i ş l ə n m; i n ş ə i s B u y i r d ə l u r T p a b ğ b a o ç d b i n r l ə
t ü z ə l " B i n y e r d ə u r T i b b ğ x a d i q l ə d ü z ə l i (K d T m ə n t u ə b r ə f i
4-c ü s ə t i B a r d y u i k d ə d g ü ğ e r i n ç " G e t d i y y e i n d y ə x ə l a n ı
i d " i A z u b u s a b i m i g d i l a r ğ u M ə g b ə u s ö z ü n y a l ə l i ş l a q m ı
(K T v ə 2 -c ü s ə t i r) l ə S r o n m s a m i t b i t ə s n ö z l ə r d ə
ş ə k i l ç i i ş i h ə o k l m a a b n i d ə l ə h d ə r f b i r l ə i ş ə n z ə l m i a b a
d ə z a c h t m m k ü m k ü n d ü r

Q ı p ç v a q u y ğ u r ğ u t z i p l m ü a ş ü r k i l l ə r i y n d r ə l h k a l
ş ə k i l ç i h i ə n k n a , r h ə n d ə c i n g i k t a l r i i a (n t a , - d) p ə d ə d i l
s ə v i y y ə i ş i h ə d n ə m ə . k Y d ə k d i t l i n y l ə r l h k a l t m ə ü k z r ə , d i r
l a k x n ü s u h s a i t a ş ə k i l ç i a s s i i t ə s m l ə g l ə l i r

Y e r l h k a ş ə k i l ç i k a r v n a r i a M . K i a ş ğ a r d i n v i n n ı n d a
Y . B a l a s a ğ u " K l u n a u b n q l ü q s ə r i d d i ş l ə n m; i n ş ə i s b o k ı n
k i s ç a l t t a " o k a m a n d a s l ə n; d e i t m d i e t k a t s e i k a " r d ö r ə k d
d a ç c ı r d a " [M i , K l c . s . l l b . s .

U r a l l i l l ə r ü n q i o r r p u u n d a a x o i l a m a n d s i l i n y d ə r l h i k a l t ,
b i r g ə - l ö k b y c h k a t l i s ə t a - t ə ş ə k i l ç i l i f a d o ə l u n m r ə s u s
" ş ə h " , p u r s " ş ə h ə " r [Q ə s .

B u r a ğ a n l h i k a ş ə k i l ç i h i a n n i n a r i a n (- d n a i - n t a) i k i n l i y i
m ə s ə l q ə s n i ş i y a x . ı f ü o k o j ə d ə b i y y h a t d c a i n g i l (- i l)
v a r i a n i k i m o l m d s a i r ə f i k i r b ə a r r d E r i k r i m , ş ə k i l ç i i k i n
ə v v i k l v a r i a (n d t a - t a) o l m u ş B u ş ə k i l ç i ğ i u (d) v ə q ı p ç a q
d i l l ə r (t) ü z r ə d i f f e r a s y i a s i h ə m i n d i l l ə r i n o n e t i k
q a n u n a l u y q ğ l a m i n r d g i a l m i ş d i r

Q ə d i m a ş ə k i l ç i A i z i ə r b a d y i d i a n n d ə n u ş n i v ə l ə r a n t d ə
s ö z ü n q d ə m ı B d u s ö m ü a t s ü i r k i l i n y d ə r l h i k a l d a r t a q u v a ş
d i l i n d r a A l t a y y a k d i l l ə r i a n d d a k d i l i n s i a n q , a k y o y b o
d i a l e k t l a e r i g n ə d k ə l i s d d t e r z d " m n ə n a s i ş n l d a i r

- z a , n - z ə . i s m a y M l l u ğ a n l i l a l b m d , ş N i a x ç , ı Z ə m g i l a

v ə b. ş i v ə l ə s r ə d n ə x i l ə b i t ə s n ö z l ə a d ə i m i l y n a ə t i y c a ə s i n
 ə m ə g l ə l i m ə s d o u z, z q a a n z z (ä n Ə z i z, z ö k n ü z, z ü z n z, ə n
 d i z z (ä m k ü z z q a l x o x Z z ə. m b o ğ a z z l a d n z, z q a a n r p ı z z a
 d ə z z ə “d ə n”, i ə ğ r u z “z ə z x b o ğ u l i m a k d l ə k h ə f s ə ğ ı b a i n d
 b o r a z “z y a o n ğ ü n, b ü r g ə z t i k n n d i a n y r ı s a i p ü” r g g a i z z ə n
 “q u z s u a l ı n y a e n (M u ğ

- n a, n- n ə. Ə d ə d b a i n q d i l i n v d ə ş i v ə l ə s r ə d n ə, n s a m i t l ə
 i l ə b i t ə s r ö z l ə q d x ə ı ş h i a q l ə k i l ç i s i n n a i m n ə n a r i a i n t ə, n i r
 m ə s a t u n, n k ü y n ə g, i ü ü i a m n (İ s s a m a n y a m i ş ə n n
 g ü ə r ç i, n k n ə m n (Q ə. m s a m a n p a m ə n (Z ə b n q o y u n n a
 ü z ü m n (C ə a l s u ğ a n n x a a n t ı n, n a t m s ı n (D a a r p a l t o n n a
 s a l x ı m q a u m, n b a m d ə m m ə y n s ə p l” a ğ i g i n n “p a l l”, a r
 ş ı l a n n q a n n a q l” i (B d a h o s n a a, n q a ğ d a n n ç a o n x q r u m o u t, ş
 q ə m ə r a “m n ü a k a h”, b q i o t m a n o n t t a o n p “a, s d i v i n n k ə ö n y n, ə k
 g ü z ə m n ə n n “h n” n (M u ğ k o t a n, n ç a e n m ə n n ə y n d a m n
 “d ö ş ə ş i n a”, r a z m a n “q a y n a ş k i e” ç i q a l t a n “p a h ç q q r ı” s u
 q a p a n n a n ə”, z q u r u m “h a n ü m t o e r” k Q ə r İ b t m n, a n
 k ə v ş ə, n v n ə r m ə z ə “n i z a m u r u d y k a r n k o p b a n i n i q a k”, i c
 g ü m n ə m i s s ə h ə (N g a x k ə n n “d i n g ö n n ə ü n t ü n, n l a m n a n
 d o n n (Ş a n

- n a, n- n e n a r i a y n a t k [u3t s. Q a r a q a l p a q.
 x a k, q o r, o y r, ə t i l l ə r i d n ə d ş ə n t i n e, m d ı [a s.
 ü n n c e “a ə” ş ç o n n a x n h d. k ü n n e l n s. k o ü o n h b n
 s.

- s a, n- s ə n a r i a M t u ğ ş a i n ə l ə r x n ü d ə S a l l e y a ş i v ə s i n d
 d a h ç a o m ü ş a l o i l d a m r ə s A b b a, s i x d a m s, s v a e n r t ə r ə b ö a l s ç s ü a
 a l ə” (S. m i s s (G n. y

- m a n m a D i g ş i v ə l ə f d ə q d l a r a q ə n g i b ş a v ə s i n d
 s o n n s a m i t ə b i t ə s n ö z l ə r x ı ş h i a q l d t a m i r ə k i s s i m i l y a s

h a d i s ə m i n ə q a l ı m ə s q ə l ə m ə n q ə n l ə m, G ə ü n l s ü m m
q o m ə n q ə n h u m h d i m n n k b i n m d " n ə n s " i l ə s.

- t a , n - t ə . n T ə b v i ə r d ə ş b i v l ə l ə r ç i n x d i l ə q a l d ə a k i l ç i n
k a v a r i a d i a m ü ş a h o i l d u ə n m r ə s b u l a x s a m d ı , x q t a n u , t t a
y o ğ u r t p t a d ş a , h K t a i n v e y (T t ə . h D ə r b ə k t ə n n k i ç m i ş t ə
c a m t t a (n d ə n ə s .

- l a , n - l ə . n Ş ə k i l i n v ə Z u n k d n ş d i v ə l ə r y i n d i k a l d a
o l d u k ğ i m ç i i x ı ş l n q l d a a s s i m i l y a n s ə y t a c k ə i m i - l a , n - l ə n
v a r i a m t e y d ç a i n ; a m ə s D i l l e n a c ı d a m s a m , ç i e l ş i m n ə
y o ğ a e t m B i n a l l a n r v q ə t y y i a f t a n i d i ü ş a ; ğ K a ə l l ə k n ü y z a x ş ı d
s a x l a n [5 a ğ . a

Ç ı x ı ş l a d ə k ç i i s i n v i a n r i a n t t u l a r k i m d ə l i n d i n a l e k ü l ç ü r i n
d ə x a s d - 1 t a , n - l e , n - l ə n a r i a n t t a k , a l i , l q ö k , l a n x , m ə v
d i a l e k t l ə - r i n , d - e , n - z o , n - z ö n a r i a t r e k i y e m , q k l e , n
a l i , l n i o x d i r a l e k t l ə - r i a , n - s e , n - s o , n - s ö v a r i a t r e k i a l i , l i
q ö k l d i n a l e k t l ə - r i a , n d e n a r i a n k t s d i r a l e k t l a ş l a k d i
m ə s b a l l a e n l l e ü d l l o , n a : r a m ı z z d m z z q n ö z z q p r e s s e n
t o m u s k s t a p t a n b a t a n ə s . s . - 3

B o r z ş i v l ə r i n ə d ü ç ü n ş c ü x m ə n s u b ş i y k ə l t i s i l i m l ə r i
y i y ə v i k ö n l h ü a k l l d a a s s i m i l y a a s d i y s a n s i n r a q a z l m ə s
- O ğ b u l a g ü r c ü y l e n a x ı d o l k u ü p a s d ı r t l d d ı m ğ u l l u
t o y u l a n a y t a n d i a l ı - r H u l b a m i d n e r d k , i k d d ə ğ u r r u l a n
v a x q a p ı n d a h l a g e j ə ğ ü r d m (a ü ğ l a p c a r ç) a q s t y r d ; u - x D e d i l ə
N a r q o a m l l a p a m q (t a x x p a a r ç) d s a t ş s f o n d a c i r i x l i y s i f

1.7. Hallanmanın morfoloji xüsusiyyətləri

Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində ismin halları morfoloji cəhətdən tam formalaşmış, hər bir hal özünəməxsus şəkilçi ilə ifadə olunur. Şivələrdə qədim hal formaları qorunub saxlansa da, inkişaf prosesində innovasiyalar meydana çıxmış, miqrasiyalarla bağlı yaranmış hal formaları

dar arealda izoqloss yaratmışdır. Hal formalarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Müasir ədəbi dilə uyğun hal formaları. Bunu ədəbi dilin dialektə təsiri kimi izah etmək düzgün olmazdı. Həmin formalar tarixən dialektdə mövcud olmuş, tədricən fəallaşmışdır. Uzun inkişaf prosesində dialektlərdə iki təbəqə yaranmışdır ki, onlardan biri sırf dialekt nümayəndələridir, ikincisi ədəbi dil daşıyıcıları ilə dialekt nümayəndələri arasında orta mövqe tutanlardır. E.Əzizov ikincilərin nitqini “yarımdialekt” adlandırmışdır [13, s.8]. Bu səbəbdən də ədəbi dil formalarının arealı bütün şivələrdə ikincilərin nitqi hesabına genişlənmişdir.

2) Tarixən ədəbi dildə işlənmiş, indi dialekt həddinə enmiş qədim formalar. Belə formaların bir qismi fonetik tərkibini olduğu kimi saxlamış, digər qismi isə dəyişmişdir. Qədim tayfa dillərinin müasir dövrdə mühafizə elədiyi özünəməxsus qrammatik şəkilçilər də bu qrupa daxildir (Ayrım şivəsində olduğu kimi).

3) Əsas şəkilçidən törəmiş variantlar. Dialektologiyada variant terminindən əsas şəkilçinin səslərə və kəmiyyətə görə bölgüsünü göstərmək üçün istifadə olunur (damaq və dodaq variantı, ikivariantlı şəkilçilər və s.). Variant sözünün həqiqi mənası “mətnin, planın və s. dəyişmiş şəkli deməkdir. Şəkilçilərin saitlərə görə bölgüsünü göstərərəkən “dodaq və ya damaq şəkli”, kəmiyyətə görə isə “iki cür”, “dörd cür” tələffüz olunan şəkilçilər ifadələrinin işlədilməsi məqbul sayılmalıdır* .

Hal formalarının variantları təsadüfi xarakter daşımayıb uzun müddət dialekt nitqində sabitləşmiş, şivələrin spesifik xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir. Onlar tələffüz vərdişi ilə əlaqədar meydana çıxır və aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

a) əsas şəkilçinin tərkibindən müəyyən səsin düşməsi ilə əmələ gələnələr.

* Чашгынлыг йаратмамаг цццн вариант сюзцнц яняняйя уйьун ишлядяъяйик.

b) uyğun səs dəyişmələri vasitəsilə yarananlar

c) qohum dillərin təsiri ilə meydana çıxanlar.

4) Arxaik hal formaları. Buraya qədim yazılı abidələrdə işlənmiş, lakin halların qrammatik və semantik cəhətdən konkretləşməsi prosesində ədəbi dildə və şivələrdə istifadədən qalmış formalar daxildir. Onların yerini müxtəlif sintaktik və morfoloji vasitələr tutmuş, sözlərin tərkibində qalıq kimi qalmışdır. Buna nümunə olaraq, qədim alət və istiqamət halların qrammatik əlamətini göstərmək olar.

1.7.1. Azərbaycan dili şivələrində işlənən hal formaları bunlardır:

- *ı*, - *i*, - *u*, - *ü*. Yiyəlik halın ilkin forması olub, Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupunda, İmişli (Təklə-Muğanlı) şivəsində tarixi forma və mənasını mühafizə etmişdir; məs.: *sədəfi* “düymə”, *çöykürü* “tikan”, *daşqırı* “daş qırıntısı”, *quzunu*, *sürünü* (Çəm., K.), *atanı*, *qonşunu*, *körpünü*, *gədəni* (Gəd.), *iytikəni* “itburnu”, *təni* “heyvanların doğum yeri”, *tutmanı* “qovunun növü”, *büvünü*, *dumbuzu* “yumruq” (Qaz.), *masatı* “bıçaqitiləyən daş”, *murdarı* “canavar”, *bulqarı* “qar topası”, *tuncunu* “düyə” (Br.), *atanı*, *yeri*, *köçü* (Şəm.), *atı*, *işi*, *qolu*, *üzü* (İm.).

— *ı*⁴ şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrindən müasir dövrümüzdə qədər türk dillərində işlək olmuş, Azərbaycan və türk dillərində dialekt səviyyəsində, türk dillərinin əksəriyyətində tarixi mövqeyi saxlanmışdır: *kağanı*, *bodunu* “xalq”, *sabı* “söz nitq”, *ili* “el” (Orxon), *atanı*, *bəgü*, *buğanı*, *çobanı*, *yigidi* (KDQ), *malı*, *sultanı*, *şahu*, *kilidi* (Dastan-Əhməd Hərami). Gecənin keçmiş idi bir ülüşü, Ol nigarun ussı getdi ol zəman (Y.Məddah s.47); *dilbəri*, *çəməni*, *cəmalı*, *dodağı* (Nəsimi), *zülfi*, *İmrani*, *Xətaini*, *yüzü*, *ayağı* (Xətai), *toprağı*, *yarı*, *azğı*, *gözü* (Füzuli) və s.

Ümumiyyətlə, Ural-Altay dil ailəsində yiyəlik halın tarixi forma və funksiyası ədəbi dil səviyyəsində saxlanılır. Fin-üqor, samodi (məhdud

dairədə), monqol dillərində yiyəlik hal - □ şəkilçisi ilə ifadə olunur.

— *ın*, - *in*, - *un*, - *ün*. Şivələrin əksəriyyətində yiyəlik hal dördvariantlı - *ın*⁴, - *nın*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *çobanın*, *hətəlin* “toxunma ayaqqabı” *odunun*, *qavumun* “qohum”, *luxmanın*, *keçinin* (Q.), *şapqanın*, *suvun*, *Əjdərin*, *yolun* (Qk.), *yazının* “çöl”, *xaşanın*, *tilənin* “pambıq xəstəliyi”, *tuğun* “bayraq”, *ünün* “səs”, *gözün* (Zən.) *qardaşın*, *qonağın*, *şəlitin* “paltar asılan ip, əlin, otun, çölün, atanın, nənənin (Ağc.), *qacağın* “qarğıdalının gövdəsi”, *xızanın* “uşaq”, *ceyin* “tayfa”, *toyun* “nağara”, *şurun* “səs”, *mövüzün* “qurudulmuş üzüm”, *pazının* “şəkər çuğunduru”, *qəvrənin* “bıqçal itiləyən alət” (Nax.), *daqarın* “istiot”, *damın* “tövlə”, *zəngəlin* “keçə ayaqqabı”, *tuğun* “süpürgə”, *ininin* “qayın”, *kükünün* (Ş.), *mındağın* “budaq”, *tühəgin*, *sayquşun* “bayquş”, *üzün* “qaymaq”, *sırsıranın*, *billənin* “şirniyyat” (Muğ.).

Göyçay (Potu, Çayarxı, Ərəbcəbirli, Şahsultanlı, Alxasava, Alpout, Ləkçilpaq, Məlikkənd, Qızılağac) və Ağdaş şivələrində *a*, *ə* saitləri ilə bitən isimlərin yiyəlik halı dördvariantlıdır; məs.: *to:lanın*, *gejenin*, *quyunun*, *ləmpənün* və s.

Şivələrin şimal-şərq qrupunda, Yardımlı, Təbriz (İlxıçı, Vasmış, Qara Məlik), İmişli, (Arazqırağı), Ordubad (Əylis, Nüsnüs, Kotam) şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin dodaq variantı (-*un*, - *ün*) üstünlük təşkil edir; məs.: *hovanun*, *samanun*, *qutabun*, *dövənün*, *qərdeşün*, *əncilün*, *qəmbərün* “çay daşı” (B.), *duşanun*, *uğlun*, *qunağun*, *cıngılun* “itburnu”, *bilbilün*, *ürümçegün* (Qb.), *ağacun*, *qəndün*, *çörəyün*, *ərəbənün* (İs.), *arabanun*, *dədənün*, *ilün* (Cəl.), *adamlarun*, *almanun*, *dəhrənün* (Dər.), *bicarun* “çəltik sahəsi”, *tumcarun* “şitil əkilən sahə”, *çəltigün*, (Lən.), *barmağun*, *arabanun*, *dügmənün*, *doharun* (Muğ.), *Qarabağun*, *arabanun*, *qələmün*, *səbzün* (Ord.), *başun*, *ağacun*, *atun*, *əlün* (İm.), *dəryanun*, *damdarun*, *çayun*, *evün* (Təb.); *atun*, *çırağun*, *qonağun*, *yiyanun* (Yar.).

Bu xüsusiyyət orta əsrlər ədəbi-bədii dil nümunələrində də öz əksini

atpmışdır:

Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir *bəgün* oğlı-qızı yoxdı (KDQ, s.34);

Yola girdi izin çaldı *bularun*,

Qızı alıb gedən *ol xocalarun* (Dastani-Əhməd Hərami, s.125).

Atıcının meyli həm kəmanə gərəkdir.

Xətayimidürür gözün nigarına əcəb çindən (Q.Bürhanəddin s. 50).

Yıxdı çox *sultanların* dərgahünü; *Əyağünə* saldı *Şeyxün kəndözin* (Əsrarnamə s.128).

Yusifün sözünə hacət eylədi; *Qissənün* ilkində söylədik rəvan.
(M.Zərir. s.221);

Qocacıq *atanun* həqqin netdünüz (S.Fəqih, s.45)

Gözlərün üstünə çəkdi kilki-qüdrət qaşını.

Meyvənün taracıdır, çün bağ ola divarsız (Kişvəri, s.308, 310)

Bəzi tədqiqatçılar şəkilçi variantlarının azlığını ərəb əlifbasının təsiri ilə əlaqələndirirlər. Lakin Ş.Xəlilov bu fikirləri təkzib edir: ...ikinci xüsusiyyət (şəkilçilərin dodaq variantının üstünlüyü nəzərdə tutulur - M.M.) isə ərəb əlifbasının çatışmamazlığından daha çox XIII-XVI əsrlər ədəbi dilimizin dialekt əsasında irəli gəlmişdir. Məlumdur ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin koynesini Şirvan və Təbriz dialektləri təşkil etmişdir. Bu dialektlərdə isə şəkilçilərin dodaq variantına üstünlük verilir [48, s.41].

— *in /nin/*. Cəlilabad, Dərbənd /Marağa kənd şivəsi/, Ərdəbil və Zəncanın bəzi kənd şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin incə, dodaqlanmayan variantı digər formaların əvəzində işləyə bilər; məs.: *ocağın, atın, torbanın* (Cəl.), *atın, daşın, qolçağın*, “oyuncaq”, *daşqanın, yadıcanın* (Ərd., Z.), *daşın, adamin, çupanın* “çoban” (Dər.) və s.

Yuxarıda adları qeyd olunan şivələrdə - *i /nin/* şəkilçisi sonu samitlə və *a* saiti ilə bitən sözlərdə özünü göstərir.

Şəki şivəsində ahəng qanununun qeyri-sabitliyi ilə əlaqədar yiyəlik

halda şəkilçinin qalın və incə variantları bir-birini əvəz edir; məs.: *ezgilin*, *həyvənin*, *zəngəlin*, *ütünün*, *daşın*, *qocün*, *quyün* və s.

- *ı*, - *i*, - *u*, - *ü/-nı*, - *ni*, - *nu*, - *nü*/. Təbriz, Dərbənd (Vəlikənd, Padar, Səlik, Bilici, Zidyan Qazmaları, Tatlar, Muğartı, Kommuna), Tabasaran, Zaqatala, Zərdab (Otmanoba) şivələrində yiyəlik halda - *ı*, /*nı*/⁴ şəkilçisinə də rast gəlinir. Dərbənd şivəsində şəkilçinin variantları müxtəlif şəkildə yayılmışdır - Vəlikənd və Padarkənd şivələrində dördvariantda, Səlik, Bilici və Zidyan Qazmaları kənd şivələrində ikivariantda (*ı*, - *i*, - *nı*, - *ni*), Tatlar və Kommuna kənd şivələrində - *u*, - *i*, - *nu*, - *nü* şəklində, Muğartı kənd şivəsində - *u*, - *ü*, - *nu*, - *nü* formasında müşahidə olunur; məs.: *Qoyunu* dərisin başına keçirədi; - *Ayağıma* dəgən sura *u firqunu* qabağında məni... düşüb qaldı; - *Yağı* altında qaladı torta (Dər.), *Oğlani* atası bir qızı görür (Təb.); *Pirbabanı* zəmisini uladı, beş sabı (bir hektar yarımdan çox), - *Ati* sürüb *ilanı* üstünə sürədi (Tab.); Muni eşidən oğlunun arvadı bi diri *toğu* tükni alar (didər)... (Zaq.). Zərdabın Əlvənd və Otmanoba kənd şivələrində bu şəkilçi bir variantda (-*u*) işlənir; məs.: - *Qapu* ağzında gamışdar ottiyr; - *Çəpəru* yanın təmizzədana, kol-kos basmasın və s.

Yiyəlik halın bu forması qumuq və qaraçay baltar dilləri üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan dili şivələrindən fərqli olaraq, digər türk dillərində - *di*, - *ti*, - *mi*, - *zi*, - *si*, - *şi*, - *ri*, - *yi*, - *xi*, - *çi*, - *li*, - *pi*, - *vi* variantları da vardır.

- *ı* /*nı*/⁴ şəkilçisinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində işləkliyini türk dillərinin Qafqaz arealının təsiri ilə əlaqələndirsək, Təbriz şivələrində və mənsubiyyətli hallanmada işlənməsi bu haqda düşünməyə əsas verir.

Bu şəkilçinin mənşəyinə iki mövqedən yanaşmaq olar; yiyəlik hal şəkilçisinin sonuncu *n* səsi düşmüş variantı və ya qədim formanın izi kimi izah etmək olar. A.M.Şerbak - *i* (*ni*) şəkilçisinin yiyəlik və təsirlik hal formalarının kontaminasiyası nəticəsində yaranmasını əsas götürür və manixey mətnlərində işlənməsini qeyd edir; məs.: *ani* üçün “onun üçün”,

sizni üçün “sizin üçün” [277, s.31]. Bu şəkilçi qədim özbək dilində də mövcud olmuşdur: məs.: *Lüfini niya:ti* “Lütfinin niyyəti”, *anasi başini üstidin* “anasının başının üstündən” [274, s.113]. Buna Xorasan türkcəsində də rast gəlmək mümkündür [292, s.161]. Bu şəkilçi türk dilləri ilə qohum olan digər Altay dillərində də işlənir. Monqol dilində yiyəlik halın qrammatik əlaməti - *nun*, -*nin* - *ün* - *un* -*dir*: *Qer* “ev”, *qerün* “evin”. Lakin söz birləşməsinin tərkibində - *i* (*ni*) şəklində işlənir; məs.: *adani qer* “ata evi; *xani xovün* “xanın oğlu” [256, s.47]. Tunqus - mancur dillərində yiyəlik hal - *i*, - *ni* şəkilçisi ilə əmələ gəlir: *tafa* “ata” - *tafai* (yiy.h.)”, *vanq* “hökmdar” - *vanqni* (yiy.h.), *aka* “böyük qardaş” - *akani* (yiy.h.) [230, s.35]. Qədim və müasir dillərdə, eləcə də şivələrdə bu şəkilçi daha çox sonu *n* və saitle bitən sözlərdə təzahür edir. Bu da *n* səmindən sonra saitin burunlaşmasına səbəb olur və nəticədə - *i/ni/* forması meydana çıxır.

Türkologiyadakı son qənaətə görə, yiyəlik halın arxitepi - *ni*-dir. - *nin* forması isə sonra meydana çıxmışdır. M.Novruzov hətta - *nin* formasının “ikiqat hallanma” nəticəsində yaranması fikrini irəli sürür: - *ni* + *ni* - *niin* - *nin*/□ [207, s.96].

- *yın*, - *yin*, - *yun*, - *yün*. Qarakilsə (Ərəfsə kənd şivəsi), Zəngilan (Şatarız və Ağbis kənd şivələri), Dmanisi, Qardabani, Cəlilabad (Şıxlar kənd şivəsi) şivələrində sonu saitle bitən sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisi - *yın*, - *yin*, - *yun*, - *yün* şəklində olur; məs.: *Ərəfsiyin*, *Ağciyin*, *anayın*, *quzuyun* (Qk.), *danayın*, *quzuyun*, *çömyüyün* (Zən.), *almeyin*, *təpeyin*, *torbuyun* (Dm.), *qağeyin* “qardaş”, *dəreyin*, *torbeyin* (Cəl.), *taviyin*, *dəriyin* “dərə”, *düyüyün* “düyə” (Qard.) və s.

- *yin* şəkilçisi qaqauz və türk dillərində də qeydə alınmışdır [277, s.30]. Krım-tatar dilində yiyəlik halda - *yun* (*yın*) şəkilçi məhdud dairədə yayılmışdır [233, s.186]. *Çuvaş* dilində isə sonu *i* saiti ilə bitən sözlər yiyəlik halda tam - *yen* formasını qəbul edir [211, s.64].

Monqol dilində də sonu saitle bitən sözlərin yiyəlik halında bitişdirici

y samiti (-yin) işlənir: *aqa* “böyük qardaş” - aqayin (yiy.h.)* [230, s.34].

- *iy*. Təbriz şivəsində sonu samitlə bitən isimlərdə nəzərə çarpır; məs.:
- O *kəndiy* adamları muharibədən so:ra gəliplə; Hama o *nənəliğıy* uşaxları
bizim kimin xoşbəx dəyil; - Bizim *kimiy* səmimi dəyillə və s.

Bu şəkilçi şimal - şərt şivələrində və İraq türkmənlərinin şivəsində şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında işlənir; məs.: - *Sənüy* atoy adı nədi?; - *Onuy* işin mən bilmərəm (L.); *səniy*, *biziy* (İt.) [52, s.32].

Müasir türk və türkmən (Xasarlı şivəsi) dillərinin Xorasan (Xasar şivəsi) türkcəsinin bəzi şivələrində şəxs əvəzliliklərində qeydə alınmışdır; məs.: *Səniy* [297, s.121], *məniü*, *səniü*, *onü* [306, s.250], *manuy* [292, s.161].

Türk dilinin Anadolu (Bartına, Zonquldak) və Kastomonlu şivələrində, Xalac dialektində - *iy* şəkilçisi isimlərdə müşahidə olunmuşdur; məs.: - *Padşahıy* bi o:lu varmış; - *Sarayıy* qarşısında da bi çeşmə varmış [128, s.81-82], *haviy* “evin”, babasınıy oğlı [292, s.24].

Mancur dilində saitle bitən sözlər yiyəlik halda - *y* şəkilçisi qəbul edir: - *tafa* “ata” - *tafay* (yiy.h.) [117, s.56].

Yiyəlik halın son iki forması (-*yın*⁴, - *iy*) □ - *y* səslərinin uyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır. Dil arxası, yumşaq damaq samiti (velyar *n*) əmələ gəlmə yerinə görə *k*, *q* samitləri (dil - önü - ditarxası *n* samiti isə *t*, *d* samitləri ilə) ilə eyni məxrəcə malikdir.

Dialekt fonetikasında □ səsi *v* samiti kimi daralaraq *y* səsinə də keçə bilər. Adi *n* səsi velyar □ səmindən fizioloji-akustik təbiətinə görə, fərqləndiyindən, onun *y* səsinə keçməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Türk tayfa dilləri arasında □ - *y* səsuyğunluğunu M.Kaşğari də qeyd etmişdir. O, göstərir ki, arqu və bulqarların □ ilə söylədi kəlmələri digər türklər *y* ilə tələffüz edirlər; məs.: *ko*□ - *koy* “qoyun”, *ka*□*ak* - *kayak* “qaymaq”, *ka*□*da-kayda* “harada”, *kayu* “hanı” [MK, I c., s.383; III c.,

* Сону н иля битян сюзлярдя ися битишдириъи н самити ишлянир: - нын, - нин.

s.140, 173, 218]. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva □ - y səs uyğunluğunun ğ səsinin vasitəsilə ($n > \check{g} > y$) baş verməsini sübut edirlər: *sə□ük//sü□ək* “sümük”, *seyek* (qazax, tatar), *süyek* (qumuq), *mü□üz* “buynuz”, *meyiz* (qazax), *müyüz* (qumuq), [240, s.70].

Türkoloji ədəbiyyatda velyar □ səsi, onun mənşəyi, □ - *nq* uyğunluğu barədə kifayət qədər məlumat olduğundan burada təkrar etməyə lüzum görmürük. Lakin tədqiqatlar türk dilləri arealı ilə məhdudlaşdığından, Ural-Altay dilləri kontekstində aparılmasını zəruri sayırıq.

Qədim velyar □ samiti Ural-Altay dillərinin spesifik fonemlərindəndir. Sözün ortasında və sonunda işlənir. İstisna hal kimi monqor dilinin Xuntszu dialektində sözün əvvəlində də işlənir. Velyar □ səsinin inkişafı və dəyişməsi Ural-Altay dillərində özünü eyni şəkildə büruzə verir. Bu səs qədim türk yazılı abidələrində □ ilə, uyğur və mani əlifbasında *nq* şəklində işarə olunmuşdur. Ə.Şükürlü uyğur abidələrindəki bu səsi □ hərfi ilə, Ə.Quliyev isə *nq* ilə transkrisiya eləmişdir [81, s.284; 31, s.80]. Ərəb əlifbası ilə yazılmış abidələrdə uyğur dilində olduğu kimi, tələffüz şəklinə uyğun *nq* hərfbirləşməsi — ilə işarə olunmuşdur. Türk dillərinin əksəriyyətində □ şəklində, özbək dilində *nq* şəklində istifadə olunur. Bunun kimi, tunqus dillərindəki velyar □ səsini mancur dilində *nq* hərfbirləşməsi əvəz edir; məs.: *mgnun* (evenk) — *mgnqun* (mancur) “gümüş”, *ti□ən* (evenk.) — *tunqən* (mancur) “döş”, *sa□ar* (evenk.) - *sanqa* (mancur) “deşik”, *la□* - *la□* (ulc.) - *lanq-lanq* (mancur) “yaxın” [264, s.241-245]. Eyni fərqlənmə monqol dilləri arasında da müşahidə olunur. Monqor dilində kəmiyyət şəkilçisinin tərkibində □ səsi onunla eyni məxrəcli olan *q* səsi ilə yanaşı işlənir: *xani□qe* “qoyun” [256, s.102]. Monqol dillərində *nq* hərfbirləşməsi ilə sabitləşən bəzi sözlər türk dillərində *n* səsi ilə ifadə olunur: məs.: *savanq* - sabun, *enq-* ən, *xaranquy* - qaranlıq və s.

Samodi dillərindən olan nqanasan dilində □ samiti intervokal şəraitdə və sözün bütün mövqelərində *q*, *k*, *x* samitlərindən əvvəl, *y*, *l* samitlərindən

sonra işlənir; məs.: - tə□ə “yay”, namtə “ağız”, xe□qə “qara”, de□kuy “tələ”. Digər samodi dillərindən fərqli olaraq, en dilində *nq* birləşməsindən *n* səsi düşür, *q* səsi qalır və ya *k* səsinə keçir; məs.: *denkuy* (nqanansan) - *yanqo* (nen) - *sanki* (selkun) - *daqo* (en) “tələ”. Sözüün və hecanın sonunda *n* səsinin düşməsi nen dilində burun saiti, en dilində uzun sait əmələ gətirir; məs.: *na□* (nqanasan) - *na* (nen) - *na:* (en) - *a□* (selkun) “ağız” [255, s.21].

Altay dillərində velyar □ səsi sözüün əvvəlində buraxılır. Ural dilləri ilə müqayisədə Altay dillərində sözüün əvvəlində velyar *n* səsinə dilönü □ və *y* səsləri əvəz edir. Macar dilinin nümunəsində bunu aydın görmək olar. “Macar dilində bu səs □ və ya *nu* şəklində qədim türk sözlərində qədim bulqar dilinin təsiri kimi saxlanılır: məs.: *nuar* (macar) - *na:r* (qədim bulqar) - *neçet* “yay” - *yaz* (türk)” və s. [233, s.25].

Velyar □ səsinin işlənmədiyi məqamlarda onun yerini xüsusi refleksləri, o cümlədən də *y* səsi tutur; məs.: *kon//koy* (qədim türk), *koy*n (qədim uyğur), *koy* (əksər müasir türk dilləri), *koyun* (türk, krım, türkmən), *kiy* (tatar, başqırd), *xiy* (çuvaş), *konin* (monqol), *koy* (samodi) “qoyun”; *künas* “günəş” (qədim uyğur), *künas* (türk, krım), *kiyas* (qumuq, türkmən, karaim, şor) *kiyarka* “meşə yanğını” (tunqus), *haykal* (macar) və s. [233, s.179-180]. Əksinə olaraq, türk dillərində *y* samitinin əvəzinə digər Ural-Altay dillərində velyar □ səsi işlənir; məs.: *koy* “döş” (qədim türk), *koyun//koy*n (əksər müasir türk dilləri), *konla* (mari), *ko□no-mo* (tunqus), *koy* (koreya) və s. [233, s.179].

Müasir türk dillərində və dialektlərində □ - *y* səsuyğunluğu qalmaqdadır. Bu xüsusiyyət karaim dilində geniş yayılmışdır; məs.: *kiçiy*<*kiçi□* “gücün”, *qoluyuz* < *qolunuz*, *atay* < *ata□* “atani”, *yayax*<*ya□aq* “yanaq” və s. Müasir türk dilinin dialektlərində sürətli tələffüzdə □ səsi daha çox *y* səsi ilə əvəzlənir; məs.: *soyna*<*so□ra*, *diyne*<*di□le*, *eviyin kapısı*, *kitavıyn kabı*, *biye*, *siye* və s. (Qazianten) [281, s.49].

Bu xüsusiyyət yakut dilinin şivələrində də özünü büruzə verir. Yakut dilinin qərb qrupu şivələrində kiniit “gəlin”, kınat “qanad” sözləri şərq arealı şivələrində kiyiit, kıyat şəklində sabitləşmişdir. M.S.Voronkin bu hadisənin $n > n\check{g} > j$ istiqamətində baş verməsini göstərir [137, s.114].

Fin-uqor dillərinin əksəriyyətində şəxs əvəzliliklərindəki $\square$ səsinin əvəzinə eston dilində y səsi meydana çıxır: məs.: $mi\square$ “biz”, $ti\square$ “siz” (mordav), $meija$ “biz”, $tei ja$ “siz” (eston) və s. [201, s.125]. Mordav dilinin erzyan şivəsi istisna olmaqla, digər şivələrində söz sonundakı $\square$ (nq) səsi burunluq xüsusiyyətini itirir və nəticədə y səsi ilə əvəzlənir; məs.: $pe\square//penq > pey$ “diş”, $kele\square/kelenq > keley$ “geniş” [201, s.98].

A.V.Qaben $n - y$ səsuyğunluğunu “ağız özəlliyi” (“şivə xüsusiyyəti - M.M.) kimi təqdim edir”. $ko\square > koy$ “qoyun”, $\text{çığa}\square > \text{çığay}$ “yoxsul” [300, s.39].

Yekun olaraq, deyə bilərik ki, $\square - y$ səsuyğunluğu tayfa dilləri arasında dialekt fərqi kimi yaranmış, velyar $\square$ səsi arxaikləşsə də, refleks kimi qədim mövqeyini sözlərin tərkibində qoruyub saxlamışdır.

- ιq , - $i q$, - $u q$, - $\ddot{u} q$. Şəmkir (Dəllər, Düyerli, Tatar, Zəyəm) və Basarkeçər (Məzrə kəndi) şivələrində yiyəlik halda isim və əvəzliliklər - ιq^4 (samilə bitən sözlərdə), - $n\iota q^4$ (saitlə bitən sözlərdə) şəkilçisini qəbul edir; məs.: - *Atıq* əlində bir sa: tdıx yoldu; - *Dəyəniq* (alaçıq) ağaşdarını mən verrəm; - *Körpünüq* üsdündə yaman səs-küy var (Şəm.), - *Onuq* əlinnən köçəşmədix' < köçə bilmədik; - *Dənizi q* qıra: na çoxlu daş - dəmbəə: tirdix' (Bk.).

Hər iki şivənin tədqiqatçılarının fikrincə - ιq^4 şəkilçisinin tərkibindəki q ünsürü qədim “ nq ” birləşməsinin tərkib hissələrinə parçalanması nəticəsində meydana çıxmışdır [156, s.8; 53, s.73]. Alimlər M.Şirəliyevin velyar $\square$ səsinin mənşəyi barədə fikrinə əsaslanmışlar. Onun fikrinə görə, velyar $\square$ səsinin qədim şəkli $nq//n\check{g}$ -nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində velyar $\square$ səsi, qıpçaq tipli türk dillərində isə q ($\check{g}$) səsi

üstün olmuşdur [267, s.15]. M.Şirəliyev sonralar bu fikrini inkişaf etdirərək göstərmişdir ki, *nq//nğ* səsinin parçalanması ilə oğuz tipli türk dillərində *q* ünsürünə, qıpçaq tipli türk dillərində *ğ* ünsürünə üstünlük verilmişdir [80, s.5].

Yiyəlik halda - *ıq*⁴ şəkilçisinin □ - *q* səsuyğunluğu əsasında yaranması ehtimalı daha inandırıcıdır. Velyar □ səsi *k*, *q* səsləri ilə eyni məxrəcli olduğundan qədim türk yazılı abidələrində də *n>q* əvəzlənməsi özünü büruzə verir; məs.: Türk *budunıq* atı, küsi yox bolmazun tiyin... “Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə” (KT, Böyük mətn, 25-ci sətir); Bunça *isiq*, *küçiq* bir tükqəru sakınmatı” Bunca işini, gücün verdiyini düşünmədi (KT, Kiçik mətn, 10-cu sətir).

Qədim türk dilində □ - *q/ğ* səsuyğunluğu yalnız şəkilçilərdə deyil, söz köklərində mövcudluğunu A.V.Qaben də göstərmişdir; məs.: *a□im>əqim* “kısımlı”, *a□in>aqin* “çiyin”, *ə□ir > əqir* “mühasirə etmək” [300, s.39].

İbn Mühənnə lüğətində “tarla siçanı” mənasında işlənən *kelenü* sözü M.Kaşğarinin lüğətində *keleğü* şəklindədir. Həmin söz Türkiyə Türkcəsində *delənği//gelenki* formasında işlənir [290, s.76]. *n - q* uyğunluğu müasir qazax və qaraçay - balkar dillərində işləkdir: *anaqız*, *ataqız* və s. Yakut dilinin dialektlərində □//*nq* - *q* uyğunluğu müşahidə edilmişdir; məs.: *ü□ex>üqex*, *kül□eli>külqeri* [307, s.84]. Bu səsuyğunluğu daha çox əvəzliliklərdə saxlanmışdır; məs.: *mağan*, *sağan* (qazax, Qaraqalpaq), *meqe*, *seqe* (Altay), *mağa*, *sağa* (qumuq, noqay, şor, xakas), *mağa//məğə*, *sağa//səğə*, *oğa* (Azərbay. şivələri).

n - q səsuyğunluğunu Altay dilləri arasında da görmək olar; məs.: *qula□* (monqol) - *qulaq* (türk), *la□* (monqol) - *laq* (türk) “şəkilçi”.

- *ık*, - *ik*, - *uk*, - *ük*. Bu şəkilçiyə yiyəlik halda yalnız ayrım şivəsində rast gəlinmişdir; məs: *arvadık*, *atık*, *torvanık* - *ık*⁴ şəkilçisi əvəzliliklərin hallanmasında da özünü göstərir. M.İslamov ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin, E.Əzizov həmin əvəzliliklərlə yanaşı, birinci şəxs

əvəzliliklərinin də - *ɪk* yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsini göstərmişlər; məs.: *mənək, sənək, onun, bizim, sizik*, [52, s.30; 32, s.170]. M.İslamov şəkilçinin mənşəyini belə əsaslandırır: - *ɪk*, - *ik*, - *uk*, - *ük* şəkilçisinin ikinci tərkib hissəsi olan *k* səsi nq fonemində başqa bir tarixi inkişafın nəticəsidir. Burada qədim *nq//nğ* səmindən *n* səsi düşmüş və qalan *q/ğ* səsi karlaşaraq *k* samitinə çevrilmişdir. Çünki cingiltili *q* səsinin karlaşaraq *k* səsinə çevrilməsi ayrım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindəndir [52, s.30-31]. Gədəbəy şivəsinin tədqiqatçısı B.Sadıqov başqa türk dillərində hələlik müşahidə olunmayan bu xüsusiyyəti qıpçaq əlaməti hesab edir [75, s.15-16].

Yuxarıdakı şərhlərdə *nq* hərfbirləşməsinin velyar □ səsinin tələffüz şəkli olmasına işarə eləmişik. - *ɪk*⁴ şəkilçisindəki *k* ünsürünün də *n*- *q* səsuyğunluğu vasitəsilə dialekt nitqinə yol tapmışdır. Bu şəkilçi ayrım şivəsində - *ɪ□* şəkilçisi ilə paralel işlənərək məhdud arealda saxlanmışdır. - *ɪk* şəkilçisinin geniş yayılmaması dilarxası, partlayan, kar - *k* səsinin fonetik təbiətindən və dilimizin fonetik sisteminə yad olmasından irəli gəlir. Azərbaycan dili şivələrində - *k* səsinə *q* səsi (qərb qrupu şivələri), *k* səsi (Zaqatala - Qax) və *x* səsləri uyğundur. Orxon-Yenisey mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və müasir oğuz qrupu dillərində söz sonunda *k* səsinin (konak “ev”, uşak, yarakğ) üstünlüyü qədim türk xüsusiyyəti olmasını göstərir. Bunun qədim xüsusiyyətləri mühafizə edən ayrım şivəsində qalması da təbii haldır. □//*nq* - *k* səs uyğunluğu yakut dilinin şivələrində məhdud dairədə saxlanmışdır: məs.: *grignqgs* > *grigkkgs* [307, s.84].

1.7.2. - *a*, - *ə*, *ya*, - *yə*. Oğuz qrupu türk dillərində (türkmən dili istisna olmaqla), həmçinin Azərbaycan dilində və şivələrində yönlük halın qrammatik əlaməti kimi formalaşmışdır. Saitlə bitən sözlərdə bitişdirici *y* samiti əlavə olunur; məs.: *toza*, *şəlitə* “paltar asılan ip”, *dolamaca* “yüyürük”, *yaxınkeşə* “boşqab”, *məzəndə* “kömürçü baltası”, *yandamıya*

“anbar”, *mavriya*, *lövəyə* “yuva”, *mələyə* “taxtabiti”, *məkəyə*, “qarğıdalı” və s.

Cəlilabad, Dərbənd (Rukəl, Vəlikənd, Xilipənci, Səlik, Nügdi), Lənkəran, Bakı (İçərişəhər, Bayırşəhər, Əmircan, Bülbülə, Hövsan, Türkan) və Lerik şivələrində yönlük hal şəkilçisinin incə variantı *ə(yə)* qalın variantını da təmsil edir; məs.: *arvadə*, *bəzarə*, *quyyə* (Cəl.), *almayə*, *qapuyə*, *qutuyə* (Dər.), *lampiyə*, *bobiyə*, *dayyə* (B.), *potuğə*, *baliğə*, *uşağə*, *buğlamiyə* (Lən.), *baxçiyə*, *zəvodə*, *odınə* (L.) və s.

Yönlük halın ən qədim ifadə vasitələrindən olan, - a, - ə şəkilçisi oğuz dillərində tarixi forma, mənə və vəzifələrini saxlamışdır. Həmin forma türk yazılı abidələrində - ğa, - gə şəkilçisi ilə müvazi şəkildə işlənmiş, daha çox mənsubiyyət şəkilçili sözlərə əlavə olunmuşdur; məs.: Şandun *balıka*, Taluy ügüzgə təgürtim “Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım”, *Kağanıma* ötünip sülətdim “Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkirdim” [Tonyukuk abidəsi 18-19-cu sətir]...; - yaylığ *tağıma* ağınay yaylayup turur “Yaylaq dağıma qalxıb yaylayır dururam”; - *Turunaya* kuş tüşnəkinqə konmuş tuymatın tozka ilinmiş “Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadın” (İrk bitiq, 94, 96-cı sətirlər), *oğluma*, *könlüma*, *dostına* (Kutadqu biliq, 27, 99, 130), *sultanima*, *boynuma*, *köksüma* (qədim özbək dili), ol meninğ *közümə* sakadı “O mənim *gözümə* xəyal kimi göründü” (MK, III c., s. 268); - Xanlarxanı *oğlana* bəklig verdi, təxt verdi; - *Ərəbəyə* möhkəm orğanla sardılar (KDQ, s.41, 116).

Azərbaycan dili şivələrində yönlük halın qədim - *ka//qa//ğa//* şəkilçisi şəxs əvəzliliklərinin tərkibində qalmışdır: *manqa//manğa*, *mənqə*, *sanqa//sanğa*, *sənqə*, *onqa//onğa//unqa//unğa*, *honğa*. Bu şəkilçi oğuz dilləri üçün səciyyəvi olmayıb, qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyət hesab edilir.

Bü xüsusiyyətə Ural dillərində də rast gəlmək mümkündür. Mordov dilində şəxs əvəzliliklərinə əlavə olunan - *qa//qe//qak* qüvvətləndirici ədat hesab olunur; məs.: *mon-qa//monqak* “mən”, *ton-qa/òîí-ââê* “sən”, *son-*

qa//son-qak “onlar” [201, s.191].

Müasir qıpçaq dillərində sadə hallanmada - *qa*, - *qe*, - *ka*, - *kə* işlənsə də, mənsubiyyət şəkilçili isimlərdə - *a*, - *e* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: *kğzğma* “qızıma”, *kğzğna* “qızına” və s. (tatar).

Buradan belə bir sual doğur: Nəyə görə mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra - *ka*, *kə* şəkilçisi işlənməmişdir. V.Banq bu hadisəni şəkilçinin ilk samiti *k* ilə izah edir. Fikrinin sübutu üçün *taş-kı* “çöl” sözünü nümunə göstərir. Bu şəkilçi türk dillərində də *yugarğğğ* “yuxarı”, *aldağı* “qabaq”, *öski* “yüxarı” və s. sözlərin tərkibində qalmışdır [286, s.52]. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva V.Banqın fikrinə haqq qazandıraraq, *k* şəkilçisini “koaffiks” adlandırır, *k*-nın istiqamət bildirən element kimi */duüə:k* “dəvəyə”, *bəri:k* “bəriyə” (türkmən), *tabak* qoşması (qumuq) */sonradan* - *a* şəkilçisinə əlavə olunaraq - *ka* şəkilçisini əmələ gətirməsini qeyd edirlər [240, s.79].

Bu xüsusiyyət türk dillərinin fonetik qanunauyğunluqlarına görə, koartikulyasiya ilə bağlıdır. Mənsubiyyətli hallanmada birinci və üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçilərində əvvəlki səsin məxrəci sonrakı səsin məxrəcinə təsir etmiş, nəticədə səs düşümü (*k* düşür, *a* şəkilçisi qalır) və ya assimilyasiya baş verir (yəni - *na* şəkilinə düşür). Bu hallarla türk dillərində tez-tez rastlaşırıq: *qızımna*, *atamna* və s. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra - *ka*-nın qalması velyar □ səsinin fonetik tutumu ilə bağlıdır.

Bakının Nardaran kənd şivəsində saitlə bitən isimlər yönlük halda - *ya* əvəzinə - *na* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *babana*, *kosana*, *hamına*; - *Hamına* mənnən salam - dua di [55, s.10]. Sadə hallanmada Xorasan türkcəsində (-*na*, - *ne*), çuvaş dilində isə həm sadə, həm də mənsubiyyətli hallanmada - *na*, - *ne* şəkilçisindən istifadə olunur: *kişinə* [294, s.35] *laşana* “ata”, *enene* “inəyə”, *xerne* “onun qızına” [211, s.316]. Xorasan türkcəsində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - *ya* şəkilçisi də qeydə

alınmışdır: məs.: *aliya* [292, s.163].

Ümumiyyətlə, - *a*, - *ə* yönlük halın ən qədim formasıdır. - *ya*, - *na* isə onun variantlarıdır. Intervokal mövqedə - *y* bitişdirici samit kimi meydana çıxır, - *n* isə mənsubiyyətli hallanmanın elementidir.

- *a*, - *ə* şəkilçisinin mənşəyini Ə.Abdullayev müstəqil mənalı “qarı” sözü ilə əlaqələndirir. Həmin söz monqol dilində “qol” mənası daşıyır. “Qarı” sözünün şəkilçiləşməsi *qarı* > *qar*>*qa*> *a* istiqamətində baş vermişdir [1, s.203]. Türkologiyada - *a* şəkilçisinin - *ğa*//*gə* formasından əmələ gəlməsi, - *ya* elementinin *q* (*ğ*) - *y* səs uyğunluğu əsasında yaranması, bir sözlə, - *ğa* şəkilçisinin yönlük halın ilkin əlaməti olması barədə də mülahizələr vardır. A.Əlizadənin qənaətinə görə, türk dillərinin bəzilərində, eləcə də Azərbaycan dilində tarixən isim və fellərdə, həmçinin şəkilçilərdə “ğ”, “q” səslərinin düşməsi ümumi qanunauyğun hadisə olmuşdur. Qazax, qırğız, uygur və s. türk dillərindəki isimlərdə işlənən *q*, *ğ*, *k* səsləri Azərbaycan dilində bəzi sözlərdə düşür: *sıçğan-sıçan* və s. Deməli, vaxtilə Azərbaycan dilində - *ğa*, - *gə* forması eyni mənada - *a*, - *ə* ilə uzun müddət paralel işlənmiş, sonralar *ğ*, *g* variantı dildən çıxmış, - *a*, - *ə* forması üstünlük qazanmışdır [28, s.114].

O.Bötlinq - *a* şəkilçisinin - *ğa* -dan törəməsi prosesini belə təsvir edir: ...əvvəlcə - *a* şəxs əvəzliliklərinin sonuna əlavə olunmuş /*bana*, *sana*, *mağa*, *sağa*/, sonra saitle qurtaran isimlərə artırılmış, bununla da ümumtürk xüsusiyyətinə çevrilmişdir [277, s.37].

A.M.Şerbak, B.A.Serebrennikov, K.Q.Menqes isə bunun əksinə mülahizə yürüdürlər; - *a* yönlük halın qədim şəkilçisidir, həmçinin - *k* ünsürünün artırılması ilə də yönlük halın - *ka* şəkilçisi əmələ gəlir [277, s.37]. B.Serebrennikov isə - *k* ünsürünü - *mak*, - *arak*, - *ayaq* şəkilçilərinin tərkibində işlənməsini göstərir [238, s.282].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmişdir. Sadə hallanmadakı - *ğa*//*gə*,

mənsubiyyətli hallanmadakı - *a*, - *ə* formasından üstün mövqedə olmuşdur. Sonralar yiyəlik halda olduğu kimi, mənsubiyyətli hallanmadan sadə hallanmaya keçmişdir. Çox güman ki, ilkin orta əsrlərdə - *a* danışıq faktı kimi fəal olmuş, sonra oğuz tayfalarının dilində normalaşmışdır.

Altay dillərində yönlük hal “yönlük - istiqamət” və ya “yönlük-yerlik” halı kimi səciyyələndirilir. Bu halda əsas şəkilçi (*a*, - *ə*, - *e*) qalmaqla, bəzi fərqlənmələr meydana çıxmışdır. Monqol dillərində - *a* şəkilçisi arxaikləşmiş, bəzi qoşmaların və - *ra*, - *ra* şəkilçisinin tərkibində qalmış (icra, tasra), həmin mövqedə yerlik halın - *de*, - *du* şəkilçisi üstünlük qazanmışdır. Sonu etimoloji cəhətdən *n* samiti ilə bitən sözlərdə bitişdirici *n* samiti əlavə olunur və şəkilçi - *nde*, - *ndu* şəklini alır; məs.: *nara* - *n* - *de* [256, s.121]. Tuncus dilində də yönlük halın - *a* - *e* şəkilçisi qeyri-fəaldır. Bəzi dialektlərdə yönlük hal öz ifadəsini - *qa*, - *ka*, - *ha* şəkilçisi ilə tapır [230, s.41]. Altay dilləri ilə qohumluq əlaqələri tam sübut olunmayan Koreya dilində bu hal - *e*, - *de* forması ilə düzəlir (cibə “evə”) və yerlik hal vəzifəsini də yerinə yetirir. Koreya dilinin qədim abidələrində - *ai*, *ei* şəklində olmuşdur [230, s.42]. Ural dillərində də yönlük hal eyni forma və semantikaya malikdir. Fin dillərinin bir qismində yönlük hal - *na*, - *na*, uqor dillərində yönlük istiqamət halı - *a*, - *na* (xantı), - *n* (mansi dialektlərində) şəkilçiləri vasitəsilə reallaşır; məs.: *orna* “meşəyə”, *kolxosa* (xantı) [245, s.67]. Samodi dillərində isə yönlük - istiqamət funksiyasını - *tə*, - *nda*, - *re* şəkilçisi yerinə yetirir [255, s.70-71].

Göründüyü kimi, Ural-Altay dillərində yönlük halın kökündə - *a*, - *ə* (*e*) saitləri dayanır. Şəkilçinin samiti ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif şəkildədir.

1.7.3. - *ı*, - *i*, - *u*, - *ü*. Azərbaycan ədəbi dilində və onun şivələrində təsirlik halın əsas qrammatik əlamətidir. Bu şəkilçi şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Buna görə şivələri üç qrupa bölmək mümkündür.

1) Qazax, Zəngilan, Qax, Mingəçevir ətrafı, Ağcabədi, Karvansaray,

Zəngibasar, Qarakilsə, Muğan (Ağaməmmədli, Quruzma, Təzəkənd), Naxçıvan (Qaraçus, Qoşa Dizə, Kolanı) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi dördvariantlıdır (ı, - i, - u, - ü); məs.: *sajı, coravı, çəkici, yurdu, südü* (Qaz.), *qatığı, sə:ngi, quzunu, düyünü* (Zən.), *uşağı, qağanı, otu, çölü* (Min.), *luxmanı, hətəli* “toxunma ayaqqabı”, *qudunu* “böyrək”, *gülü* (Q.), *paltarı, şəlitə* “paltar asılan ip”, *dumbuzu, yü:rüyü* (Ağc.), *pıxarını, də:zi, qutu* “tumurcuq”, *söğüdü* (Muğ.), *xamranı* “xəmir mayası”, *xırı* “daş qırıntıları”, *çəlvəri* “ocaq daşı”, *kolusu* “papağı”, *çöykürü* “tikanı” (K.), *şapqanı, bağırdələni* “sünbüllü ot”, *tomsunu* “tala” (Qk.) *hovlanı* “halvanı” *əvi, buzovu, övü, düyünü* (Nax.).

2) Naxçıvan, Quba, İsmayılı, Cəlilabad (bəzi şivələr), Təbriz, İmişli (Arazqırağı şivələri), Şəki, Ağcabədi (bəzi şivələr) şivələrində dodaqlanan saitli sözlər təsirlik halda - ı, - i şəkilçisi qəbul edir; məs.: *əlovı//həlovı, qoyını, quzuni, buğdanı* (Nax.); *doşanı, bülbüli, topi, göli* (Qb.), *oxlo:nı, dümbüli* “bel” (İs.), *arabanı, yaxanı, dəvəni, yuxunu, ütüni* (Cəl.), *tuluğı, yunu, otı, kürki, günü* (Təb.), *oxlo:nı, buzo:nı, üzümü, öküzü* (İm.), *suçunu, qohımı, üzüyi, güyümi* (Ağc.), *quzunu, bi:lonı, kö:söni, güzgünü, qarqlo:şı* “qaranquş” *kükünü* (Ş.).

Göytürk yazılı abidələrində də təsirlik halın damaq variantına, - ın, - in, - n, - nı, - ni rast gəlirik, - nı, - ni şəkilçisi daha çox əvəzlilərdən sonra işlənmişdir: *bunu* (KT, Kiçik mətn, 13), *anı, bizni* (Tonyukuk, 10, 30) və s. M.Kaşğarının lüğətində təsirlik halda - ığ ilə - nı, - ni, - n şəkilçiləri paralel işlənmişdir. - nı, - ni şəkilçisi həm isimlərdə, həm də əvəzlilərdə təsirlik halı ifadə etmişdir. M.Kaşğari sonu saitlə bitən sözlərdən sonra - nı, - ni şəkilçisinin işlənməsinin oğuz və qıpçaqlara xas olmasını göstərmişdir: - *Bizni* taba ne elük “bizi nə cür tapdın?”, - *it keyikni* kowdu “it ovu qovdu”, - *ol takagunu* yolturdu “o toyuğu yoldurdu” [MK, I c., s.94; II c., s.16, III c. s.97].

Orta əsrlər yazılı abidələrində də təsirlik hal şəkilçisinin damaq

variantının üstünlüyü nəzərə çarpır; məs.: - Eşək *yüki* eşərək; - Ağ *qoyunu* görənlər içi dolu yağ sanur (Oğuznamə, s.25, 45). “Kitabi-Dədə Qorqud abidəsində də şəkilçinin damaq variantı dodaq variantını əvəz edir; məs.: - Çəkdi *qopuzı* əlindən aldı; Gödəsi adam, dəpəsində bir *gözi* var; - Qazan bəg *ordusunu*, oğlanını - uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndi altun təxtində (KDQ, s. 114, 99, 50); Ver qızını tacirə *sözümi* al, Sözüni sındırmadı,... Sağ-salamat *canunu* bundan ilət, Axşam oldu ol qalanı qaçdılar (Y.Məddah. s.50).

Bəzi alimlər təsirlik hal şəkilçisinin iki variantda işlənməsini ərəb əlifbasında saitlərin azlığı ilə əlaqələndirirlər.

Ş.Xəlilov bu fikrə etiraz edərək yazır: “Dörd cür yazılan bu şəkilçilərin (*ı: nı*) fonetik variantlarının azlığı ərəb əlifbasının xətasından daha çox, XV əsr ədəbi dilimizin dialekt əsasından irəli gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, tarixən (XIII-XVIII əsrlər) ədəbi dilimizin əsasında dayanmış Şərq və Cənub dialektlərində bu gün də təsirlik hal öz ifadəsini - *ı/-i*; - *nı*, - *ni* şəkilçilərində tapır [48, s.55].

Biz də bu formanı təsirlik halın ən qədim şəkli hesab edirik - *ı*, - *i* şəkilçisi ərəb yazı ənənəsindən əvvəl türk dillərində mövcud olmuş, sonra ərəb dilinin təsiri ilə yazıda mövqeyi möhkəmlənmiş, bu da orta əsr türk yazılı abidələrinə sirayət etmişdir. Şəkilçinin dodaq variantları isə ahəng qanununun tələbi ilə dildə təzahür etmişdir.

3) Bakı, Təbriz, Muğan, Quba (saitlə bitən sözlərdə), Göyçay, İsmayılı (saitlə bitən sözlərdə), Dərbənd, Lənkəran, Ağcabədi (Yastıyol kənd şivəsi), Meğri (Nüvədi) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi bir variantda - *i*, - *ni* şəklində öz əksini tapmışdır; məs.: *samani*, *qərdeşi*//*ãÿäâðè*, *èàmîàîè*, *ñóè*, *pée ôîéüè* (Á.), *çamuri* “palçıq”, *çubuği* “papiros”, *arşını* “ölçü vahidi”, *yovurti* (Təb.), *qoyını*, *quyını*, *touği*, *üzügi*, *basani*<bostanı, *qomişi* (Muğ.), *qapını*, *kürpini*, *quyuni* (Qb.), *daği*, *ağaci*, *qutını*, *saşi*<saji (Göy.), *uşaği*, *qapuni*, *lampani*, *xatuni*, *yuxuni* (Dər.), *halaği*, *ləki*, *potuği*, *quyini*,

istili “gölməçə”, *kolazi* “qayıq” (Lən.), *daşı*, *oti*, *çöli*, *yuxuni* (Ağc.) *ati*, *tuxlını*, *tülkini* (Meğ.).

Göründüyü kimi, - *i* (-*ni*) şəkilçisi əsasən şimal-şərq və keçid şivələrini əhatə edir. Bu forma Azərbaycan dilində söz sonunda baş verən “incələşmə” hadisəsinin komponenti kimi çıxış edir. “İncələşmə” hadisəsinin yaranmasında coğrafi amillər, substrat təsirlər nəzərə alınsa da, dilimizin daxili inkişaf prosesinin təzahürüdür. E.Əzizov haqlı olaraq, bu hadisəni belə mənalandırır: “Ekstralingvistik amillər türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilində qalınlıq ahəngindən incəlik ahənginə inkişaf meylini, dilin mövcud potensial imkanını müəyyən dərəcədə fəallaşdırmışdır” [32, s.147].

Azərbaycan dili şivələrində təsirlik halla bağlı daha bir fərqli xüsusiyyət nəzərə çarpır. Şivələrin əksəriyyətində saitle bitən sözlərdən sonra bitişdirici *n* samiti işləndiyi halda, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Sədərək, Bakı (Hökməli, Qobu, Güzdək), Muğan (Kürkəndi, Beşdəli), Cəbrayıl (Böyük Mərcanlı, Hovuslu, Sofulu), Karvansaray, Qarakilsə, Zəngilan (Ağbis, Sarılı, Xəştəb, Şətarız, Canbar, Günqışlaq), Gədəbəy (Şınıx), Şərur (Cağazir), Cəlilabad (Şıxlar) şivələrində həmin mövqedə *y* ünsürü işlənir; məs.: *arpiyi*, *buğduyu*, *daneyi*, *murtdoyu*, *üşşüyü* (Qaz.), *köprüyü*, *pəyyi*, *çatıyı*, *murtduyu* (Tov.), *haravıyı*, *tuleyi*, *piltiyi*, *darıyı*, *qardaşağayı dəviyi* (K.), *qəpiyi*, *usduyu*, *ütüyü* (Zən.), *qapıyı*, *baltıyı*, *keçiyi*, *torvuyu* (Gəd.), *lampayı*, *qaleyi*, *düəyi*, *kəmrəyi* “təzək”, *ma:fayı* “tabut” (B.), *baltayı*, *dəhrayı*, *çeşniyi* “şəkil”, *çərəkəyi* “təsbeh”, *qırayı* “paltar asan” (Muğ.), *kişiyi*, *qonuyu* < qonşunu, *çömçöyü* (Şəm.), *darıyı*, *taraqqıyı* “fişəng” *sərçiyi*, *toyçuyu*, *cücüyü* (Səd.).

M.Kaşğarının lüğətində saitle bitən sözlərin təsirlik halında - *y* şəkilçisinin işlənməsi ilə rastlaşırıq; məs.: - ol tewey çökürdü “o dəvəni çökürdü” [MK, II c., s.84].

— *yı*⁴ şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən başlayaraq XVIII

yüzilliyə qədər ədəbi dilimizdə işlək olmuş, sonra öz mövqeyini - *ni*⁴ şəkilçisinə verməli olmuşdur; məs. Aydır: “Bu□lu qoca ilə Yapağlu *qocayı* Dəpəgözə verü□ aşın pişürsün!” - dedi; Şöylə çalayım səni mağara divarına kim, quyruğun *mağarayı* yağlasun! - dedi [KDQ, s.99, 101]; *Cavidannaməyi* gətir gil ələ; Ta biləsən ki, nəsnə candır söz [Nəsimi, s.51]; Səndə bu həvəs yox isə bu *qapuyı* qaxma (Qazi Bühranəddin, s.70); Bu dənli *xəznəyi* bağışlayan kim (Dastan Əhməd Hərami, s.27); Zari qılıb *qamçıyı* urdi ata [Y.Məddah, s.156], *Züleyxayı* bu vəchilə tən edüb eyblədilər [Zərir, s.19]; Bixəbərlər şərbəti-rahət bilirlər *badəyi*, Biz həkimivəqtiz, onu tökmüşüz, qan bilmişiz [Füzuli, s.32];

XVIII yuzillikdən sonra - *yı* şəkilçisi Azərbaycan dilində arxaikləşmiş dialekt səviyyəsinə enmiş, türk və qaqauz dillərində isə ədəbi dildə qədim mövqeyini saxlamışdır. Bu şəkilçi qədim özbək dilində işlənsə də, tədqiqatçılar bunu oğuz dilinin təsiri ilə izah edirlər [274, s.105].

Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrin əksəriyyətində təsirlik halda bitişdirici - *n* samitindən istifadə olunur, lakin istisna olaraq, *nə* və *su* sözlərinin təsirlik hallarında *y* ünsürü (nəyi, suyu) saxlanılır. Qərbi Azərbaycan şivələrində isə bunun əksinə olaraq, *suyu* əvəzinə *sunı* işlənir.

Türkologiyada - *yı* şəkilçisinin mənşəyi *n* - *y* səsuyğunluğu ilə müəyyən olunur. V.A.Boqoroditskinin fikrinə görə, - *yi* şəkilçisinin əmələ gəlməsində damaq saitləri əsas olmuşdur. Söz samitlə bitərsə - *i*, saitlə bitərsə - *yi* şəkilçisi əlavə olunur (dəvəyi), *y* keçid samiti əsasın saitinin incə olduğunu təsdiqləyir [127, s.155]. Q.İ.Ramstedt isə - *y* elementinin meydana çıxmasını - *i* şəkilçisinin uzun tələffüzü ilə bağlayır. “...təsirlik halda da qədim dövrdə sait uzun tələffüz olunmuşdur: *i:* - *yi:*. Qədim dövrdə həmçinin şəkilçilər qoşalaşmışdır: - *iyi*, - *i:* *yi* və sonrakı prosesdə iki sait arasında - *q* bitişdirici samiti meydana çıxmışdır” [230, s.37]. Biz də əksər türkoloqların - *y* - *n* bitişdirici samit olması fikrini müdafiə edir və buna onu əlavə edirik ki, - *y* ünsürü *n*- *y* uyğunluğu əsasında oğuz -

səlcuq dilində yönlük halın analoji ekvivalenti kimi meydana çıxmışdır. Təsirlik halın mənsubiyyət məzmunu ilə bağlı olması - *n* samitinin üstünlük qazanmasına, *y* ünsürünün arxaikləşməsinə təkan vermişdir. - *yi* şəkilçisi Altay dillərinin ümumi xüsusiyyətlərindəndir. Monqol dilində də samitlə bitən sözlər təsirlik halda - *i*, saitlə bitənlərdə - *yi* şəkilçisi qəbul edir; məs.: aqa-yi “böyük qardaş”, qar-yi “əli” və s. Tunqus dilində - *ya*, - *ye* şəklində təzahür edir; məs.: mi-ye “suyu”, mo-ya “ağacı” [117, s.64]. Koreya dilində də təsirlik hal - *ι*, - *i* şəkilçisi ilə meydana çıxır. Saitlə qurtaran sözlərdə Şimali-Koreyada şəkilçisiz, Cənubi Koreyada isə - *r* ünsürü əlavə olunur; na “mən”, na+i (Şimali-koreya), na+ri (Cənubi-Koreya), mun+i “qapını” və s. [230, s.39]. Samodi (nqanasan) dillərində təsirlik halda cəm isimlər - *y* şəkilçisi qəbul edir; məs.: dentu “qaz”, - dentuy “qazları” [245, s.35]. Bunu təsadüfi uyğunluq adlandırmaq düzgün olmazdı. *N*- *y* səsyuğunluğunun ümumaltay xüsusiyyəti olmasından, Altay dillərində dildaxili proseslərin eyni istiqamətdə inkişafından irəli gəlmişdir.

Təsirlik hal şəkilçisi - *ι*⁴, - *n*in mənşəyi barədə ümumtürkoloji ədəbiyyatda, eləcədə ayrı-ayrı türk dillərinə dair tarixi araşdırmalarda geniş məlumat verilmişdir. Lakin burada bəzi mülahizələri xatırlatmaq yerinə düşər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti təsirlik halın - *ι*, - *i* şəkilçisinin qədim - *ığ*, - *iq* formasından nəşət etməsi fikrindədirlər [240, 77; 212, s.28; 194, s.96]. B.Serebrennikov və N.Hacıyevaya görə, bir sıra türk dillərində - *ığ*// - *iq* ilə bitən qədim sifətlərin sonu - *ι*// - *i* ilədir: *sarığ*-sarg (tatar), *sarı* (türk, Azərbaycan, qırğız) və s. Bu faktlar müəlliflərin fikrini təsdiqləsə də, xakas və Tuva dillərinin materialları təkzib edir. Həmin dillərdə - *ığ*// - *iq* sonluğu sifətlərdə saxlanılır: *sarığ* “sarı”, *tiriq* “diri” və s. [240, s.77]. V.V.Radlova görə, qədim türk dillərində birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri *ma*(*ba*), *sa* və *mani*, *sani* şəklində olmuşdur. Sonuncu hissə çox erkən dövrlərdə təsirlik hal forması kimi işlənmişdir. Sonra adlıq halda *man*, *san* qalmış, - *i* təsirlik hal şəkilçisinə çevrilmişdir [277, s.32].

Təsirlik halı ifadə edən üç forma /-ın, - ı, - ıǵ/ Orxon-Yenisey mətnlərində paralel işlənmişdir. - ı şəkilçisinin - ıǵ formasından təşəkkül tapması fikri dilçilikdə özünə yer tutsa da, hər iki formanın (-ı; - ıǵ) - ı□ şəkilçisindən törəməsi daha ağılabatandır.

1.7.4. - *da*, - *də*. Azərbaycan dili şivələrində yerlik halın qrammatik əlaməti kimi sabitləşmişdir; məs.: *buzoyda*, *murtdada*, *inəx'də*, *aloyda*, *dəyədə* (Qaz.), *dovada*, *lo: da* “bələ”, *eşmədə* “çöl”, *sülümdə* “nərdivan” (B.), *ağaşda*, *hovlada* “halva”, *siyəzəndə* “kisə”, *cəvizdə* (Nax.) *miyandada* “kənd xidmətçisi”, *sazda* “qamış”, *ləmpədə* “tavan”, *həyvədə* (Ş.).

- *da*, - *də* ən qədim hal şəkilçilərindəndir. Türk dillərinin ilkin yazılı abidələrində - *ta*, - *tə* şəkilçisi ilə paralel işlənmişdir. Bütün dövrlərdə sabitliyini qoruyub saxlasa da, türk dillərinin diferensiasından sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş, ayrı-ayrı müasir türk dillərində - *la*, - *lo*, - *za*, - *zo*, - *sa*, - *so*, - *na*, - *no* innovasiyaları meydana çıxmışdır. Tədricən yerlik halın semantikasi konkretləşmişdir. Əvvəllər istiqamət, çıxış nöqtəsi, yer, zaman bildirmişdirsə, müasir dövrdə yalnız yer məzmunu ifadə edir. Yerlik halın əlaməti digər Altay dillərində kiçik fonetik fərqlənmələrlə müşayiət olunur. Monqol danışığı dilində - *da* (*ta*), - *de* (*te*), yazı dilində - *du* (*tu*), - *dü* (*tü*) şəklində təzahür edir. Monqor dilində isə yerlik hal - *qe* şəkilçisi ilə reallaşır və yönlük, çıxışlıq halları da əvəz edir [256, s.97]. Tunqus dillərində - *di*, - *tu*, mancur dilində - *de* şəkilçiləri ilə öz ifadəsini tapır. Tunqus qrupunun Orok dilində - *la*, - *le*, - *dula*, - *dulə* şəkilçisi ilə düzəlir [224, s.42]. Koreya dilində yerlik hal işlənmir, həmin mənada “yer” mənası bildirən *dai* ismi geniş yayılmışdır: *yedai* “burada”, *cedai* “orada” [230, s.44]. Ural dillərində bu funksiyanı - *t//tt*, - *ta*, - *ta* şəkilçiləri, samodi dillərində *tənu*, - *ntənu* şəkilçisi yerinə yetirir [201, s.95; 255, s.72]. Ural-Altay dillərində yerlik hal şəkilçisinin saiti fərqlənsədə, samitlər eynidir. Şəkilçinin semantikasi - *d//t* samitləri ilə bağlı yaranmış və onun mənşəyi bu istiqamətdə araşdırılmışdır.

- *da*, - *də* şəkilçisinin mənşəyini alimlər daha çox müstəqil sözlər və qoşmalarla əlaqələndirirlər. V.Şott - *da* şəkilçisinin *dur* sözündən, J.Deni isə *dey* “düz” sözündən təşəkkül tapmasını göstərirlər [194, s.96]. M.Novruzov isə yerlik hal şəkilçisini etimoloji cəhətdən - *da* fonetik tərkibli qoşma ilə əlaqələndirir [207, s.21]. - *da*, - *ta* şəkilçisinin müstəqil sözdən aqlyutinativləşməsi Altay dilümmiliyi parçalanana qədər başa çatmışdır. Müstəqil sözdən hal şəkilçisinə keçid leksik şəkilçinin vasitəsilə olmuşdur. - *da* əvvəlcə yer məzmunu ifadə edən leksik şəkilçi kimi dildə geniş vüsət tapmış, sonra həmin məzmununda qrammatik şəkilçi kimi formalaşmışdır.

1.7.5. - *dan*, - *dən*. Azərbaycan dili şivələrində çıxışlıq halın qrammatik əlamətidir; məs.: *hovadan*, *dovadan*, *ərabədən*, *qədəşdən* (B.), *arvatdan*, *çarho:zdan*, *corafdan*, *dəyədən*, *kətəməzdən*, “ağartı növü” (Qaz.), *boşqafdan*, *yıxadan*, *giyəvdən*, *cəvizdən* (Nax.), *çubandan*, *xatundan*, *dəhrədən*, *kürpidən* (Dər.).

Meğrinin Nüvədi kənd şivəsində çıxışlıq hal şəkilçinin - *dan* variantı üstünlük təşkil edir: *gecidan*, *tülkidən*, *tuxlıdan* və s.

- *da*□, - *də*□. Çıxışlıq halın ən qədim forması olan - *da*□, - *də*□ şəkilçisinə qərb qrupu şivələrində rast gəlinmişdir; məs.: *qapıda*□, *qaramada*□, *barxanada*□ “ev əşyaları”, *üşşədə*□, *dələmədə*□ “ağartı növü” (Qaz.); *eşix'də*□, *əppəydə*□, *yaloyda*□, *tufarda*□ (Bar.) və s.

Çıxışlıq halın velyar □ səsli forması Altay, xakas və şor dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənir; məs.: *tağda*□, *palada*□, *kimede*□ [148, s.77].

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində çıxışlıq hal öz ifadəsini - *dan*//*-tan*, *dən*//*-tən*, *dın*//*-tın*, - *din*//*-tin* şəkilçilərində tapmışdır. Ural-Altay dillərinin əksəriyyətində bu halın funksiyasını yerlik halın qrammatik əlaməti yerinə yetirir. Lakin bəzi dillərdə yeni formalar meydana çıxmışdır. Məsələn, tunqus dillərində - *duk* (lamuduk “dənizdən”), monqor (monqol)

dilində - *sa*, - *dza* (kun “adam” - kunsə, kundza), nqanasan (samodi) dilində - *qətə//kətə* (turkuqətə “dənizdən”) formaları çıxışlıq halı əmələ gətirir [230, s.44; 201, s.95].

Çıxışlıq halın Ural-Altay dillərindəki mövqeyi Orxon - Yenisey dövrü ilə müqayisə oluna bilər. Altay dil ümumiliyindən ayrıldıqdan sonra türk qrammatik quruluşunun sürətli inkişafı ilə məkan məzmunlu hallar da forma və semantika cəhətdən konkretləşmişdir.

Çıxışlıq hal Orxon abidələrində bir neçə sözdə meydana çıxmış, uyğur abidələrində (-*dın*, - *din*, - *tın*, - *tin*, - *dan*, - *dən*) - arealı genişlənmiş, XI əsrdən başlayaraq hal paradigmasında öz yerini möhkəmləndirmişdir. M.Kaşğari ilk öncə *dan//tan* şəkilçisinin oğuz dili üçün xarakterik olmasını qeyd edir və həmçinin göstərir ki, oğuzlar “anda” sözünün sonundakı *əlif* “*nun*” ilə əvəz edirlər: anda - andan [MK, I c., s.133, 150]. Bundan sonra bir sıra türkoloqlar çıxışlıq halın - *dan//tan* şəkilçisinin mənşəyini yerlik halın - *da//ta* şəkilçisi ilə əlaqədə izah etmişlər. - *dan//tan* şəkilçisinin *n* ünsürünə münasibət isə müxtəlif olmuşdur. M.Rəsənin - *n* samitini qədim alət halın əlaməti [233, s.177], M.Novruzov isə istiqamət halın şəkilçisi hesab edirlər [207, s.23]. B.Serebrennikov və N.Hacıyevaya görə, - *dan//tan*, şəkilçisinin qədim çıxışlıq-yerlik halın - *da//ta* formasına istiqamət halın - *n* şəkilçisini əlavə etməklə düzəlmişdir. Müəlliflər bunun sübutu üçün qazax, qırğız və Qaraqalpaq dillərində əvəzliliklərin tərkibində qədim yönlük - istiqamət halın - *ğan* şəklində qorunub saxlanmasını (mağan “məne”, sağan “səne”), həmçinin istiqamət məzmunlu qədim *tapa* (Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir) qoşmasının noqay dilində *tabağan*, tatar dilində *taban*, qazax dilində *taman*, özbək dilində *tomon* şəklində eyni məzmununda işlənməsini əsas götürürlər [240, s.84]. V.Banq çıxışlıq halın - *dan//tan* şəkilçisinin yerlik hal forması ilə əlaqəsinə etiraz edir və *adın* qoşmasının inkişafı ilə yaranması fikrini irəli sürür [275, s.9]. Lakin uyğur abidələrində çıxışlıq hal şəkilçisi - (-*dın*) ilə “*adın*” qoşmasının yanaşı

işlənməsi bu fikri təkzib edir. Bu, hal şəkilçisinin qoşmadan əvvəl yaranmasını və onların müxtəlif semantikalı olmasını göstərir: *Azu olardın adın* “Məgər onlardan başqa...” [81, s.146]. A.Qaben türk dillərində məkani halların əsasında dayanan - *t* - *k* - *n* samitlərinin məkan məzmunu bildirməsini göstərir: *alt*, *altın* - *aldın* “qabaq”, *ast* “aşağı” *art* “arxa”, *orun* “yer”, *orta* “orta”, *üst* “yuxarı”, *yan*, *yak* “tərəf” [300, s.46]. A.M.Şerbaka görə, çıxış hal şəkilçisinin prototipi *tain* - *tayan* “dayanmaq” feli bağlamasıdır. Bu formanın qısalması nəticəsində *tain* > *tin* > *ti*□; *tayan* > *ta*: *n* > *tan* və ya sonuncu hecanın düşməsilə *ta:yin* - *tayan* > *ta*: > -*ta* şəkilçiləri əmələ gəlmişdir [277, s.47]. Alimin qənaətinə əsasən, yerlik hal şəkilçisi - *da*//*-ta*, çıxışlıq halın - *dan*//*-tan* formasından törəmişdir. Halbuki ən qədim türk yazılı abidələrində - *da*//*ta* şəkilçisinin çıxışlıq məzmunu da ifadə etməsi onun qədimliyinə dəlalət edir.

Q.İ.Ramstedt, K.Kərimov və başqa türkoloqlar çıxışlıq hal şəkilçisinin mənşəyində *yan* sözünün dayandığını göstərir. Q.İ.Ramstedt Tonyukuk abidəsindən çıxış edərək (oğuzdantan, bəridənyən, yırdantayan) *da* + *yan* “tərəf” birləşməsinin qısalaraq - *dan* şəklinə düşməsinə qeyd etmişdir [230, s.43]. K.Kərimovun fikrincə, *da* + *yan* birləşməsində - *da* “yer” mənası ifadə edən *ja* sözündən və *yan* “tərəf” sözlərindən əmələ gəlmişdir: *yan* - *dan* - *nan* [188, s.15]. J.Deniyə görə, hər iki hal şəkilçisi müstəqil mənəli - *dan* “bərabər, tən” sözündən nəşət etmişdir [194, s.98].

Yuxarıda qeyd olunan araşdırmaları ümumiləşdirərək iki mühakimə yürütmək mümkündür: 1) - *dan* şəkilçisi məkan məzmunlu eyni və ya yaxın fonetik tərkibli müstəqil sözün aqlyutinativləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bunun bariz nümunəsini Altay dilləri ilə qohumluq əlaqəsi iddia olunan Koreya dilində görmək olar. Koreya dilində türk dillərindəki - *dan*//*-tan* şəkilçisinin mənə və vəzifəsini “yan, کنار” mənası bildirən *tan* sözü ifadə edir; məs.: ciptan “evdən” [230, s.43].

2) Çıxışlıq hal forması yerlik halın qrammatik əlamətinə (-*da*, - *ta*)

fərqləndirici ünsür kimi - *n* samitinin əlavəsi ilə yaranmışdır. *d* və *t* samitləri ilə məxrəc cəhətdən eyni olan - *n* samiti çıxış məzmunu ilə əlaqədar yarandığından müasir dövrümüzədək həmin məzmununda qavranılır.

1.8. Arxaik hal formaları

- *ın*, - *in*. Qədim alət halın ifadə vasitəsi kimi arxaikləşmiş, dildə, onun yerini *birlə*, *ilə* qoşması tutmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində XX əsrin ortalarından etibarən halların sırasından çıxarılsa da, müasir qazax, qaraçay - balkar, xakas, şor, çuvaş və yakut dillərində alət hal ədəbi dil səviyyəsində saxlanılır. Bəzi türk dillərində və şivələrində, o cümlədən də Azərbaycan dili şivələrində alət halın qədim - *ın*, - *in* şəkilçisi daha çox zaman bildirən sözlərin tərkibində qorunub saxlanmış və zərf yaradıcılığına xidmət edir; məs.: - *Yayı* burda qalmışdım; - *Payızı* malımız elə irəmələrdə (Şəm.); - *Qışın* köçüf gedillər qoyunu qışda bəsdə; - *Yazın* qayıdış gəlir ova (alaçıq) quruf orda yaşayırlar; - *Birdə yanvarı*, *fevralı* havalar çox sərt keçir (Qk., K., Zb.) və s.

Ən qədim türk yazılı abidələrində birgəlik mənası alət halın -*ın*, - *in* şəkilçisi və *birle* qoşması ilə ifadə edilmişdir; məs.: - *Kanım* kağan yiti yəqirmi *erin* taşıkmış “Xan atam on yeddi döyüşçü ilə sərhədi aşmış” (KT, şərq tərəfi, 11-ci sətir); - *Bu yirdə* olurdur *tabğaç bodun birlə* tüzəltim “Bu yerdə oturub *tabğaç* xalqı ilə düzəltdim” (KT, cənub tərəfi, 4-cü sətir). Tədricən *birlə* qoşmasının fəallığının artması ilə alət halın birgəlik semantikasi arxaikləşmişdir. Azərbaycan dili şivələrində - *ın*, - *in* şəkilçisi bununla bağlı arverbiallaşmış sözlərin tərkibində qalmışdır.

XI əsrdən etibarən türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin möhtəşəm yazılı abidələrində - *ın* şəkilçisi əsasən zaman məzmununun yaradılmasına xidmət edir; məs.: *Yazın* doğan çocuğa da körpə oğul denir; - *Kışın* kar az bulunur [MK, I c., s.415, 464]; - Məgər, sultanım, genə *yazın* buğayı saraydan çıxardılar [KDQ, s.36]; *Gününün* özlərin gizlərlər idi, Dün

olsa yolların gözlərlər idi (Dastani-Əhməd Hərami).

Orta əsrlərdə alət halın - *ın* əlamətinin birgəlik mənası tam arxaikləşmişdir. Bu səbəbdən də orta əsrlər yazılı abidələrində - *ın* şəkilçisi *ilə* qoşması ilə yanaşı işlənmişdir; məs.: Turdı Yusif *anlarınla* görüşər; - *Anlarınla* belə bindi bəgləri [Zərir, s.207]. Qədim alət halın izləri Qaraqalpaq [114, s.122], yakut [262, s.113], qazax dilinin qərb dialektlərində [134, s.317], qərbi Sibir tatarlarının barabin dialektində [258, s.33] - *ın*, - *in* şəkilçisinin ifadəsində görünür. Tuva dilində - *ın*, - *in* şəkilçisi zərf əmələ gətirən leksik şəkilçilərin sırasına daxil edilir; məs.: *kıjın<qışın, çazın<yazın, küzün<payızın* [87, s.305].

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində *ilə* qoşması - *nan*, - *nən*, - *ınan*, - *ynan* şəklində birgəlik mənasını ifadə edir; məs.: - *Uşağınan* duruf oturan elə özü də uşax kimi adamdı; - *Bajaynan* səhəngi saller da hamısını sule:r (Zb.), - Oğlan *atasiynən* qızın atası aparıllar zaqsə, zaqsdən çıxannan so:ra kəbin də kəssirillər (Ord.), - Qazağa *atnan* gedərdix', haravıynan gedərdix'; - Gördüx' göyün *üzünnən* bir ala şey gəlir (Tov.); - Murad *qılincınan* hücum eliyər; - *Yumurtaynan* sumax yaxşı olur (Ş.); - Muni *hökminən* gətirib gəlillər padşahun qulluğına; - Di:r ki, nəki bağda armud ağacı vardu, *lapatgeynən* kötüglərini qazacegəm, *palteynən* ulari kötügdən diblərini vıracegəm ((B.); - Taxılın yerin *draxdırnan* sürrüg, *maleynan* malale:rux (S.) və s.

F.Cəlilov *ilə* qoşmasının - *ın*, - *in* şəkilçisinin mövqeyində işlənməsini onun mənşəyi ilə əlaqələndirir: "...birgəlik - alət halın çoxçeşidli şəkilçiləri - *be*, - *la*, - *n*, □ arxetiplərindən törəyən morfemlərin qovuşmaları ilə yaranmışdır. Sonralar - *la* morfemi *birlə* (bir-lə) və *ilə* (i-lə) qoşmasının, - *be* morfemi isə - *bıla//-bılan* qoşmasının formalaşmasında iştirak etmişdir ki, həmin qoşmalar da birgəlik- alət halının funksiyasını daşıyır" [23, s.219].

Qədim alət halın - *ın* şəkilçisinin yiyəlik halın analogiyası ilə fellərlə

idarə əsasında meydana çıxmasını güman etmək olar. - *ın* şəkilçili sözlər (yiyəlik hal) adlarla əlaqələndiyindən, fellərlə idarə alət halı passiv mövqeyə keçirmiş və nəticədə öz yerini başqa formalara verməli olmuşdur.

Qədim yönlük - istiqamət halın - *ğaru* şəkilçisi Lerik və Ağdam şivələrində “dışğarı”, Zaqatala şivəsində “tişqarı”, İraq türkmənlərinin şivəsində “tişarı” sözündə qalmışdır. - *ğaru* şəkilçisi bəzi türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində arxaıqlaşmış, öz mənə və funksiyasını itirərək sözün tərkibində rudiment kimi qalmışdır. Lerik və Ağdam şivələrində həmin söz - *ğaru* şəkilçisindən sonra - *ya* şəkilçisi qəbul edərək, istiqamət bildirir; məs.: Nənon çağırey *dışğaruvə* qal [19, s.13]; - Otur evdə *dışğarıya* çıxma, so:xdu [ADDL, s.146]. İraq türkmənlərinin şivəsində isə şəkilçi - *arı* şəklində mühafizə olunmuş və qədim mənəsini saxlamışdır; məs.: - Öncə siz boynunuzdakı gərdənliyi *tişarı* atın, taki sizə kömləgi atım; - Gülzar incili sehir anaxtarı olan gərdənliyi *tişarı* atar, kömləgi alar; - Çirçilpaq Gülzar geyinir və *tişarı* çıxır [54, s.149]. Azərbaycan dili şivələrində “cücərmək” mənasında işlənən *dışərməx* (Ş.), *dışərməg* (Kr., Sab., S., Şr.), *dışərti* (Qf.) sözünün tərkibində - *ər* şəklinə düşmüşdür.

- *ğaru* şəkilçisi digər türk dillərində də eyni inkişaf yolu keçmişdir: *taşkarı* (özbək), *tışkarı* (tatar), *tıskarı* (Qaraqalpaq), *dışkar* (qumuq), *tasxar* (xakas), *taşqar* (Tuva), *dışarı* (türk), *tışkara** (şor) və s.

1.9. Halların semantikasi

Halların meydana çıxması, hər birinin müstəqil hal kimi formalaşması spesifik sintaktik və semantik xüsusiyyətlər zəminində baş verir. Bu problemlə bağlı aparılmış tədqiqatlarda (A.V.Qroot, R.Yakobson, E.Kuriloviç, A.M.Şerbak və b.) sintaktik və ya semantik xüsusiyyətlər ön plana çəklir; sintaktik mühüm, semantika ikinci sayılır. Lakin halları

* Qeyd: Türkoloji ədəbiyyətdə - *ğaru* şəkilçinin mənşəyi və tarixi inkişafı barədə geniş məlumat olduğundan, burada onun barəsində ətraflı bəhs etməyə ehtiyac görmürük.

ayrılıqda götürülmüş sintaktik və ya semantik xüsusiyyətlərə görə müəyyənləşdirmək, qruplara bölmək mümkün deyildir. Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar qeyri-müəyyənlik bildirməsinə görə bir-birinə oxşayırsa, digər semantik və sintaktik əlamətlərinə görə fərqlənir. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar eyni sintaktik funksiyada çıxış edir, lakin yönlük hal istiqamət, yerlik hal yer, çıxışlıq hal başlanğıc yeri bildirməklə bir-birindən fərqli səciyyəvilik kəsb edir. Buna görə də hal paradigmasında hər iki mühüm əlamət vəhdət təşkil edir. Türkologiyada ənənəvi olaraq, hallar qrammatik - semantik xüsusiyyətlərinə görə, iki qrupa bölünür: qrammatik (adlıq, yiyəlik, təsirlik) və məkani (yönlük, yerlik, çıxışlıq) hallar. Qrammatik halların müəyyənləşməsində sintaktik xüsusiyyətlər, məkani hallarda isə semantika əsas götürülmüşdür [163, s.51]. Bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Əvvəlcə, bütün hallar qrammatik xüsusiyyətlərə malik olduğundan türkologiyada məkani halları “məkani-qrammatik hallar” adlandırmaq meylə də vardır [88, s.142]. Lakin bu da məsələnin tam elmi həlli demək deyildir. Yönlük hal iki qrup arasında aralıq mövqe tutur. “Yönlük hal həm vasitəli obyekt və məqsəd (qrammatik mənası), həm də hərəkətin icrasının son yerini (məkan mənası) bildirir [162, s.54-55]. Buna baxmayaraq, yönlük hal məkani hallara daxil edilir. Eyni vəziyyət təsirlik halda da nəzərə çarpır: “Azərbaycan dilində sözün lüğəvi mənası ilə əlaqədar olaraq, ismin hallarının hamısı, birində qüvvətli, o birində zəif olmaqla, bu mənanı ifadə edə bilir. Tam qrammatik adlandırılan, müstəqil obyekt bildirən təsirlik hal, *şəhəri gəzdim* cümləsində məkan mənalıdır [76, s.236]. Şivələrdə qrammatik halların məkani və ya məkani halların qrammatik halların mövqeyində işlənməsini nəzərə alaraq, bu bölgünün şivələrin tədqiqinə tətbiq olunmasını əhəmiyyətsiz sayırıq.

1.9.1. Adlıq hal əşyanın adını, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir: - əşyanın adını bildirməsi; məs.: - Taxılı pıçif dərz bağle:rıx, yerin içində *pəncə* (otuz dərz taxıl) pəncəle:rik ki, sümbülü yağış görməsin (Qaz.); Sənə

elə bir *ələngə* (yoğun çubuq) çəkərəm ki, əyağa durammasan (Qb.); - *Öyə ləmpə* (tavan) vurdurasıyux, heylə qaltdı, taxda tapbıruş (Ş.); - Getdim gördüm, bir *diringə* (toy) var ki, gəl görəsən (B.) və s.

- zaman bildirməsi; məs.: - Onun üstün qar basır, qalır yaza, *yaz* vaxtında açırıx üsdüni; - Buğdanı *payız* bir dəfə suvarardıx, onnan so:ra malalardıx (Nax.); - *Payız* köçəndə dənin çıvığını qə:da<qayada gizlədillər (Qk.); - *Qış* yer don olur, buz olur (Qaz.); - *Yaz* herix' elirdix', *payız* səperdix', çüt qoşordux öküzdəri (Br.)

- qeyri - müəyyənlik bildirməsi; məs.: - *Qız* allaha duva eliyər ki, *qapı* açilsin bi çölə çıxsın (Ş.); - *Mal* bu yolnan geder aradan keçər (Qaz.); - *Yarnax* qazıf qartofu orə: töküllər də üsdünü torpaxle:llar (Zb.) və s.

- məkan bildirməsi; məs.: - *İrəva* (lobya əkmək üçün hazırlanan yer) düzəldəruğ, pəxləni əkəduğ, u yaxşı uladu (Qb.); - İki *tirə* (lək) soğan ehmişdix, hunnan un puta kimi soğan qazdix (Ş.); - Bu biri il köşdüg qışdağa; gördig ki, *yatağ* dolıb yımırteynən, at- leteg gətirdig, yımırtalari çəkdig qırağa (B.) və s.

Adlıq hal həmçinin başqa halların mənasını da ifadə edir. Tarixən qədim olan bu xüsusiyyət türk dillərinin qrammatik quruluşunun inkişafı ilə tədricən məhdudlaşsa da, şivələrdə davam etməkdədir. V.Aslanov bunu hal şəkilçilərinin formalaşması dövrünün əlaməti kimi izah edir: “Türk sistemli dillərdəki hal kateqoriyası, şübhəsiz, ayrı-ayrı sözlərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər halına düşdüyü dövrdən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Məşhur türkoloqlardan O.Botlinq, K.Qronberq və Q.İ.Ramstedt göstərirlər ki, hələ qədim dövrlərdə türk sistemli dillərdə sözdəyişdirici şəkilçilərin o qədər də inkişaf etmədiyi bir dövrdə qeyri-müəyyən hal (adlıq) müasir dillərdə mövcud olan bütün halların mənasını ifadə edə bilirdi [6, s.101].

M.Novruzov adlıq halın digər halları, xüsusilə də yiyəlik və təsirlik halları əvəz etməsini halların meydana çıxmadığı dövrün qalığı kimi şərh

edir, abidələrdə və müasir türk dillərində relikt şəklində saxlanmasını göstərmişdir [207, s.72].

Əlbəttə, bu xüsusiyyəti bütün hallara aid etmək mümkün deyildir. Şivələrdə hal şəkilçilərinin əvəzlənməsinin qalmasını doğuran müxtəlif səbəblər vardır. Ümumi olaraq, qeyd edə bilərik ki, şivələrdə fellə idarənin müasir şəklindən fərqli qədim cəhətlərin qorunub saxlanması, eləcə də qoşmalarla idarənin dəyişməsi, inversiya hadisəsinin geniş yayılması ilə isimlə fel arasındakı əlaqənin zəifləməsi hal formalarının qrammatik və məna cəhətdən əvəzlənməsini meydana çıxarır.

Adlıq hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - *Vəzir* gördüklərinin hamısını şah da gördü (Qaz.); - *Kız* oğlan kuzu düşdü, cibinnən bir qeder “yaylıq” saldı yüzünə kolkoy düşsün (Zaq.); - *Oğlan* yazığı gəlib genə saldı öz surətinə (Nax.); - *Mən* ayım çıxdı, gün də batmışdı (M.Şəhriyar) və s.

Qədim abidələrdə: məs.: *Bodun* boğazı tok erti “Xalqın boğazı tox idi” [Tonyukuk, cənub tərəf, 8-ci sətir]; *Çit* yabanı□ yerdə Kaşuk taş bal “Sərhədin yabanı yerində Kaşuk daş balbalı” (Yenisey, 34-cü abidə); Bizin *tenqrimiz* edqəsi redni tiyür “Bizim tanrımızın yaxşılığı cəvahirdir, deyirlər (Manixey poeziyası, 3-cü mətn); Sürdi *həlalı* yanına gəldi; Beyrək *Aruz* qaqdığın burada bildi (KDQ, s.82, 124); *Can* əlimdən bənim ol qurtaramı (Dastani-Əhməd Hərami, s.69). Gecə-gündüz *mən* onun hicrində yanmaqdır işim [Xətai, s.66]; *Bən* yaxşı canum oynar isə zülfi yolına [Q.Bürhanəddin, s.77]; *Məktəb* içində bular bir-birin (Y.Məddah, s.150) və s. Bu xüsusiyyət digər türk dillərində [225, s.114], “Əsrarnamə” abidəsində [46, s.84-86], Kişvərinin “Divan”da da qeydə alınmışdır.

Qədim bulqar kitabələrində əksər məqamlarda yiyəlik hal formal əlamətsiz işlənir; məs.: *Usman* hiri *Harmas* belüwi “Osman(ın) qızı Harmas(ın) məzar daşı [305, s.37].

Adlıq hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Mən bu iki diviziyanı *vətən* kömək etmək üçün yığıram (Laç.); - Dağ getdi, *aran* getdi (Şəm.); - Özümə

gora *mal* baxıram (Bl.); - Görmürənmi *kişi* bir söz də:ndə özünən çıxır (K.); - Sənə gələn ağır *mənciyəz* gəlsin (Q.).

Adlıq halın yönlük halı əvəz etməsi özbək və noqay dillərində, türkmən dilinin sakar dialektində də mövcuddur: *Kolxoz* kirmaü kolqan barça yrmokninq [178, s.7]; Men *at* mindim [112, s.68]; Kerki vardım-Kerkə bardım [213, s.123].

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində (Yigit *bəglər* toyum oldı) [KDQ, s.126], “Şühədanamə”nin [29, s.74], “Əsrarnamə”nin [46, s.84-86] dilində, Kişvərinin, “Divanı”nda da vardır [27, s.18].

Adlıq hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - Mən bu sa:t göndərmişəm dəmirçiyə *qayçılar* çaxlatmağa (Q.); - *Onnar* mən nə (mən də) sevirəm (Laç.); - *Pişig* atmağa istiyədi (Dər.); - Niyə qoymorsa □ *qız* usuyu doldurmağa (Dm.); - O:uçi *tülki* vırdı, tülkinin dərnı:də soydi (Zaq.).

Qədim abidələrdə: Kök tenridə *kün*, *ay* azıdım, yerimə, yıta, sizimə adırıltım “Mavi göylərdə günü, ayı itirdim, yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım (Yenisey, 10-cu abidə); Uyğur *yığac* uzun kes, *temir* kısqa kes “Ey uyğur ağacı uzun, dəmiri qısa kəs [MK, II c., s.11]; Acı *tırnaq* ağ yüzü □ ə çalarmısan?; Qalqdı *yer* öpdı; Həman burada Qazan *at* meydana sürdi, qırım dilədi [KDQ, s.82, 104, 120]; Aqıl aydır; ey Xətai, *ixtiyar* əldən qoma [Xətai, s.77]; Ey neçə *qafilə* basmışlar idi (Dastani-Əhməd Hərami, s.17); Əgər qəbul edəsiz, bir dua verin, mən də *yüklər* bağlayub səfərə çıxmaq [Məhəmməd, s.33].

Bu xüsusiyyət “Əsrarnamə”nin dilində [46, s.84-86], Kişvərinin “Divan”da da [27, s.17-18] vardır. Qaqauz və şor dillərində də adlıq hal təsirlik halı əvəz edir, onlar mətn daxilində bir-birindən seçilir [225, s.114; 150, s.52].

Bu hadisə bəzi Ural dillərində ədəbi dil norması kimi qəbul edilmişdir. Samodi (en), xantı, mansı və yucaqır dillərində adlıq və təsirlik hallar bir-birindən fərqlənir [245, s.39, 69, 232].

Adlıq hal yerlik hal mövqeyində; məs.: - Biri *İran* qaldı badbax oldu (Təb.); — *Cülyə* su duror, yağışdan sonra mal-qara getsin su işsin (Br.); - İyirmi ilə qədər işdəmişəm, kasıb olmuşam, *qırxbeş* öylənmişəm (Muğ.) və s.

Qədim abidələrdə: məs.: Yaşım yeti yetmiş azıdım “Altmış yeddi yaşında gözümü yumdum (Yenisey, 11-ci abidə); *Aşağı* duranın kəsdi başını (Dastani-Əhməd Hərami, s.76); “Əsrarnamə”nin dilində [46, s.84-86] müşahidə edilmişdir.

Adlıq hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Məlix' Məmmət öz *budun* kəsif quşun ağzına verir (Tov.); - Ularun *kənt* aşağı iki yüz iktar zəmisini uladı, uni ver mənə, mən uravi istiyədim (Tab.); - *Dədə bava* Ballı arvadın öyü gizzihli (natəmiz) oluf (Qard.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: ... sizimə el eşim *ər*, oğlan *ər*, *güdəgülərim*, *kız-gəlinlərim*, bökmədim” ...sizdən igid el dostumdan, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım (Yenisey, 3-cü abidə); Ayrılıq, billah! Sorman *mən* səni ey dilruba (Xətai, s.77).

Göründüyü kimi, qədimdə adlıq halın semantik tutumu indikindən geniş olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində adlıq hal bütün halların, orta əsrlər anadilli abidələrimizdə daha çox yönlük, təsirlik və yerlik halların funksiyalarını da yerinə yetirmişdir. Türk iltisqi quruluşunda qrammatik əlamətlərin formalaşması (şəkilçilər və sintaktik əlaqələr nəzərdə tutulur), semantikanın konkretləşməsi adlıq halın məna yükünü yüngülləşdirmişdir. Şivələr bu dil proseslərindən kənarda olduğundan qədim xüsusiyyətləri mühafizə etmişdir. Lakin son illərdə şivələrdə, “yarımdialekt”lərin nitqinin güclənməsi bu xüsusiyyətin arealını məhdudlaşdırmışdır.

Şivələrdə qoşmalarla əlaqədə hal formalarının mövqeyi qeyri-sabitdir. Həmin şəraitdə əsas məna yükünü qoşmalar daşıdığına görə, hal şəkilçilərinin dəyişkənliyi fikrin ifadəsində ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Adlıq halla işlənən qoşmalar bunlardır:

— *sarı qoşması*. Basarkeçər və Dərbəndin Rukəl kənd şivəsində istiqamət bildirən sarı qoşması yönlük halla deyil, adlıq halla işlənir; məs.: — *Meşə sarı* qaçdı ineg; — Alıb unu da gələdilər *paccah sarı* (Dər.); — Mən gördüm *dağ sarı* çıxdı (Bk.).

Orta əsrlər yazılı abidələrində bəzən *sarı* qoşmasından əvvəl isimlər yönlük hal şəkilçisi qəbul etməmişdir; məs.: *Məqbər sarı* yeridi tez-tez (Əsrarnamə); Əzm edib *gülşən sarı*, seyran edərsən vəqtdir (Xətai, s.118); Saldı əcz ilə *pir sarı* güzər (Füzuli, s.248).

Bunun Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunda qalmasını M.Şəhriyarın dilindən görmək olar:

Vətən sarı yeriyan qafilə dağı oyadır,

O şad xəbər gətirən zənglərin sədası ilə (Şəhriyar. s.240)

Sarı qoşmasının yalnız yönlük halla deyil, adlıq halla idarə olunması yazılı abidələrimizin dilində təqribən XVIII əsrə qədər davam etmişdir [64, s.197].

Qədimdə olduğu kimi, müasir özbək dilində sarı qoşması adlıq hallı sözlərə qoşulur [89, s.104].

Xakas və şor dillərində, sarı qoşması yönlük hal şəkilçisinə çevrilmişdir: - saarı, - zaarı (şor); - sar, - ser, - zar, - zer (xakas).

təki//təkin qoşması. Şivələrdə bu qoşma adlıq hallı isimlərlə oxşama, bənzətmə mənə çalarları bildirir və *təki//teki//təkin* variantlarında çıxış edir; məs.: - De:r kin, o otaxlar *təkin* belə otaxlar səndə yoxdu (Qaz.); - Ağzınnan tökülüy bal *teki* söz (Ş.); - İlanqılçığın qaçası soğan ekəlikdə olur, soğan *təkin* olur (Nax.).

Bu qoşmanın şivələrdəki forması və semantikasını qədim şəklinə uyğundur. Tarixi yazılı mənbələrdə *təki//təkin* qoşması bənzətmə ifadə edərkən yiyəlik halla yanaşı, adlıq halla da işlənmişdir; məs.: Babək *tək* bəslədim daim gözümdə xali hindunu (Nəsimi); Hər zaman divana *tək*

dağlara düşdüm biqərar. El lalə tək piyalə nüşan (Xətai)*

kimi//kimin qoşması. Bənzətmə mənasında iki variantda yayılmışdır; məs.: - Osman *kimin* oturuf düşman *kimin* baxan yar (Ş.); — No:lub una cəvair *kimi* qızdu (B.) və s.

— *ilə (-nan, - nən) qoşması*. Birgəlik məzmununda müxtəlif variantlarda işlənir; məs.: - Otu kərəntiynən piçerəm (Qaz.) - Orağnan biçillər, əlnən bafa bağlıyillər (Ş.); — Corabı milnən toxıyarduğ ayağımıza giyməgə (Muğ.); - Gülşəni gəmnən döyürük' (Nax.) və s.

Azərbaycan ədəbi dilində *ilə* qoşması müəyyən yiyəlik halda olan əvəzliliklərlə işlənir. Təbriz şivəsində şəxs əvəzlilikləri adlıq halda “ilə” qoşması ilə də işlənə bilər; məs.: Sə:r tezdən obaşdannan *sən ilə* gərəx' gedəm üs kəndə və s. Buna M.Şəhriyarın dilində tez-tez rast gəlinir:

Mən cəhənnəmdə də baş yasdığa qoysam *sən ilə*

Heç ayılmam ki, durub cənnəti-məvayə gəlim (Şəhriyar, s.91)

— *üçün//çün qoşması*. Səbəb, məqsəd məzmunlu *üçün* qoşması adlıq hallı isimlərlə, yiyəlik hallı əvəzliliklərlə işlənir; məs.: - *Uşağlarçün* dəfdər gəldi, qələm gəldi, kitab gəldi məkdəbə (Muğ.); - *Nənəmçün* badımcən xaradan bir don almışam (B.) və s.

Cəlilabad şivəsində şəxs əvəzlilikləri adlıq halda *üçün* qoşması ilə işlənir; məs.: — *Mən üçün* bir iş gör; - Ged biz *üçün* su tap və s. Maraqlıdır ki, bu xüsusiyyət ədəbi dilimizin Güney qolunda norma səviyyəsindədir. Həmin regionda yaşayan ədiblərin əsərlərində buna rast gəlmək mümkündür:

Mən üçün sanki ana qoynudu o,

İstərəm tez qət edəm mən bu yolu (M.Qənizadə, s.43)

Tərəf qoşması. Bir qayda olaraq yiyəlik halla işlənərək, istiqamət

* Бу нцмуняляр Щ.Мирзязадяннин. “Азярбайъан дилинин тарихи грамматикасы” китабындан эютцрцлмцщдцр.

bildirən bu qoşmanın şivələrdə adlıq halla işlənməsi ilə də rastlaşırıq; məs.: - Dərviş gedər *paccah tərəf* (Ş.); - Arvat gedəmmədi *qəvirrər tərəf* (Qaz.) və s.

1.9.2. Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal aşağıdakı mənalara malikdir:

— müəyyənlik bildirir; məs.: So:-ra gəlif *ağacin dibinə* qızıl ühləriynən dəvə kərvanı gəlif yatar (Ş.); — Mən ölənnən so:ra *oların davası* iki qardaş bir-biriynən düşmiyə (Muğ.); — Birinci Xuray ulub *kəndin qibləsində* (Qb.); - Həkim di:r ki, *arvadun naxoşluğunun* dərmanı armuddur (B.) və s.

— sahiblik bildirir; — Urdan *həyvanun kəlləsinə* güllə vuradı (Qb.); — Mirzə *atının başını* çəker əyləner (Qaz.); — Mövün *dibinin torpağı* gərəx' bir az nəm torpağınnan basdırırıx (Nax.) və s.

— qeyri-müəyyənlik bildirir; məs.: — Dedi ki, bir *xan öyündə* qonağ oldum (Br.); - O birisi cür də belə olur: *cırcıp şüvünü* uzununa yarırlar, yarılan yerə peyvast ağajın qabığına vırıllar (Nax.); *Kət koxasi* de:r kin bu pə:livanı kim aşıra bilər (Qk.); - Biz *arvad damına* girəni adam bilməz (Q.) və s.

Yiyəlik hal qədim dövrlərdən bu xüsusiyyəti daşımışdır; məs.: *Kişi ara* kirdim “xalq arasına girdim” [MK, I c., s.87]; *At ayağı* külük, *ozan dili* çevik olur [KDQ, s.36].

Bu cəhətdən türkmən dilinin sakar dialekti Azərbaycan dili şivələri ilə uyğunluq təşkil edir; məs.: o:va arası “obanın arası” [213, s.123].

— bütöv və ya bütövün bir hissəsini bildirir; məs.: - Üç *qızdarın biri* gəldi (Dm.); — Bir də xavar tutdux kun *uşaqların* beşi sınıxıf da (gizlənilib) meşədə qalıb (Zb); - Tüşüfdü iki yüz *qoyunun* əllisi can qalmamışdı (Br.) və s.

— məkan bildirir; məs.: — Gələr andır *yatağın dalınnan* eşər (Br.); — Burdan Hacı *Qurbanın* öynü yandırdılar (Ş.) və s.

— insanlar arasında qohumluq münasibətləri bildirir; məs.: — Məlix'məmməd *bəyin qızına* de: r ki, get bir xançal, bir qılış gəti (Tov.); — Anasiynən bu qonşi arvadı gedəllər *qızın anasına* - sən *qızı:n dədəsinə* diyərsən ki, isseyirux, o da ərnə deyər (Sab.) və s.

Bildiyimiz kimi, yiyəlik hal digər hallardan fərqli olaraq, isimlərlə idarə olunur. Xüsusilə birləşmə daxilində təzahür etməsi digər halların mövqeyində çıxış etməsini məhdudlaşdırmışdır. Lakin şivələrdə az da olsa, yiyəlik halın digər halları əvəz etməsinə rast gəlinir:

Yiyəlik hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Mən də *atamın* müfəssəl hamını yığdım təziyə tuttum (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Yüz ər kədəşim uyarım üçün yüz ərən (ə) lik *öküzün* təgdük üçün adırıldım “Yüz igid dostum güclü olduğu üçün, yüz ərən əlli öküzə hücum etdiyi üçün ayrıldım (Yenisey, 10-cu abidə);

Yiyəlik hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: — Yüzlərlə *inəgin* qoyıb mə:nkini aparıb, colma-cocuqları ac qoyıb (İs.); — Sən *vəzirrərin* *menin* masxara eliyib, cibimə belə şey doldurublar (Zaq.); - Əmma *hindi sö:bətdərin* yarımçılıq qaldı (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Üç *oğlanımın* ulğaturu umadım “Üç oğlanımı böyütməyi bacarmadım” (Yenisey, 47-ci abidə)

1.9.3. Yönlük hal əsas mənası ilə yanaşı, konkret aşağıdakı mənə çalarları ifadə edir:

— istiqamət bildirir; məs.: — Bir gün o:çi Pirim *oa* gidədi o: o:liyadı (Qb.); — Mirzə bəy *miner Quşcu kəndinə*:ler (Qaz.); - Məlix'məmməd də gəlir çıxır *öylərinə* (Tov.); — Götürür uşağı *təndirə* atır (Ş.) və s.

— hərəkətin obyektini bildirir; məs.: — Didim *üşağa* süd ver, *üşağı* atdı çaya (Ş.); — Düşdilər *yola*, gəzdilər, dolandılar, düşdilər *axşama* (B.); — Mə:llim, dünən mən *məxtəvə gəli:m*<gəlmişdim (Qk.); - Meşiyə *oduna* edirəm (Şam.) və s.

— hərəkətin son nöqtəsini bildirir; məs.: — Məhəmməd *şa:* muni

apardi qoydi *məkdəbə*; - Bu bir il köşdüğü *qışdağa* (B.); — Həmin şeyləri yığışlar *xonçiyə* aparışlar qız *öyünə* (Nax.); - Oğlan *öyünnən* qız *öyünə* gedər elçi (Q.) və s.

— səbəb və məqsəd bildirir; məs.: - Didi *karabaşlarına* ket, narrı bağdan bir dəstə çubux getirin *karın* (qarını) *dokmağa* (Zaq.); - Deyir ki, gedirəm *baxtımı tapbağa* (G.) və s.

— oxşama, bənzətmə bildirir; məs.: - Hamısı *özünə* oxşardı (Nax.); - Kimsə atnan gələr, də:sən qavaxdə:lən *Mirziyə* oxşor (Qaz.) və s.

— dəyər, qiymət, ölçü bildirir; məs.: - Cedir üzüy alır, şirni alır, qənd alır, yaylığ alır, beş *metrə* ətləz alır (Ord.); — İgirmi *ma:ta* aldım (B.) və s.

— vaxt bildirir; məs.: - Bir *aylığa* gedib (B.); — İ:rmi *günə* gəldi dəryanın qırağına (G.) və s.

— vaxtın son mərhələsini bildirir; məs.: - Hamma *axşama* bi ağaca çatdım (Sab.); - Ala-torannan işdərdix' *zingiriyə* (qaranlıq düşənə) qədər boşdamazdılar (Çəm.); — *Sabahsına* alan aldı, ühləri tutdux düşdük' yola (Cul.) və s.

Yönlük hal semantik baxımdan çoxcəhətlidir. Bunu yönlük halın qrammatik əlamətinin digər halların əvəz etməsində də görmək olar:

Yönlük hal adlıq hal mövqeyində; məs.: - Mən bu qün ova *getməğa* işdəyirəm (Zaq.); — Qayıdış gedif deyif kin, şah sağ olsun, bir qapı döyü, hamsında *nişana* var (Br.); — Sağ olsun, mını saxlayan *arvada*, hindiyəcən saxleyib (Şam.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Tenri elimkə başda bəgimkə bökmədim, sizimə kırk yaşımda kaçdım “Müqəddəs elimdən başda bəyim (olmaqla) doymadım (Yenisey, 16-cı abidə).

Yönlük halın qrammatik formasının yiyəlik halı əvəz etməsi. Təbriz, Zaqatala və Qax şivələrində mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən sonra baş verir; məs.: — Həsən ağa:n *olğuna* toyidi öydə bi də var, iksi də var gəlsin (Təb.); — Mənim *atama* on uşak vardı (Zaq., Q.) [78, s.298].

Qədim abidələrdə: məs.: Ben tenri elimkə elçisi ertim, altı bağ *bodunka* bəg ertim “Mən müqəddəs elimə elçi idim, altı qəbiləli xalqın bəyi idim (Yenisey, 1-ci abidə).

Yönlük hal təsirlik hal mövqeyində; məs.: - Bu, *ceyrana* vuradı (Dər.); - Dədəm mə: kor dedi, hər gələn *adama* vır dedi (Təb.); - *Mana* kim bə:nər (bəyənər), kim gələr? (Laç.); - Döymə *qapıma* barmağnan, döyəllər qapua: toxmağnan (Ş.); - Mən *sana* inanderəm ki, bizim bu kətdən keçif gederdi dağa gedən (Qaz.); - Vurmuşam *ezinə* (özünü) düz utusun (Q.) və s.

M.Şirəliyev Bakının Mərdəkan, Qala, Türkan və Zirə kənd şivələrindəki bu xüsusiyyəti fars-tat dilinin təsiri kimi izah edir və marksizm-leninizm klassiklərinin bu barədəki fikrini xatırlatmağı lazım bilir: “F.Engels bu haqda belə qeyd edir: “Mən fars dilini öyrənməkdən ötrü özüm üçün maksimum üç həftə qoymuşam, çünki bu mənə nə qədər məlumdursa, yeganə bir dildir ki, burada *mənə* ilə *məni* arasında ziddiyyət yoxdur, çünki yönlük və təsirlik halı burada həmişə bir-birinin eynidir [79, s.143]. Fars-tat dilinin təsirini Bakının yuxarıda adları çəkilən şivələrində tez-tez işlədilən *məni so:ğdu*, *məni istidu* cümlələrinə aid etmək olar. Yönlük və təsirlik halların bir-birini əvəz etməsi Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellərlə münasibətdə reallaşır; hər iki hal eyni obyekt və mənə bildirir; məs.: Ceyranı güllələdi və ya Ceyrana güllə atdı; Divarı rənglədilər və ya Divara rəng çəkdilər və s. Şivələrdə isə bu hadisə hər iki fel növü ilə əlaqədə üzə çıxır. Bunu analitizmdən aqlıutinatizmə keçid prosesinin qalığı, eləcə də onun intensivliyini daha çox inversiya hadisəsinin nəticəsi hesab etmək olar. Söz sırasının dəyişkənliyi ilə isimlə aid olduğu söz arasındakı əlaqə zəifləyir və bununla da hal şəkilçiləri əvəzlənir.

Qədim abidələrdə; məs.: Beq *yağıkə* pusdu “Bəy düşməni pusdu” (MK, II c., s.10); *Qazana* çağırıb “Mərə qavat, sən mənim qırımımsan, sən gəl bərü!” dedi; Həm “oğlın gəldi” deyü *Aruza* muştladı (KDQ, s.100, 126); Qamusu atdan *aşağı* endilər (Y.Məddah, s.153).

Bu xüsusiyyət müasir türk dillərinin şivələri üçün səciyyəvidir. Mərkəzi və qərbi Anadolu rayonlarının şivələrində təsirlik hal - a, qismən də - e şəkilçisi ilə düzəlir [129, s.247]. Çuvaş dilində də yönlük və təsirlik hallar öz ifadəsini - a/- e, - na/ - ne şəkilçisində tapmışdır. Qaqauz dilində sonu k ilə bitən sözlərdə yönlük və təsirlik hallar formal cəhətdən eyniyyət təşkil edir: sokaa “küçəyə, küçəni”, inaa “inəyə, inəyi” və s.

Yönlük hal yerlik hal mövqeyində: məs.: -Üş qardaş gediflər bir *quyunun başına* irasd oluflar (Tov.); - Gelip oturullar *istalavoya* (İm.); - Tamam *kəndə* olannar gəlmişdi mə:m toyuma (Təb.); - *Məçitə* oturup ad qazanıp (Q.); - Mən olərin *üstə* rəhbər olmuşəm (Lən.); - Gamış *suya* yatıf, ulax *toza* ağnayır (Ağc.); - Sizin sayənıza biz də gedif gördux Bakini (Ş.); - namərd vəzir *padşahın libasına* onun şəklində gəlir (İt.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Önrə Kıtayda, *bəriyə* Tabğaçada, *kuriya* Kurdanta, *yıraya* Oğuzda eki-üç bin sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə ança ötüntim “Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçada, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunumuz var, gələcəyik (deyiblər), buna sözün varmı? (Tonyukuk, cənub tərəf, 14-cü sətir); İdil *yerimə* bengü balbal “İdil yerimdə əbədi balbal [Yenisey, 36-cı abidə]; - Qədim bulqar dilinə aid mətnlərdə yönlük və yerlik hallar eyni qrammatik formaya malikdir; məs.: sıwne “suyuna”, vacne “başında” [305, s.8]. Bir quru çayın *üzərinə* bir köpri yaptırmışdı; Sən sağ ol, xanım, Beyrək həqqə vasil oldu, “mənim qanım *Aruza* qalmasun” - dedi [KDQ, s.79, 125]; Gəlib şəhr *ucuna* bir yerə qondu; Qızı gizlədilər *saza* (Dastani-Əhməd Hərami, s.53,74); Aşiq olan yar *yolına* yanə gərəkdür (Q.Bürhanəddin, s.49); Giribən *çadırlara* oturdular (Y.Məddah, s.153); Eylə sanur kim, uyur xəxti - Süleyman *üstünə* (Kişvəri, s.308); Qul gərək tanıda öz doğruluğun həq *yoluna* (Xətai, s.50); *Aşıqlərə* gizli qalmadı hal (Füzuli, s.26).

Türk dilinin Qars dialektində (Lale gəndi çadırna yatdı), özbək dilinin Səmərqənd - Buxara şivələr qrupunda və karaim dilində də yönlük hal

yerlik halı əvəz edir [128, s.64; 302, s. 46-49; 215, s.163]. M.Mirzəyev özbək dilinin Səmərqənd — Buxara qrupu şivələrində yönlük və yerlik halların bir-birini əvəz etməsini tacik dilinin təsiri ilə əlaqələndirir [302, s.48].

Yönlük hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Qıymatdı söz *danışana* xoşum qəli həməvvax (Gəd.); - Paltarı *şəlitə* asmışdım (Ağc.); - *Bayrama* xoşım gəlir; - Mə:m o *mə:llimə* xoşım gəlir (S.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Türk bodun kanın bolmayın *Tabğačka* adırıltı, kanlantı “Xanı olmayan türk xalqı Tabğaçdan ayrıldı, xanlandı (Tonyukuk, qərb tərəf, 2-ci sətir), Tenri ilimkə bökmədim “Mən müqəddəs elimdən doymadım. (Yenisey, 3-cü abidə) Kuydakı *kunçuyımğa* adırıldım “Saraydakı xanımdan ayrıldım (Yenisey, 6-cı abidə); Kıv kolur biz yaruk *tenqrilərkə* “Səadət dilərik biz nurlu tanrılardan” (Manixey poeziyası, 2-ci mətn); Karı öküz balduka korkmaz “Yaşlı öküz baltadan qorxmaz” [MK, III c., s.422]; Bayındır xanın bəxşişin öginə dökdi. *Xana* küsdi (KDQ, s.105); Sordi *ana* ki, səbamisən sən? (Xətai, s.9); Hər kim sorar olsa *Qeysə* bir raz (Füzuli, s.25).

Yönlük halın hər üç halın mövqeyində çıxış etməsi qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində intensiv şəkildə olmuşdur. Orxon-Yenisey, M.Kaşğarının “Divan”ı, Kitabı-Dədə Qorqud, Şühədənəmə, Əsrarnəmə, Dastani-Əhməd Hərami kimi möhtəşəm abidələrdə, klassiklərin əsərlərində yönlük halın semantik yükü ağır olmuş, ədəbi dildə qrammatik normaların sabitləşməsi ilə bir sıra mənələrdən azad olmuş və XVIII əsrdən sonra əvvəlki mövqeyini folklor nümunələrində və şivələrdə saxlamışdır.

Yönlük halın yiyəlik halı əvəz etməsi digər hallardan fərqli şəkildə baş verir. Üçüncü növ söz birləşməsinin ikinci tərəfindəki “yan” sözü düşür, birinci tərəfdəki isim yönlük hal şəkilçisi qəbul edir; məs.: - Uşağı götirdilər apardı haman uzağ vilayətdə olan *dossına* (Sab.); - Paç:ccax *əzənçiyə* geyif Müseyivin sirini una söyləyir (Ş.); - Kişi burdan da getdi,

getdi çatdı haman *şirə* (G.) və s.

Bu xüsusiyyət yazılı abidələrimiz üçün də yad deyildir; məs.: Beş yegirmi yaşımda *tabğaç kanka* bardım “On beş yaşımda Tabğaç xanının yanına getdim”, Ərdəmin üçün il arada *Kara kanka* barıpan “İgidliyin üçün el arasında Qara xanın yanına gedib” [Yenisey, 11 və 30-cu mətnlər]. İttifaqı cəmi Taş Oğuz bəgləri *Qazana* gəlmədilər, ədavət eylədilər; Əlbətdə, tayım *Aruz mana* gəlsün - dedi; Qazan *bəgə* gəldilər, sarıqların yerə urdılar (KQD, s.123, 125); Bu gəz sultan durub gəldi *qızına* (Dastani-Əhməd Hərəmi, s.38); Qamusı *mana* gəlirlər qəm yemə (Əsrarnamə); Ağlayu *atalarına* gəldilər (Zərif, s.220) və s.

Maraqlıdır ki, bu hadisə müasir türk ədəbi dilində norma səviyyəsindədir; məs.: Cevdet babasının tüfengini alıp *Ömere* gitti.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra qoşmaların ifadə etdiyi mənalar şivələrdə yönlük halla bildirilir:

— ilə qoşmasını əvəz edir; məs.: - Küzürüyü dörd yannan *çəpərə* örəllər (Br.).

— ötrü qoşmasını əvəz edir; məs.: - Sovxozda bir Jora buğa varıydı, hamı inəyni o:n yanna aparırdı *sürdürməyə* (Qard.)

üçün qoşmasını əvəz edir; məs.: — Sonra *danıya* dağda ayrellər xalxal (Br.); — Şan qoymağ isde:rəm *oğluma* (Qaz.); — İbaris vəl gəzir *sürməyə* (Qard.); - Də:rman *kalxozçulara* işdi: r hindi (Muğ.); - Sonra pütün buraları *ojağa* kəsdilər, yox elədilər (Dm.); - Gəti *uşağa* bir partal salyassın (Ş.).

Yönlük halın qrammatik forması - a (-ya) yer, istiqamət məzmununda sabitləşsə də, onun semantikasında səbəb, məqsəd mənasının olması da aydınlaşır. Tunqus dilinin dialektlərində yönlük hal - qa, - ha, - ka şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Həmin qrupa daxil olan even dilində isə “qa” ünsürü “üçün” mənası bildirir [230, s.41].

— görə qoşmasını əvəz edir; məs.: -Hənfeydi adı, so:ra Qaraş oldı, qara *oldığına* (Muğ.); - Şavalıt ağacı çox *olduğuna* una (kəndə) Şavalıt

deyifdilər (Ş.); - Yağış *yağdığına* hava sərindi (İm.); - Neçə illərəcan biz işgəncə çəx'dix' orda, Cəmşidin birdə *olmağına* (Təb.).

Zaqatala və Dmanisi şivələrində ötrü//ötəri qoşması yönlük hallı məsdərlərlə işlənir; məs.: - İneg *almağa* ötəri getmişdix bazara (Zaq.); - Qız getdi bulağa usuyu doldurmağa: ötrü (Dm.) və s.

Ədəbi dildə və bəzi şivələrdə sarı, tərəf qoşmaları yönlük halla idarə olunur. Bir sıra şivələrdə yönlük hal şəkilçisi ismə deyil, qoşmalara əlavə olunur. Qoşmaların şəkilçi qəbul etməsi müstəqil söz statusunu tam itirməməsindən irəli gəlir. Bu xüsusiyyət qoşmalardan hal şəkilçisinə keçidin ilkin dövrlərinə aiddir. Hal şəkilçisi qoşmaya əlavə olunmaqla, qoşmaların rolu zəifləmişdir; məs.: - Maşın geddi *Ağcabədi sarıya* (İm.); - Ağajdan düşdim, *ışığı sarıya* getdim; - Biz alverə gedməg istiyirüg *Qarabağ tərəfə* heyvan almağa (Sab.) və s.

Cəlilabad şivəsində həm isimlər, həm də *sarı* qoşması yönlük hal şəkilçisi qəbul edir; məs.: - Bının dəsdiri (kimi) getdi *dəriyə sarıya* və s.

1.9.4. *Təsirlik hal* təsir obyektini bildirir; məs.: - Min doqquz yüz əllidə zo:texnik qaydalar üzərə *bağları* becərmişəm (Nax.); - O balaja qız *qapıyı* açer, qavaxlarına çıxer (Qaz.) və s.

— müəyyənlik bildirir; məs.: - Odun xırdalə:ndə *palteyi* əyağıma urmuşam (Çəm.); - Çoban bu yeddi löün *xörəyi* qater - qatışdırır, hamısını yığər bu qapaxlıya (Qaz.) və s.

— qeyri-müəyyənlik bildirir; məs.: - Bir kəçci *at* oynadırdı; - Bir quca kişi gəlibən bir ouc *turpağ* quydi munun əlinə (Qb.); - Gəlin bir dənə *uşağ* doğincə dədəsi evi görməzdi (Lən.) və s.

Bunlardan əlavə, təsirlik hal aşağıdakı halların mövqeyində çıxış edir:

Təsirlik hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - Gidib baxadı ki, *aslanı* ayağında bir tikan; - Qoyub bir *padnosu* içinə həmin bostannarı qız yibərdi atasına (Dər.); - Bu *suyu* zərəli var (Təb.) və s.

Təsirlik hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Onnan so:ra bir sa:t *qızı*

nişangah verdi getdi (Qaz.); - Yarəb, niyə *uşağı* haq var, divan yox ad qoyuplar (Q.); - Gələnnə so:ra mənəi çəkdiilər *ortalığı* (Laç.); - *Qızı* faytın göndərdilər gildi (Ş.); - Bölişdiilər, başdadılar xırda-mırda *işləməyi* (Səd.); - *Uşağı* buyur, dalısıycan yüyür (Muğ.) və s.

Bu xüsusiyyət qoşmalarla əlaqədə də üzə çıxır; məs.: - Atdılar *kəndi* sarı üz qoydılar (Şam.); - Suyu *çəpəri* tərəfə aşdıq (Göy) və s.

Qədim abidələrdə; - məs.: Ağca mənim *köksümi* basub qondı; Sazı oda urdılar (KDQ, s.66, 82); Əgər mənim *sözümi* inanmırsan hər biriniz bir qurban eyləyiniz (Şühədanamə); *Evi* sarı eylədi ani rəvan (Əmani) və s.

Təsirlik hal yerlik hal mövqeyində; məs.: - Biz helə *yazı-yayı* işliyrıx, *qışı* oturuf yiyirıx (Ş.); - *Payızı* əkeller, sonra da alasını çəkeller toxoyan (Qaz.) və s.

Təsirlik hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Bi kəndin adami var şə:rdə, *oni* bi i:rmı dana bağlır gətirir qoyır şə:rdə (Təb.).

Qədim abidələrdə; məs.: Beyrəgin *saqqalını* bərk tutdı, bəglərə baqdı (KDQ, s.125).

1.9.5. *Yerlik hal* məkan mənası əsas olmaqla müxtəlif mənə çalarlarına malikdir:

— məkan bildirir; məs.: - *Hayatımda* (həyətimdə) xəşə otu əx'mişəm (Nax.); - *Toyda* ki davar aparılla beş dənə, on dənə, düə aparılla tay orda işki - mişki o vəxlər olmazdı (Təb.) və s.

— istiqamət bildirir; məs.: - Tabaxın *içində* qədərə əlini uzatdı (Q.); - O vəxlərdə bizim *Tərbizdə* televizion gəldi (Təb.) və s.

— zaman bildirir; məs.: - Keçmiş *vaxtda* şahların yanında ayqax olırdı (Nax.); - Bir-iki günənən so:ra onu biçəjəm, qurudajam qəşəx', *qışda* verəjəm keçi, ulax yesin (Qaz.); - *O illərdə* əkinçılıx da iləmişəm (Təb.) və s.

— hərəkətin və ya əşyanın çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir; məs.: - *Şəhərdə* gəlləm; - *Davada* sonra gəlləm (Laç.); - *Orda* gənə yəyax

gedirix' Bakiyə səmt (Tov.) və s.

— hal-vəziyyət bildirir; məs.: — Mən onı həmişə *işdə-gücdə*, *əlləşməkdə* görmüşdüm (Şam.).

Yerlik hal təsirlik hal istisna olmaqla, digər halların mövqeyində işlənir və onların funksiyasını yerinə yetirir:

Yerlik hal adlıq hal mövqeyində; məs.: - Əjdər oxuyan *vədədə* (vaxt) tix'mişix'; - Eşitdiyim *zamanda* mən yol düşdüm (Qk); - O *vaxtda* mal da saxlardıx, qoyun da (Qaz.); - Pəhlivanın *gejədə* biri itdi (Br.) və s.

Yerlik hal yiyəlik hal mövqeyində; məs.: - Cəllad, gət filan *öydə* qapısına qırmızı çəhmişəm, bir bu cürə gəlin var gəti (Br.) və s.

Yerlik hal yönlük hal mövqeyində; məs.: - Lazımdı diyə *odunda* el uzatdı; - *Yerdə* düşən luxmanı al (Q.); - Gördüm bıdırana bının başsı gəldi Sultan bəyin *dağında* (Laç.); - Hələ *qabağda* düşən mənəm? (Muğ.); - *Kinoda* gedirəm, ürəyim xarap olur (Qk.) və s.

Ümumiyyətlə, halların əvəzlənməsi ədəbi dildə arxaikləşsə də, yerlik halın yönlük halı əvəz etməsinin ədəbi dilimizin Güney qolunda saxlanması M.Şəhriyarın dilindən də görmək olar:

O üfüqlərdə baxarsan nə dənizlər, nə boğazlar
Nə pərilər kimi qu quşları uçmaqda, nə qazlar;
O nəhəng at ayağın tozlu buludlarda qoyanda;
Vəhydir şeri, mələklərdi pıçıldır qulağında
Arzulardır dodağında. (M.Şəhriyar, s.52)

Qədim abidələrdə; məs.: Tenri elimkə ər ərđənim üçün uyğur *kanda* berü gəl... “Müqəddəs elimə igid cəsurluğum üçün uyğur xanına verildim (Yenisey, 57-ci abidə); Oğlan suwda çumdu “Oğlan suya cumdu” [MK, II c., s.26]; Əgər sənin oğlın olmasaydı, bizim malımız *Gürcüstanda* getmişdi (KDQ, s.54); Beş-on *gündə* bular Bağdada yetdi (Dastani-Əhməd Hərami,

s.19); İki mehman bir *evdə* çün sığışmaz (Kişvəri, s.328); Həm dəxi *könlümdə* dərman, səndən özgə kimsə yox (Xətai, s.65).

Qədim özbək dilində və müasir özbək dilinin şivələrində yerlik halın qrammatik əlaməti yönlük halı əvəz edir; məs.: Kunduzda *kglip* [127, s.107; 302, s.47].

Yerlik hal çıxışlıq hal mövqeyində; məs.: - Yox, ona görə ki, biz *Tehranda* gələnnən so:ra Tərbizdə ata:nam yanımızda bir də həmişə *evdə* Azərbaycan dili danışdı (Təb.); - Mən *yerimnə* qunurta duradım; - Mən gülmağdan *yadımna* çıxdı; - Bu *qələmnə* xuşum gələdi (Dər.) və s.

Bu xüsusiyyət Laçın şivəsi üçün daha səciyyəvidir. Rayonun İmanlar, Qorçu, Şəlvə, Zorkeşiş və Oğuldərə kənd şivələrində çıxışlıq halın - dan, - dən şəkilçisinə rast gəlinmir, onun funksiyasını - da, - də şəkilçisi yerinə yetirir; məs.: - Bir də *bajada* düşdü; - Mənə düşən alışma *yoldaşımda* azdı; - *Ölümdə* qorxmuram, pis *işdə* qorxanam; - *Bulaxda* gətiriflər bu suyu və s.

Yerlik halın əsas mənadən əlavə, istiqamət və çıxışlıq mənalərini bildirməsi qədimə getdikcə daha intensiv olmuşdur; məs.: *Kırkılda* yantımız “Qırğızdan qayıtdıq” [Tonyukuk, şimal tərəf, 29-cu sətir]; Ər ərדם iki əlig tokum *yağıda* otuz ərig ölürtim “İgid cəsurluq qırx iki toxum yağıdan otuz döyüşü öldürdüm [Yenisey, 49-cu abidə]; *Burnıta* boz bulıt önür tiyür “Burnundan boz bulud yüksələr deyirlər [Manixey poeziyası, 5 sayılı mətn]; er *öpkesinde* tanğızdı “adam öpkəsindən şişdi”, bu at *anda* yeğ “bu at ondan yaxşıdır” [MK, III c., s.144, 393]; Üç *yerdə* yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım [KDQ, s.46]; Kafirin *könlündə* sən iman umursan, nə əcəb? (Nəsimi, s.16); Firqət ilə həsrəti yad eylədün, Yusifün *dərdində* çox zar elədün (Zərir, s.280) və s.

Xakas dilnin əksər dialektlərində yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri eynidir (-da, - ta) [223, s.158]. Yakut dilində yerlik hal yoxdur. Həmin dildəki xüsusi hal (qrammatik əlaməti - ta, - tta) forma və mənacə yerlik hala uyğun gəlir və çıxışlıq məzmunu da ifadə edir; məs.: *atta* tut “atdan

tut” və s.

1.9.6. *Çıxışlıq halın* şivələrdə müşahidə olunan mənaları bunlardır:

— iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir; - Niyar xanım qaravaşın döşü:n *çəpərəsinnən* bir yumurux vırdı (Şah.); - Mahmud, bir də körpünün qulağına çıxma, *xəzinədən* bu qədər qızıl verdim, allah sa□a vermədi, başqasına verdi (Br.) və s.

— zaman bildirir; məs.: - Biri bizi kətdən, biri də lezgi kəndinnən *axşamnan* süzdəşiblər, hücdəşiblər (Qb.); - Gəldilər *savaxdan* molların yanına didilər, a molla dayı, do:şan yoxdu, çıxdı, getdi (Ş.) və s. Çıxışlıq hal bu mənani ifadə edərkən bəzi şivələrdə - dan, - dən şəkilçisindən sonra işlənən *sonra* qoşması buraxılır; məs.: - *Onnan* atnan gedirdix' Ağstafaya (Br.); - Orda işdeyrüg, *onnan* çıxıruğ pammığ əkinne (Muğ.); - Altı *günnən* qurdu şaxlamışam (Ş.); - Onan da aytıyırıx, zırnı - zivilni çıxardırıx (Dm.) və s.

Buna qədim abidələrdə o işarə əvəzliyindən sonra rast gəlinir; məs.: *andan* aydım “ondan sonra söylədim” [MK, I c., s.109]; Qaçan Qazan evin yağmalatsa, həlalının əlin alur, tışra çıxar, *andan* yağma edərdi; Andan babasının ordısına gəldi (KDQ, s.60, 123); Şaşı baxdım, cüda düşdüm *andan*, Bənim halım necə olusər *andan* (Dastani Əhməd Hərami, s.109). Sən çinan, mən həmçinin bihasiləm, Dəvi qılursan ki, *andan* adiləm (Əsrarnamə) [48, s.180].

Orxon - Yenisey abidələrində çıxışlıq halın vəzifəsini əsasən yerlik hal yerinə yetirir. Sonra qoşmasının qədim şəkli *kisre* qoşması yiyəlik halla idarə olunur, bəzən də konteksdə öz əksini tapmır; məs.: Anta alığ adaşıma anta sizimə, ergü eşimə adırıldım “Onda süd qardaşımdan, onda sizdən, yaxşı dostlarımdan ayırdım [Yenisey, 11-ci abidə].

Göründüyü kimi, tarixi abidələrdə o (<ol) işarə - şəxs əvəzliyinin qədim formasının (an) çıxışlıq halında *sonra* qoşmasının işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Zaman anlayışını - dan, - dən şəkilçisi bildirmişdir.

Qədim qəlib olduğu kimi qalmış, yalnız əvəzlik dəyişmişdir. Tarixən danışığ dilinə məxsus olduğundan, indi də şivələrdə özünə yer tapmışdır.

— müqayisə bildirir; məs.: *Kəllən* öküz yaxşıdı saxlamağa (Ş.); - Ay Hacı:mi bağmız *Şüvəlandeykindən* böyg idi (B.); - O sa:t *qaranquşdan* bərg geder (Tov.) və s.

birgəlik bildirərkən çıxışlıq halın qrammatik əlaməti *ilə* qoşmasının əvəzləyicisi kimi çıxış edir; Məs.: - Mən gündə hər gün *bajımdan* meşə: göələk yığmağa e:dirəm (Qk.); - Əğzın elə başıma atanda, elə mən belə vurdum *daşdan* düşdi aşağı (Ord.); - Mən o vəx *Cəmşiddən* gəlseydin, mən onnan dalı qalmıyacaxdım (Təb.); — Hansı *yoldan* istiriz gedə: z (Z.); - Gə, bax, *Arzudan* Qəmbər şat (çay) kənarında yatıplar (İt.); - Əlləri□i *raqqıdan* (əl-üz sabunu) yü (Qard.) və s.

M.Şəhriyar da bəzən bu formaya müraciət etmişdir:

Gül-çiçəkdən bəzənəndə,

Nə gəlinlər kimi nazın

Oynayar güllü qotazın

Bu xüsusiyyət danışığ dilinə xasdır. Ara-sıra yazılı abidələrin dilinə də keçmişdir:

Altundan dolu bu xurcuni atuna yükləyib (Şeyx Sədi)

Qələndər Kişvəri çeşməndən ayru,

Keyiklərdən məqami dağlar oldu. (Kişvəri)

Yar *məndən* kəsmədi belə aranı,

Bu qoymayan kimdir, barı görəydin* (Vaqif)

— dan, - dən formasının birgəlik mənası bildirməsi türk dilinin Qaziantep bölgəsində Nizip şivəsində sonu saitlə bitən sözlərdə özünü büruzə verir; məs.: arabadan, devedən, delidən və s. Burada *ilə* qoşmasının məzmununda çıxış edən - *dan*² forması çıxışlıq hal şəkilçisindən vurğu ilə

* “Şeyx Səfi” abidəsindən və M.P.Vaqifin əsərlərindən nümunə M.Şirəliyevin (“O t voritelğnom padeje //Sov. Törkoloqiə, 1980, №6) məqaləsindən götürülmüşdür.

fərqlənir. Hal şəkilçisi vurğulu, digəri isə vurğusuz tələffüz olunur [281, s.85]. Azərbaycan dili şivələrində söz sonundakı fonetik şəraitdən asılı olmayaraq, - *dan*² forması bu mənanı daşıyır. Lakin sonu samitlə bitən sözlərdə vurğu qəbul edir, saitlə bitənlərdə isə vurğu əvvəlki hecanın üzərinə düşür.

— sahiblik bildirir; məs.: - Dülğər baltanı çəhdi bir *ağaşdan* çubux qayırdı (Ağ.); - O ciyar yarası *heyvandan* keçirdi adamnara (Ağs.) və s.

— hissənin ayrıldığı bütövü bildirir; məs.: - *kız* çağırıdı, bu dəfə güllü *bağdan* bir dəstə çubux geti, *kariya* kaş didi (Zaq.); - Bir də görür kin, *pəhlivannardan* birinin qılçası yoxdu (Tov.); - O, dağa köçəndə gərəx' bir on dənə *camahatdan* adam gedəydi öz öyünü - eşiyin burda qoyuf (Ağs.) və s.

— mövzu obyektini bildirir; məs.: - İndi sizə *Fatmadan* söylüyəm (O.); - Sa□a hardan xavar verim, *pəhlivannardan*; - Sizə qılçası yox *pəhlivannan* de:m (Tov.); - Qız naqqa balığın qarnında olsun, sənə kimnən xəbər verim *ceyrannan* (Şam.) və s.

— dan, - dən şəkilçisi həmçinin digər hal formalarının vəzifəsini yerinə yetirir:

— *adlıq hal mövqeyində*; məs.: - U *vaxtdan* maşın yux idi, kotan yux idi (Tab.); - Dən *qavaxdan* Bağmanda olurdu (G.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: Üç gündür *yoldan* gəldim, toyurun məni (KDQ, s.62).

— *yönlük hal mövqeyində*; məs.: - Dəyirmandan aparın, oni un çəkin gətirin yiyərüg (Muğ.); — De:r ki, vəzir məni qardaşımın *yanınnan* aparın görüşüm (Qaz.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: ol suwdin kandu “O suya cumdu [MK, III c. s.184]; Av avlayu gəzərkən *ögindən* bir yaralı keyik çıqdı (KDQ, s.105);

— *yerlik hal mövqeyində*; məs.: - Kamyonnan gedirdi, *Küveyttən* baha alırdıla (Təb.); - *Dağdan* qırxıler, aranələr, aranda qırxıler (Qaz.); -

Keşmişdən qamış damnar olardı; - Gələn su bu torpağı müdafiə: eləmir, *keşmişdən* də eləmir, indi də eləmir (Ş.) və s.

Qədim abidələrdə; məs.: - Bu gələn Bəkilse, sizdən *ögdən* mən qaçaram (KDQ, s. 107); Nə üşənərdi, nə *yoldan* azardı (Dastani-Əhməd Hərami, s.69); Şah buyurdu *iraqdan* turdılar, On yedi bin qul qapudə turdılar (Zərir, s.274).

Bəzi şivələrdə, eləcə də Güney azərbaycanlı ədiblərin əsərlərində *ötrü* qoşmasının əvəzinə *sarı* qoşması işlənir; məs.: *Amma məndən sarı sən arxayın ol, şanlı Səhəndim, Dəli ceyranlı Səhəndim!* (Şəhriyar, s.58). Maraqlı cəhət budur ki, həmin mövqedə çıxışlıq hal şəkilçisi qoşmaya əlavə olunur; məs.: - Oğlum *sarıdan* niyaranam (Zər.); - Gəncə *sarıdan* yaman qar gəlir (Şam.) və s.

Qrammatik hallarla müqayisədə məkani halların əvəzlənməsi şivələrdə geniş şəkil almışdır. Türkoloqlar bu hadisəni məkani halların qrammatik və semantik cəhətdən diferensiallaşmasının zəifliyi ilə izah edirlər. Y.Məmmədovun fikrincə, türk dillərinin qədim dövründə məkani hallar bir-birindən tam ayrılmamışdır. Daha əvvəllər indi ismin bir neçə halı ilə ifadə olunan mənalar yalnız bir-iki halla bildirilmişdir. Türk dillərinə qohum hesab edilən monqol, tunqus dillərində indi də məkani hallar bir-birindən tam ayrılmamışdır [62, s.49].

Sinxron və diaxron baxımdan aparılmış araşdırmaları ümumiləşdirib, deyə bilərik ki, halların əvəzlənməsi iki inkişaf mərhələsi keçərək arxaikləşmişdir:

1) Adlıq hal bütün hal formalarını əvəz etmişdir (Bu hadisə Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəlki dövrdə baş vermişdir).

2) Hallar öz semantikasına uyğun əvəzlənmişdir; yəni bu hadisə məhdudlaşmış, qrammatik məkani hallar bir-biri ilə əvəzlənmişdir.

Hal əvəzlənmələrinin şivələrdəki müasir vəziyyəti ikinci inkişaf mərhələsinə uyğundur, orta əsrlər abidələrin dili ilə müqayisə oluna bilər.

1.10.1. *Halların sintaksisi*. Azərbaycan dili şivələrində adlıq hal mübtəda, xəbər və təyin vəzifələrində işlənir;

— mübtəda vəzifəsində; məs.: - *Qız* əmisi oğlunna qabağ ata minib qəbristana yavuğlaşdı (B.); - *Naxırçı* məcbur olub dedi, məni yoldaşım örgətdi (Şah.) və s.

— xəbər vəzifəsində; məs.: - Baxdılar pıçağa gördilər ki, çox qiymətli *pıçaxdı* (Sab.); - Geder görür *məşəlixdi* (Tov.); - Səhər Armud bəyi gəlib görür ki, bir *tülkidi* (Mər.) və s.

təyin vəzifəsində; məs.: - De:r *aşix* Söyün bir məclisdə oxuyormuş (Qaz.); - Taki bu qız Məhəmmədi çağırat, *çoban* Məhəmməd durad, gedəd qızın bərabərinə (B.) və s.

1.10.2. Yiyəlik hal aid olduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Lakin mənsubiyyət anlayışı ifadə edən birləşmələrdə komponentlərin yeri dəyişdikdə, yiyəlik halda olan söz xəbər vəzifəsində çıxış edir. Bu məqamda birləşmənin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisini itirir; məs.: - Cihazın hammısı *qızımındı* (Təb.); - Bı cüt balalar Əhmədindi (Zər.) və s.

— xəbər vəzifəsində; məs.: — Dedi bı oğlan filan padşahın oğlıdır (Nax.); - Kişi deyib arvad *mənimdir*, kor deyib *mənimdir* (Mər.) və s.

— mübtəda vəzifəsində; məs.: — *İtin dərisi* partdadı, içinnən çıxdım (Tov.); - *Oğlanın atası* gəlir evə (Ord.) və s. Zaqatalanın Aşağı Tala şivəsində yiyəlik hal ayrılıqda mübtəda vəzifəsində işlənir; məs.: - Menin qoymuram [1, s.305].

— tamamlıq vəzifəsində; məs.: - Misəlçün, Əlinin oğlu *Həsənin qızın* issiyir (Ord.).

— zərflik vəzifəsində; məs.: - Bıları qoydı qoynuna, gedəndə *suyun qırağında* bir qurbağa tutdı (Cul.)

1.10.3. Yönlük hal cümlədə tamamlıq, zərflik və xəbər funksiyalarını yerinə yetirir; məs.: - Mirzə bəy *sərkərinə* salam verer (Qaz.): — Gəldi məni qucaxladı apardı *döhdürə* (Təb.); - So:ra gəlmi gətdilər *öylərinə*

(Sab.); - Əlacımız bı *uşaxlaradır* (Ağ.) və s.

1.10.4. Təsirlik hal cümlədə vasitəsiz tamamlıq olur; məs.: - O burda *naxırçıyı* çağırer, de:r onu ma□a ver (Qaz.); Dedi; - Qoja əmi, gəl çıxard apar *qızılı* (Br.) və s.

1.10.5. Yerlik hal tamamlıq, zərflik və xəbər vəzifələrində çıxış edir; məs.: - Dərmannarım elə - helə *qızında* qaldi məni apardıla Əmrıkaya (Təb.); - Paçcaha deir ki, mənim boynumu vurdurma, filan otağımın haçarı *cibimdədi* (Tov.); - Birinci Xuray ulub *kəndin qibləsində* - Sura bir kənd də salublar *xəzridə* (Qb.); - *Yazda* da güləmbir vururdux, yağınnıx olanda vurmurdurdux (Ş.) və s.

1.10.6. Çıxışlıq hal tamamlıq, zərflik və xəbər vəzifələrində özünü bürüzə verir; məs.: - *Qızdan* paccah soruşdu, sən buları hardan bilirsən? (Ş.); - *Yaydan* şum eli:rdix', əkirdix', payızda səpirdix' (Ş.);- Bir pərdə gətdilər asdılar arxalıxdan (Ağ.); - Mən Sumayıllı mahalındanam (İs.) və s.

II FƏSİL

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

2.1. *Mənsubiyyət kateqoriyasının əmələgəlmə üsulları.* Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidiyyət əlaqəsini bildirir. Mənsubiyyət kateqoriyasının və onun ifadə formalarının tarixi qədim, istifadə dairəsi dilin bütün inkişaf mərhələlərində geniş olmuşdur. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinə ilk dəfə IV əsrə aid Çin salnamələrində qorunub saxlanılan hun yazılarında təsadüf olunur: *süsi* “qoşunu” [103, s.23]. Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində mənsubiyyət ifadə edən formalar təkmil şəkildə işlənmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində ədəbi dilə uyğun mənsubiyyət şəkilçiləri ilə yanaşı, qədim formalar da qorunub saxlanmaqdadır. Bəzən bir dialektin daxilində tarixi-etnik hadisələrlə bağlı bir neçə forma dialektal fərqlər əmələ gətirir.

Mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı ədəbi dil formaları şivələrdə oxşar xüsusiyyətlər silsiləsi yaratsa da, mövcud qədim əlamətlər əsasında müasir şivələri diferensiasiya etmək mümkündür. Qədim türk tayfa dillərinin xüsusiyyətləri səciyyəvi dialekt əlamətlərinə çevrilmiş, sonra miqrasiyalarla əlaqədar qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır. Buna görə də qədim formalar bəzi şivələrdə güclü, digərlərində zəif şəkildə özünü göstərir.

Müasir dövrdə şivələrdə oxşar xüsusiyyətlərin arealı genişlənsə də, müəyyən qanunauyğunluqlara uyğun bir-birindən fərqli qədim mənsubiyyət formaları şivələrin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayır.

Mənsubiyyət kateqoriyası türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif üsullarla ifadə olunmuşdur: 1) morfoloji; 2) morfoloji-sintaktik; 3) sintaktik.

Bu üsullardan əlavə, Orxon-Yenisey abidələrində analitik üsuldan da (komponentləri şəkilçisiz) geniş istifadə edilmişdir. Dilçilərin bir qismi

mənsubiyyət kateqoriyasının iki (morfoloji və morfoloji-sintaktik) [67, s.35; 250, s.3; 216 s.76], bəziləri bu kateqoriyanın üç (morfoloji, morfoloji - sintaktik, sintaktik) [195, s.86; 103 s.23], digərləri isə dörd (morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik, morfoloji-leksik) [194, s.73-74; 104, s.5] üsulla əmələ gəldiyini qeyd edirlər.

Azərbaycan dili şivələrində morfoloji üsul geniş yayılmışdır. Lakin morfoloji-sintaktik və sintaktik üsullara da təsadüf olunur. Şivələri tədqiq edən alimlər də morfoloji [78, s.155-167; 12, s.80-83] üsulla üstünlük vermişlər. Bəzi alimlər morfoloji üsulla yanaşı, morfoloji-sintaktik [72, s.117-122; 14, s.79-82], digərləri isə analitik üsuldan bəhs etmişlər [51, s.89-92]. Tədqiqatçılar sintaktik üsulun digərləri ilə müqayisədə daha qədim olduğunu göstərmişlər. Əslində mənsubiyyət kateqoriyası yalnız morfoloji üsulla ifadə olunur. Y.Seyidov bunu mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji təbiətli olması ilə izah edir [76, s.269]. Digər üsullardan mənsubiyyət anlayışı bildirən birləşmələr kimi bəhs etmək düzgün olardı.

2.2. Morfoloji üsul. Azərbaycan dilinin şivələrində sahib şəxs yiyəlik hal şəkilçisinin mənsub əşya mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Üç şəxsin tək və cəmində işlənən şəkilçilər aşağıdakılardır:

2.2.1. *Birinci şəxsin təkində - m* (saitlə bitənlərdə) - *ım*⁴ (samitlə bitənlərdə) şəkilçilərindən istifadə olunur; məs.: *qolım, xurjunım* (Ş.), *atam, urdum, canım* (Q.), *inegim, atım* (Dər.), *cəvizim, güzgüm* (Nax.), *əlim, ərəbəm, bobam* (B.).

- *ım*⁴ şəkilçisinin damaq və dodaq variantları şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Bakı, Şamaxı, İsmayılı, Sabirabad, Əli-Bayramlı və Salyan şivələrində birinci şəxsin təkində yalnız - *m*, - *ım*, - *im* şəkilçisi işlənir; məs.: *əlim, donım, öyim, quzım, ütim* (Sab.), *başım, popağım, qeyşim, örüşim, curım* “dost”, *quşım* (B.).

Birinci şəxsdə şəkilçinin damaq variantının işlənməsi türkmən, Altay dillərində də geniş yayılmışdır; məs.: türkmən dilində: *öyim, qözim*,

oqlımız, donmız [282, s.302]; Altay dilində: *dğolım* “yol”, *sözim* “söz” [164, s.28]. Şəkilçinin bu və ya digər variantının işlənməsi Şəkinin bəzi kənd şivələrində konkret fonetik şəraitdə - *ş, ç, c* samitləri ilə bitən isimlərdə qalın, dodaqlanan saitli sözlərdən sonra incə, dodaqlanan saitli şəkilçilərin gəlməsinə təsadüf olunur; məs.: *qoduşüm* “saxsı qab”, *quşüm*, *sulğucüm* “dəhrənin sapı” və s.

Cəlilabad şivəsində şəkilçinin incə, dodaqlanmayan variantı *ğ, y, l, n, c, ş* samitləri ilə qurtaran sözlərdə şəkilçinin qalın variantını əvəz edir; məs.: *başım, canım, ağacım, payım, yayım, qadağım* və s.

Bu şəkilçinin tarixi qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində də əksər hallarda şəkilçinin damaq variantı işlənmişdir. Dodaq variantın bir neçə sözdə müşahidə olunmuşdur: məs.: *ögim* “anam”, *budunım* “xalqım”, *soruğım* “sorağım” və s.

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də özünü göstərir; məs.: - Qara başım qurban olsun, *qurdım*, sana! - dedi, - *Suçım* bumıdır?” - dedi (KDQ, s.45,46).

Maraqlıdır ki, Yenisey abidələrində birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi *siz* əvəzliyinə də əlavə olunmuşdur. Burada - *im* şəkilçisi birinci şəxsdə olduğu kimi, yiyəlik halı deyil, mənsubiyyət anlayışı ifadə edir. Daha çox həmcins üzvlü cümlələrdə, sadalanan üzvlərin qrammatik əlamətinə uyğun *sizimə* şəklində işlənmişdir; məs.: *Elim, kanım, sizimə* adırıldım “Elim, xanım, sizdən ayrıldım” [Yenisey 25-ci abidə].

Digər şivələrdən fərqli olaraq, Zəncan şivəsində bəzən saitlə bitən sözlərin birinci şəxsin təkində - *yım* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: - *Mamayım* iki abbası deyərdi.

Bu xüsusiyyətin qədim türklər arasında mövcudluğunu M.Kaşğari də göstərmişdir: *Küküyüm* geldi “xalam gəldi” [MK, III c., s.232].

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində saitlə bitən ikihecalı qohumluq bildirən sözlər *xalay, bacıy, əmiy* şəklində işlənir. Mənsubiyyət şəkilçiləri

də buna uyğun işlənmişdir.

Təbriz və Balakən şivələrində birinci şəxsin təkində ikinci şəxsin təkinə aid olan - n, - ın, - in şəkilçisinin işlənməsi özünü göstərir; məs.: - Mənim bı *gözin* o vəxdən xəsdə olundi (Təb.); - Məni *arvadını* boşatdır diyər (Bl.).

Bu əlamət M.Kaşğari tərəfindən də qeydə alınmışdır; məs.: Meninğ karın todhti “Mənim qarnım doydu” [MK, III c., s.439].

Lənkəran şivəsində mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də “isti” və “soyuq” sözlərinin birinci şəxs təkdə müvafiq şəkilçi qəbul etməsidir; məs.: *istimdu* < mənə istidir, *soğumdu* < mənə soyuqdur.

Dilimiz üçün xarakterik olmayan bu xüsusiyyət talış dilinin təsiri ilə yaranmışdır. “Talış dilində obyekt bildirən şəkilçilər vardır. Bu şəkilçilər cümlədə ismə artırılır. *Mənə soyuqdur* cümləsi talışca “*sardıme*”, *Mənə istidir* cümləsi “*qamıme*” şəklində bir sözlə ifadə olunur. Burada *mənə* anlayışı *sard* “soyuq”, *qam* “isti” sözlərinə əlavə olunan - *im* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsində eyni ifadə formalarından geniş istifadə olunur. Buna görə də yuxarıdakı cümlələr *soğumdur*, *istimdir* şəklində işlənir [3, s.63]. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər şivələrində qeydə alınmamışdır. Lənkəran regionunda *soyuq* və *isti* sifətlərinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi azərbaycanlılarla qonşu olan talışların talışca düşünüb Azərbaycanca danışmaları nəticəsində əmələ gəlmişdir* . Həmin şivədə birinci şəxs təkin şəkilçisiz işlənməsinə də təsadüf olunur, məs.: - Onda böğ *oğlan* səkkiz yaşında idi (oğlum əvəzinə) [59, s.108].

Bəzi şivələrdə *mən* və *biz* əvəzlilikləri birinci şəxs təkdə- *ın*, *in*

* Qeyd: Sifətin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi Kürdəmir, Zərdab və Ucar şivələrində - Ağırım canua//canuva; - Pisimə danışanı pis günə düşsün söyləmlərində də vardır. Söyləmin açılışında pis, ağır sifətləri substantivləşdikdən sonra mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Ağırılığım sənin canına.

şəkilçisinin qəbul edir; məs.: mənin , bizim (ətraflı məlumat üçün bax s.151-152).

Dərbəndin bəzi şivələrində birinci şəxsin təkində müvafiq şəkilçinin yalnız dodaq variantı (-um, -üm) işlənir: *uşağum*, *inegüm*, *kitabum* və s.

Bu xüsusiyyətə qədim abidələrdə də rast gəlmək mümkündür; məs.: - Yengümlə *alnum* qanın bən siləyin; Altun ayağım *əlumdən* yerə düşdi [KDQ, s.46, 80]; Uş döğərəm gözlərinə qarşı *qanumi*; *Gözlərüm* tozuna başlar fədadur (Q.Bürhanəddin, s.51, 52); Bənim xod bu *fəraqum* bənə yetər, Əgər *canum* sevə, könül verəyin. (Dastani-Əhməd Hərami, s.134, 135); *Gözlərüm* xuni-cigərdən dəmbədəm nəmnakrək (Kişvəri, s.314) və s.

- m, - *ım*⁴ şəkilçisi tarixi inkişaf prosesində dəyişməmiş, qədim türk yazılı abidələrin dilində olduğu kimi, müasir əbədi dildə, eləcə də şivələrdə eyni funksiyada işlənir. Bu şəkilçinin mənşəyi barədə türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır.

F.A.Abdullayevin fikrincə, mənsubiyyət şəkilçilərin təki *çi* “bədən, əsas” sözündən əmələ gəlmişdir. 1) at - *çin* > *atsi* > *at-i* > at - *im* “mənim atım”, 2) at - *çi* > at > *si* > at - *i* “sənin atın”; 3) at - *çi* > at - *si* > at - *i* > at - *i* “onun atı” [296, s.31]. A.M.Şerbaka görə, mənsubiyyət şəkilçiləri xəbərlik şəkilçilərindən, xəbərlik şəkilçiləri də şəxs və işarə əvəzliliklərindən əmələ gəlmişdir [277, s.76]. V.Radlov - m mənsubiyyət şəkilçisinin *men//mən* şəxs əvəzliyinin ixtisar forması olması fikrini irəli sürür. Bu fikir bir çox türkoloqlar - Q.Ramstedt [230, s.71], M.Rəsənen, N.K.Dmitriyev [146, s.32], A.N.Kononov [195, s.86; 194, s.74], A.M.Şerbak [274, s.115] tərəfindən müdafiə edilmişdir.

Türk dillərində birinci şəxsin təkində *mən* və *bən* işlənir. *Mən* forması, *bən* formasından əmələ gəlmişdir. *Min* və *manın* sonundakı - n qədim olmayıb, yiyəlik halın şəkilçisidir, mənsubiyyət şəkilçiləri yiyəlik əvəzliliklərindən törəmişdir” [173, s.129].

M.Kaşğari *b - m* uyğunluğunu qədim türk tayfa dilləri arasındakı fərq

kimi izah edir: “Kəlmənin başındakı *m* hərfini suvarlarla oğuzlar *b* hərfinə çevirirlər. Türklər *mən bardım*, suvar, qıpçaq, oğuzlar *ben bardım* deyirlər” [MK, I c., s.29].

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, *bən* əvəzliyinin hallanması prosesində yiyəlik halda *mən* forması əmələ gəlmişdir (bu işarə əvəzliyinin hallanmasında olduğu kimi). Analoji hadisə Altay dillərində də baş vermişdir. Monqol dilində *bi* “mən”, *ba* “biz” şəxs əvəzlilikləri yiyəlik halda *minu* “mən”, *mani* “biz” şəklində işlənir [230, s.33]. Tunqus dilində *mən* əvəzliyi *bi* şəklindədir. Adlıq hal istisna olmaqla digər hallarda *b* səsi *m* səsi ilə əvəzlənir: *minu*, *mindu*, *minduli* və s. [264, s.259].

b > m səsdəyişməsində *n* səsinin təsiri də nəzərə alınmalıdır. A.P.Dulzon evenk və even (tunqus) dillərində *b > m* səsdəyişməsinin *n* səsi ilə bir hecada olduqda baş verməsini (mit < mint, mut < munt), *t* səsi ilə heca qurduqda *b* səsinin dəyişməməsini xüsusi qeyd edir (bitta < bidta, butta < budta) [171, s.6].

Şəxs əvəzlilikləri ilə mənsubiyyət şəkilçilərinin uyğunluğu Ural-Altay dillərində də mövcuddur. Urad dillərində birinci şəxs tək əvəzliyi *mon* (udmurd), *minə* (komi-zır) ikinci şəxs tək isə *ton* (udmurt), *te* (komi-zır) şəklindədir. Buna müvafiq olaraq birinci şəxs təkdə - *m*, ikinci şəxs təkdə - *t* şəkilçisi işlənir. Samodi dillərində şəxs əvəzliyinə (məne) uyğun olaraq, birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *mə* şəklində (isi + *mə* “dayıma”) sabitləşmişdir. Analoji hadisə tunqus - mancur dillərində də mövcuddur. Birinci şəxsdə - *min* (şəxs əvəzliyi *bi*), ikinci şəxsdə - *sin* (şəxs əvəzliyi - *si*), üçüncü şəxsdə - *noni* (şəxs əvəzliyi *noni*) mənsubiyyət şəkilçiləri formalaşmışdır.

Birinci şəxs təkdə fonetik şəraitdən asılı olaraq, sözlərə əlavə olunan - *m* və - *ım*⁴ şəkilçilərinin birinin digərinə nisbətən qədim olması tədqiqatçılar arasında mübahisəyə səbəb olmuşdur. “Bir sıra tədqiqatçılar V.V.Radlovun fikrini müdafiə edərək saitli variantı qədim hesab edirlər.

Lakin bunu təsdiqləyən faktlar, demək olar ki, yoxdur. N.K.Dmitriyev hər iki şəkilçinin eyni zamanda paralel işlənməsini sübut etmişdir [164, s.25]. Fikrimizcə, şəkilçinin bu və ya digər variantının qədim olduğunu söyləmək çətinidir. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidəsi olan Orxon-Yenisey mətnlərində bir sıra hallarda şəkilçinin tərkibində saitlər yazılmasa da nəzərdə tutulur, bəzən də tərkibdə öz əksini tapır. Şivələrimizdə şəkilçinin yalnız bir variantının işlənməsi müşahidə olunmamışdır.

Birinci şəxsin cəmi şivələrdə əsasən dördvariantlı - mız⁴, - ımız⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: sahadımız, əlimiz (Nax.), quzumuz, kürsümüz, arımız, keçimiz (Ş.), harabamız, odunumuz (Qaz.) və s.

Şimal-şərq şivələrində birinci şəxsin cəmində şəkilçinin yalnız damaq variantı işlənir: məs.: *atamız, bobamız, ərəbəmiz* (B.), *donumuz, quzumuz, ütimiz* (Muğ.), *qonşımız, quyumuz, suyumuz* (Lən.) və s.

Qazax, Ordubad və Muğan şivələrində birinci şəxs cəmdə bəzən müvafiq şəkilçinin sonunda cingiltili samit karlaşmış şəkildə tələffüz olunur; məs.: *yerimis, bağımız* (Ord.), *atamıs, nənəmis* (Qaz.), *qo:şımıs, qapımıs, cöngəmis* “erkək dana” (Muğ.) və s.

Orxon-Yenisey abidələrində də birinci şəxs cəmdə - *mız*, - *miz*, - *ımız*, - *imiz* şəkilçisi işlənmişdir: *türkimiz, eçümüz, ilimiz* və s.

Türkmən dilində də şəkilçinin damaq variantı işləkdir [282, s.301].

Birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyi barədə iki müxtəlif fikir vardır. V.V.Radlova görə, bu şəkilçi *biz* əvəzliyindən törəmişdir. Türkoloqlardan N.K.Dmitriyev [164, s.32], A.M.Şerbak [274, s.115] V.V.Radlovun fikrini qəbul etmişlər.

A.N.Kononova görə, - *mız*, - *miz* şəkilçisi birinci şəxsin təkinin əlamətinin (-*m*) üzərinə qədim cəmlilik əlamətinin (-*ız*) əlavə olunması ilə əmələ gəlmişdir [194, s.74].

Türk dillərində - *z* ünsürü əvvəllər cəmliyin əlaməti kimi çıxış etmiş, tədricən topluluq, çoxluq ifadə edən şəkilçiyə çevrilmişdir. Onun ilk

funksiyası türk dillərində cəmlilik bildirən sözlərin tərkibində qalmışdır; məs.: *göz, diz, ekiz* (Azərbaycan), *otuz, göz* (türk), *küz* (tatar), *köz* (noqay, özbək). Azərbaycan dilçilərindən Y.Məmmədov başqırd, tatar, qumuq, qazax, xakas, tuva, şor, qırğız və Altay dillərinin materiallarına əsaslanaraq, birinci fikrin həqiqətə uyğun olduğunu söyləyir [62, s.76]. N.K.Dmitriyev başqa bir əsərində şəkilçinin - *ım* və - *ız* hissələrindən ibarət olduğunu, - *ız* elementinin - *lar* şəkilçisini əvəz etdiyini qeyd edir [161, s.68].

Əslində, hər iki fikir bir-birinə uyğundur. Birinci şəxs əvəzliliklərinin əsasının *bi//be* və *ya mi//me* olduğunu [52, s.7] nəzərə alsaq, həmin fikir aydınlaşar. Bəzi müasir türk dillərində - başqırd, tatar, qumuq, Altay, xakas, şor və tuva dillərində birinci şəxs cəmdə qədim *bız//biz//bez//boz//böz//buz* şəkilçisinin işlənməsi yuxarıdakı fikirləri təsdiqləyir. Sonralar şəkilçinin *ıbiz//ibiz* variantında *b>m* əvəzlənməsi baş vermişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sarı uyğur dilində birinci şəxs cəm əvəzliyi *mıs//mız* şəklindədir [87, s.285]. Türk dillərinin diferensiallaşması prosesində türk, türkmən və Azərbaycan dillərində - *mız*, - *miz* şəkilçisinin işlənməsi ikinci fikrin inandırıcı olmasını göstərir.

2.2.2. Əksər şivələrdə ikinci şəxs təkdə dördvariantlı - *n*, - *ın*⁴ şəkilçisi işlənir. Lakin bu şəkilçi şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır.

Şimal-şərq, İmişli və Ağcabədi (Əfşar) şivələrində şəkilçinin yalnız dodaq variantı (-*n*, - *un*, - *ün*) özünü göstərir: *atun* (İs.), *yanun*, *qardaşun* (Cəl.), *başun*, *əlün* (İm.), *qunağun*, *inegün*, *aton*, *ərəbön* (Qb.), *atun*, *əlün*, *aton*, *nənön* (Muğ.). Ağcabədinin Əfşar şivələrində yuxarıda qeyd olunan şivələrdən fərqli olaraq, velyar - □ səsi işlənir; məs.: *atu□*, *əlu□*, *qolu□*, *dilu□*, *inəyu□* və s.

Bu şəkilçinin dodaq variantı Lənkəran şivəsində geniş yayılmışdır; məs.: *çəltigün*, *bicarun* “çəltik sahəsi”. M.Talışlı bunu talış dilinin təsiri kimi izah edir [82, s.56].

İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər abidələrdə də işlənmişdir; məs.: Simuz qoyun, arıq toqlı sənin *qapundan* kafərlərə vermədim; Sənin *ətündən* oğul, yeyəyinmi? (KDQ, №.46, 47).

Əlimdən can qaçan qurtarasan sən,
Di imdi eylə *başun* çarəsin sən (Dastani-Əhməd Hərami, s.144)
Peyvəstə *gözlərün* ilə hərgiz bulımazam,
Sahib qıran *qaşların* üçün qərini bən (Q.Burhanəddin, s.49).

Həlqeyi-ləli-ləbin içində incu *dişlərün*
Bir düzülmiş daneyi-mirvarid gəltandur derəm (Kişvəri, s.316).

Talış dilinin cənub-qərb şivələrinə təsirindən danışmaq olar. Yazılı abidələrin materialları, bu xüsusiyyətin şivələrdəki arealı ona özünün türk möhürünü vurmuşdur.

Şivələrin qərb və şimal qruplarında, qismən də Naxçıvan, İmişli, Zəngilan, Cəbrayıl və digər şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi velyar □ səsli variant ilə ifadə olunur: - □, - ı□, - i□, - u□, - ü□: məs.: *atı□*, *iti□*, (İm.), *coravı□* (Qaz.), *dədə□*, *keçi□*, *çəhrə□*, *atı□* (Q.), *cinsi□*, *dosdu□*, *üzü□* (Ay.), *qavağı□*, *iti□* (Şəm.), *sahadı□*, *əli□*, *dədə□* (Nax.), *sajı□*, *əpbəyi□*, *qolu□*, *gözü□* (Təb.). Hazırda başqırd, türkmən və yakut dillərində də ikinci şəxs şəkilçisi velyar (□) ilə işlənir [164, s.25-29].

İraq türkmanlarının dialektində mənsubiyyət kateqoriyasının İkinci şəxs təkində - y, - ıy, - iy, - uy, - üy şəkilçisi özünü göstərir; məs.: *babay*, *nənəy*, *ayağıy*, *ömrüy*, *əmiy*, *oğluy*. Bundan əlavə, həmin şivədə ikinci şəxs təkin əlaməti diftonqvari - u, - ü şəklində də tələffüz olunur; məs.: *parau*, *nənəü*, *qızu*, *babau*, *damu* və s. Ağcabədi rayonunun Əfşar şivəsində ikinci şəxs təkdə - u şəkilçisi samitlə bitən sözlərdən sonra meydana çıxır; məs.: *atu*, *əlu*, *qolu*, *dilu*, *papağıu*, *inəyu* [5, s.16].

Karaim dilinin Trakay dialektində də ikinci şəxsin təki - *ıy*, - *iy* şəkilçisi ilə düzəlik; məs.: *azbarıy* “həyat” [216, s.80].

İkinci şəxs təkdə - *y* şəkilçisinin işlənməsi xalac, Xorasan türklərinin dialektləri üçün də səciyyəvidir: *ba: bay*, havüy “evin” [292, s.24], atay [291, s.162]. Bu şəkilçi Anadolu şivələrində tez-tez nəzərə çarpır (babay, gendüy<kendin) və Z.Korkmaz bunu qıpçaq dil özəlliyi adlandırır [298, s.29].

Quba, Qax, Təbriz, Tabasaran və İran türkmənlərinin şivələrində şəkilçisinin - *v* samitli variantı - *v*, - *ıv*⁴ müşahidə olunur, Sonu *a*, *ə* saitləri ilə bitən isimlər - *v* mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən *a>o* və *ə>ö* əvəzlənməsi baş verir: *atov*, *babov*, *nənöv*, *canuv*, *başuv*, *binav*, *xalav*, *babav*, *gözöv* və s.

Analoji hadisə Urad dilləri ilə daha çox oxşar xüsusiyyətlərə malik olan eskimoss-aleut dillərində də mövcuddur. Həmin dillərdə ikinci şəxs təkdə - *v* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: kinu - *v* - nın “səndən sonra” [245, s.30].

Bundan başqa, Qax şivəsində ikinci şəxs təkdə - ıǵ şəkilçisi də nəzərə çarpır; məs.: canıǵ, atıǵ və s.

Bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində də qeydə alınmışdır: budunıǵ “xalqın”. Altay dilində ikinci şəxs cəmdə - ǵar, - ıǵır şəklində özünü göstərir [240, s.92]. Alimlərdən Y.Məmmədov - ıǵ əlamətinin ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi olmasını sübut etmək üçün iki dəlil göstərir: 1) *g//ǵ//n* səs əvəzlənməsi, türk dillərində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir; 2) abidələrdə, əsasən, *n* samiti ilə işarələnən başqa şəkilçilərin də (yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci şəxs sonluğu) *ǵ* samiti ilə işlənən variantına təsadüf etmək mümkündür [62, s.80]. M.Kaşğari göstərir ki, “Arqu boyunun bir takım kəlmələrində ikinci şəxsə (sağır – nun) *E* hərfinə çevrilərək *tapunduǵ* deyilir. Yenə arquların “sen onu kaçırdın” anlamında olan “sen anı kaçırdıǵ” sözləri də böylədir [MK, II c., s.167].

Həmin dövrün dialekt xüsusiyyəti kimi ikinci şəxs sonluğu bəzi türk dialektlərində (arqu) □ əvəzinə ğ variantı ilə də işlənir. M.Kaşğari həmçinin - ıĝ şəkilçisinin birinci şəxs təkdə işlənməsini qeyd etmişdir: ol mening eliĝge suw koyturdu “O mənim əlimə su tökdürdü [MK, II c., s.193].

Qax şivəsində şəkilçinin - ınq, - inq, forması müşahidə olunur; məs.: başınq, əlinq. Bu şəkilçi qumuq dilində - ınqğ, inq, - unqğ, - ünq, - nqc, - nq [162, s.60], özbək dilinin Qarabulaq şivəsində - ınq, - inq şəklində işlənməkdədir; məs.: *atınq, itinq* [142, s.97].

Gədəbəy rayonu şivələrində və Şəmkir rayonunun Düyərli, İrmaşlı, Şiştəpə, Zəyəm kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təki - q, - ıq, - iq, - uq, - üq şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: atıq, işiq, yoluq, körpüq və s.

İkinci şəxs təkdə □, ğ, q, v, y elementlərinin işlənməsi dilimizin qədim xüsusiyyətləridir. M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan *nq//nğ* ilə bağlıdır. Sonralar “*nq//nğ*”nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində - □ qıpçaq tipli dillərdə isə *q(ğ)* üstün olmuşdur (267, s.15). □ səsinin düşməsi ilə əlaqədar intervokal mövqedə *q* səsi, *ğ* səsi ilə əvəzlənmişdir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində *ğ>y>v* əvəzlənməsi baş vermişdir. Yəni “*nq//nğ*” birləşməsi tərkib hissələrinə aşağıdakı şəkildə ayrılmışdır:

nq//nğ oğuz - □ → n
qıpçaq k, q, ğ → y, v

T.Hacıyevin fikrincə, müşahidə olunan bu hadisəyə *n-ğ* səsuyğunluğu kimi deyil, qovuşuq *nq*-dən *n*-nin düşməsindən sonra iki sait arasında *q* -nin *ğ*-ya çevrilməsi kimi yanaşmaq daha doğrudur [141, s.9].

E.İ.Əzizov yuxarıdakı fikri müdafiə edərək göstərir ki, türk dillərinin

tarixində *q* - *v* səsuyğunluğu olmuşdur. İki sait arasındakı qədim *q* tədricən *v*-ya çevrilmişdir. Hazırda *v* ilə tələffüz edilən bir çox sözlər türk dillərinin qədim yazılı abidələrində *ğ* (*k*) ilə işlənmişdir: *buzağ*//*buzoğ*, *karağ* *takuk* (>*takuv*) [33, s.35]. Bu əvəzlənmə Bakı, Muğan, ayrım və Qax şivələrində müşahidə olunur: məs.: *cağab*, *cağabdəhəndə* (Muğ.), *cuğab* (B.), *coğaf* (Ay.), *suğab* (Q.), *suçoğul*<*siçovul* (Gəd.). Türkmən dilinin dialektlərində də *ğ* - *v* səsuyğunluğuna rast gəlmək mümkündür; məs.: *oğal*<*oval* “əvvəl”, *oğlak* <*ovlak* “keçi balası” [282, s.9].

ğ>*v* əvəzləməsi qıpçaq tipli türk dillərində geniş yayılmışdır: məs.: *avız* (tatar, başqırd, qazax, Qaraqalpaq), *bavır* “bağır” (tatar, başqırd, noqay, qazax), *bavur* (qumuq), *yavdı* “yağmaq” (qaraçay-balkar, qumuq), *jav* (qazax), *tuv* “doğ” (Qaraqalpaq, qumuq, noqay), *tav* “dağ” (tatar, başqırd, Qaraqalpaq, noqay), *sav* “sağ” (tatar, qazax, qumuq), *hav* “sağ” (başqırd), *bav* “bağ” (tatar, Qaraqalpaq, noqay, qumuq), *yav* “yağ” (qumuq) və s. [240, s.42-43].

q/ğ - *v* səsuyğunluğunun Anadolu şivələrində geniş yer alması qıpçaq tayfa dillərinin təsiri ilə yaranmışdır; məs.: *dav*<*dağ*, *avuz*<*ağız*, *yalavuz*<*yalnız*, *govul*< *gönül*, *sovuk*<*soğuk* [298, s.21].

q/ğ - *v* səsuyğunluğu tunqus - mancur dilləri arasında da mövcuddur. Even dilindəki *ğ* səsinə digər tunqus dillərində *v* səsi uyğun gəlir: *tovo* (evenk.), - *mava* “atəş” (orok, nanay, ulç.). Mancur dilindəki *v* səsinə tunqus dillərindəki *q/ğ* səsi uyğun gəlir: *tuva* “qış” (mancur) - *toqo* (solon.) - *tuvəni* (evenk) və s. [264, s.234].

Müasir türk dillərində və şivələrində yiyəlik halda və mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsində müstəqil şəkilçi kimi çıxış edən - □ - *q/ğ*, - *y*, - *v* formaları qədim velyar *n* səsinin geniş fonetik tutumu ilə bağlıdır. Velyar □ səsi tələffüzdən çıxdıqda onun yerini *n* səmindən başqa, məxrəc cəhətdən ona yaxın olan - *q/ğ*, *y* səsləri tutmuşdur. *V* ünsürü birbaşa deyil, *q/ğ* səsinin vasitəsilə *n* - *q/ğ* - *v* səsuyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır.

Azərbaycan dili şivələrində bir neçə sözdə $n > v$ səsdəyişməsi [*yavaq* < *yanaq* (O., Q.); *kövül* < *könül* (T., Z.)] nəzərə çarpsa da, ümumtürkoloji miqyasda $q/\check{g} - v$ səsuyğunluğu ideyası daha inandırıcıdır.

İkinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyini türkoloqların əksəriyyəti ikinci şəxs əvəzliyi ilə əlaqələndirir, - n şəkilçisinin *sən* əvəzliyindən törəməsini qeyd edirlər [240, s.97; 164, s.32; 277, s.77].

V.V.Radlova görə, - n yiyəlik hal şəkilçisinin qısaldılmış şəklidir: *san* < *sanin*, A.Şerbakın fikrincə, *sən* əvəzliyinin şəkilçiləşməsinin ilkin mərhələsində - s səsi düşmüşdür [277, s.77]. A.N.Kononov ikinci şəxs təkdəki - n şəkilçisinin şəxs əvəzliyindən əmələ gəlməsi fikrini müdafiə edir [194, s.74].

Qədim yazılı abidələrdə və klassiklərin əsərlərində birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri həmçinin şəxs şəkilçi funksiyasında işlənmişdir; məs.: Ol yirgərü barsar, türk budun, öltəçi *sen*; Arık ok *sen*, açsık, tosık ömöz *sen*; bir todsar, açsık ömöz *sen* “Ey türk xalqı, o tərəfə getsən məhv olacaqsan, sən yoxsul olan zaman aclıq və toxluq haqqında düşünmürsən, bir dəfə doysan aclıq haqqında düşünmürsən” (KT, kiçik abidə 8-ci sətir).

“Əleyna-rəbbiküm şahə, *yazırmən* sana bir namə,

Ki, məşhur oldu əsrarım cəhanda xas ilə amə;

Badə içmək rövzədə gərsən *dilərsən* hur ilə,

Yar əlin tut, bağçaya gir, növbahar oldu yenə (Nəsimi, s.29,38).

Çizginürmən mən gözün yaşınəvü qanım tökər (Kişvəri, s.314).

Könül, nə *gəzirsən* seyran yerində,

Aləmdə hər şeyin var olmayınca (Xətai, s.19).

Mən və *sən* əvəzliliklərinin ilk samiti düşmüş *ən//an* forması mənbələrdə həm birinci, həm də ikinci şəxsi ifadə etmişdir. Şərqi Türkstan mətnlərində ikinci şəxsin təki - in^4 və - *an*, - *an* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur [273, s.98].

Şəkilçinin dəyişmə prosesi Azərbaycan dili şivələrində də müşahidə

olunur. Belə ki, Borçalı şivəsində (Marnauli rayonu Araplı və Axılmahmudlu kənd şivələrində), Basarkeçər, Zəncan və əfşar şivələrində - *san*, - *sən* əvəzinə - *an*, - *ən* işlənir: baxıran, gedirən, alıran, bilirən və s.

Altay dillərində də ikinci şəxsdə *s* ünsürü saxlanmışdır. Tunqus dil qrupuna daxil olan orok dilində ikinci şəxs təkdə - *si*, cəmdə - *su* şəkilçisi işlənir; məs.: ulasi “maralın” ulasu “maralınız” [224, s.37].

Mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs cəmi şivələrdə, əsasən - *niz*⁴, - *ınız*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *atanız*, *nənəniz*, *otunuz*, *körpünüz* və s. Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs cəmdə - □ - la işlənən formaya və şəkilçinin qısalmış variantlarına daha çox rast gəlmək mümkündür. Hər bir şivənin tələffüz xüsusiyyətinə uyğun olaraq, şəkilçinin müxtəlif variantları yaranır ki, bu da şivələri bir-birindən fərqləndirir.

Qərb qrupu şivələrində və qismən də Naxçıvan, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan və Şərur şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin velyar (□) işlənən variantı - □*ız*⁴, - *ı□ız*⁴ müşahidə olunur; məs.: *sajı□ız*, *cinqırı□ız*, *tişi□ız*, *əpbəyi□ız*, *qolu□uz* (Qaz.), *qağa□ız*, *oycu□uz*, *sapı□ız*, *qaşı□ız* (Ay.), *işi□ız*, *otu□uz*, *malı□ız* (Çəm.), *bava□ız*, *əli□ız*, *ata□ız* (Zən.), *gözü□üz*, *işi□ız*, *ojan□ız* (Şəm.), *bala□ız*, *tələ□ız* (Cəb.), *əli□ız* (Nax.), *çəmbərə□ız*, *oğlu□uz* (Ş.) *ana□ız*, *üzü□üz* (Şr.).

Şivələrimizdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin velyar □-la işlənən variantının geniş arealda mühafizə olunması təsadüfi deyildir. Velyar □ səsi tarixən türk dillərinin oğuz qrupunu başqa türk dil qruplarından fərqləndirən spesifik səs olmuş, tədricən işlənmə arealı məhdudlaşsa da, şivələrdə saxlanmışdır.

Türkmən dilində də - *ı□ız*, - *i□ız* şəkilçisi işlənir [164, s.28].

Əsasən şimal-şərq, qisməndə İmişli və Mingəçevir ətrafı şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı işləkdir: - *uz*, - *üz*, - *uz*, - *üz*, - *u:z*, - *ü:z* (Qb.), *u:z*, - *ü:z*, - *uz*, - *üz* (B.), - *uz//uz*, - *üz//üz* (Muğ.), *uz-*, *üz-*, - *uz*, - *üz* (S.), - *z*, - *uz*, - *üz* (Cəl.), - *u:z*, - *ü:z* (İm.), -

u:z//ü:z (Min.).

Nümunələr: *qunağuz, atouz, ərböüz, quzu:z, ütü:z* (Qb.), *başu:z, əlü:z, atouz, ərəböüz, oxlouz, popağuuuz, qeyişüz* (B.), *atu:z, əlü:z, donu:z, öyü:z, atou:z, nənəöz* (Muğ.), *dədü:z, torbo:z, qapu:z* (Cəl.), *ağacu:z, əlü:z* (İm.) və s.

Şimal-qərb qismən də digər şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisi birvariantlıdır; - uz//uz// -uz və ya z (Ş.), - uz, - üz, - ız, - üz (Q.), - z və ya az, - ız, - uz (Zən.), - aız, auz, - ız, - uz (S.).

Nümunələr: *gönüz//gönuuz, komuz, məngəluuz, xartuz, baltaz, dəhraz, duzu, keçiz* (Ş.), *canu:z, başu:z* (Q.), *ata:z, baba:z, qutu:z* və ya *ata:z, çömça:z, əli:z* (Zən.), *düya:z, quzu:z* (Qk.) və s.

Cənub qrupu şivələrində müxtəlif şəkildə yayılmışdır: - ı:z, - i:z, - u:z: *əvu:z//əvi:z//əvi:z, sahadı:z, cəvizu:z, dəda:z, əmu:z, quzu:z, güzgu:z* və s.

Bu şəkilçinin bir variantda işlənməsinin əsas səbəbi velyar □ səsinin tələffüzdə düşməsi və özündən sonra gələn səsə uzun və burunda tələffüz olunma xüsusiyyəti verməsidir.

Şivələrin cənub qrupunda və Zəngilan, Cəbrayıl, Zəngibasar şivələrində ikinci şəxs cəmdə maraqlı xüsusiyyətlərdən bir də - yız⁴, - ıyız⁴ şəkilçisinin işlənməsidir; məs.: *əliyiz* (Nax.) *tavlayız, əliyiz* (Ord.), *buğdayız, samanıyız, suçüyuz* (Təb.), *babayız, qavıyız, övüyüz* (Zb.), *atayız, nənəyiz, dəvəyiz, qutuyuz, əliyiz* (İr.), *qaşıyız, əliyiz, gözüyüz* (Zən.), *qapıyız, kəndiyiz* (Şr.) və s.

İkinci şəxs cəmdə - yız, - yiz şəkilçisi Urmiyə şivəsində və Əfqanıstan əfşarlarının və xalacların dilində də özünü göstərir (268, s.45). Karaim dilinin Trakay dialektində ikinci şəxs cəmdə - yız// - yiz, - ıyız// - iyiz şəkilçisi işlənir [240, 94].

A.B.Ərcilasunun fikrincə, Qars şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisində n - y uyğunluğu onları Naxçıvan şivələrinə yaxınlaşdırır; məs.: *qoluyuz, eliyiz* [293, s.120].

y elementinin ikinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində qanunauyğun şəkildə məhdud arealda müşahidə olunması onun oğuz qrupu türk dillərinin deyil, qıpçaq tipli dillərin xüsusiyyəti olması ilə əlaqədardır.

Qədim *nq//nğ* birləşməsi Qax şivəsində ikinci şəxs cəmdə qeydə alınmışdır: *başınğız, atınğız, əlinğiz* və s. *n-ğ* səsuyluğu əsasında ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin *ğ//q -lı* variantı yaranmışdır ki, hazırda Cəbrayıl, Zəngilan və ayrım şivələrində işlənməkdədir: məs.: *babağız, qutuğuz, çatığız* (Cəb.), *atığız, əmiğiz, gözuğuz* (Zən.) və s.

Velyar □ səsinin *ğ* səsi ilə əvəzlənməsi türk dilinin Qars şivələrində canlı şəkildədir; məs.: *anağız, babağız, qızığız* [293, s.121].

Bir çox müasir türk dillərində - tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar dillərində - *ğız//qız, -ğiz//qiz* şəkilçisi işləkdir. B.Serebrennikov və N.Hacıyevaya görə, ilkin şəkilçi - *nız//niz* olmuşdur. Tatar və qumuq dillərində intervokal mövqedə *n* səsi *ğ* - ya keçir; məs.: *awğlğğız* (tatar), *atığız* (qumuq). Pratürkdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin iki variantı - *n* (ın) və - *ğ* (ığ) olmuş, cəmdə onların üzərinə - *ız* (iz) formantı əlavə olunmuşdur [240, s.94].

Bəzi şivələrdə ikinci şəxs cəmdə *v* elementinə də rast gəlmək mümkündür; məs.: *urduvuz, atavız, canuvuz* (Q.), *inegüvüz* (Qb.), *quzuvuz, inegüvüz* (Dər.), *quzuvuz* (Qk.); *atıvuz, bağıvuz, bacıvuz, quzuvuz* (Ağc.) və s.

Türkologiyadakı vahid fikrə əsasən, ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisi müvafiq şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Bu fikir daha çox A.M.Şerbak və N.K.Dmitriyev tərəfindən müdafiə olunur [277, s.79; 164, s.32]. Alimlərin bir qismi isə *si//sə//sən* əvəzliyinin üzərində - *iz* cəm şəkilçisinin əlavə olunması ilə əmələ gəlməsini qeyd edirlər [194, s.74; 97, s.10]. Ş.Akbayevin fikrincə, cəm formalar təkdən sonra əmələ gəlmişdir; *biz* və *siz* əvəzlilikləri tək formaların yiyəlik şəklinə əlavə olunur:

tili□iz tiliniz →tili:z

tiliğiz → tiliyiz → tiliz [97, s.10].

Q.İ.Ramstedtin fikri belədir: “Əgər nə vaxtsa dildə *m* “mən” və *mu*z “biz” olmuşsa, ardıcılığa olan “meyllə □ “sən” və □uz “siz” başlanır [230, 71].

2.2.3. *Üçüncü şəxs tək və cəm* mənsubiyyət şəkilçiləri şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Buna görə də şivələr 4 qrupa ayrılır:

1) Cənub və qərb qrupu, Zaqatala - Qax şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri dörd variantda - ι^4 , - $s\iota^4$ şəkildə işlənir, məs.: *sahadı, əli, dədəsi, quzusu, güzgüsü* (Nax.), *sajı, tişi, qolu, gözü, üşşəsi, nüyəsi, haravası* (Qaz.), *binası, urdusu, atası, qardaşı* (Q.).

2) Bir qrup şivələrdə şəkilçinin yalnız damaq variantı - ι , - i , - $s\iota$, - si özünü göstərir. Buraya Dərbənd, Şəki, Şamaxı, İsmayılı, Muğan şivələri daxildir; məs.: *inegi, atı, atası, suğani, quyuni, dövəsi, gürkisi* (Dər.), *xurjunı, ütüsü, quzusu, üsgüyi, sürüsü, tüşdüsü, qoruğı, oğlu, çusu, xoruzu* (Ş.), *atı, donı, əli, öyi, atası, quzusu, nənəsi, ütüsü* (Muğ.) və s.

Orxon-Yenisey abidələrində də mənsubiyyət kateqoriyasının üçüncü şəxs tək və cəmi - ι , - i , - $s\iota$, - si şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur; məs.: *bodunı* “xalq”, *bəgləri, sabı* “nitq”, *ağısı* “hədiyyə”, *oğuşı* “qəbiləsi”, *inisi* “kiçik qardaş”, *eçisi* “əmi”, *oğlu* (KT abidəsi), M.Kaşğarının lüğətində də şəkilçinin damaq variantı dodaq variantını əvəz etmişdir; məs.: *anınğ közi* suvladı “onun gözü sulandı”; *ayın yüzi, bayram kumu* (MK, II c., s.247, 484, III c., s.33]. Orta əsrlər yazılı abidələrdə də şəkilçinin iki variantı - ι , - i , - $s\iota$, - si işləkdir; məs.: *yurdu, ordısı, gözi, qapusı, göksi, güygüsü, itisi* [KDQ];

Ölü yüzi bərk olur /Oğuznamə, s.25/;

Şol gözləri atdığı oxı mərdumə qarşı /Q.Bürhanəddin, s.80/;

Gözi nərgiz, yüzi gül, bay sifətli (Dastani-Əhməd Hərami, s.116);

Ah qıldı yaş ilə doldu gözi (Y.Məddah, s.184);

Qədim uyğur və türkmən dillərində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ikivariantlıdır; - ı/-i, - sı/- si [220, s.38; s.282, s.301].

3) Bakı, Quba, Təbriz, Yardımlı və Lənkəran şivələrində bir variantlı - i şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: *başı, əli, ati, popağı, qeyisi, başları, əlləri, atası //ataları, ərəbəsi//ərəbələri, oxloui (B.), qunağı, inegi, duni, güzi, atası, ərəbəsi, quzusi, ütüsi (Qb.), dosti, ati, lampasi (Yar.)* və s.

Qədim bulqar dilinə aid mətnlərdə yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi - i/- si şəklində işlənmişdir; məs.: *awl-i* “oğlu”, *ayal-i* “arvadı”, *hir-i* “qızı”, *belüv-i* “məzar daşı” [305, s.37].

4) Cəlilabad rayonunun bəzi kənd şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin yalnız dodaq variantı işlənir: *zəhmətü, haqqu, işü* və s.

Bəzi klassiklərin dilində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı üstünlük təşkil edir:

Belüni büri, dilərsən ki, xəyal olmaya hiç,

Açma *ağzunı* dilərsən ki, hiç açılmaya raz (Q.Bürhanəddin, s.48).

Dodağun içrə *dişüni* gülər çağında gər görsə,

Xəcalətdən sədəf içində mirvaridi - tər qalmaz (Kışvəri, s.308).

Yazılı abidələr ilə şivələrin materiallarının müqayisəsindən görünür ki, orta əsrlər ədəbi dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin damaq variantı öz ənənəsini möhkəmləndirmişdir. Orta əsrlərdə bəzən dodaq variantı anadilli yazılı ədəbiyyatın inkişafı ilə dialekt xüsusiyyəti kimi klassiklərin və katiblərin vasitəsilə ədəbi dilə yol tapmışdır ki, bu da öncə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında təzahür etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində üçüncü şəxs tək və cəmdə eyni şəkilçidən istifadə olunur. Lakin Bakı şivəsində - *lari*, - *ləri* şəkilçisi işlənir; məs.: *atalari, ərəbələri, atdari, qapıları, küçələri, damları* və s. Bir sıra şivələrdə üçüncü şəxs təkdə *yarı*; *zəhlə* sözləri s ilə deyil, m ilə işlənir; məs.: - Pammığının *yarımına* pıl, *yarımına* da bığda alırdığ (Zər.); Uşağların

pişigdən *zəhləmi* gedir (Şam.). Başqa türk dillərindən başqırd dilində üçüncü şəxs cəm - *tarı*, - *təre*, - *darı*, - *dəre*, - *zarı*, - *zəre*; tatar dilində - *ları*, - *ləre*, *narı*, *nəre*; türk dilində - *ları*, - *leri*; yakut dilində - *lara//tara//dara//nara* şəkilçiləri ilə ifadə olunur [164, s.25-30]. Qumuq dilində üçüncü şəxs tək və cəmin - *ı*, - *i*, - *u*, - *uğ*, - *sı*, - *si*, - *su*, - *suğ*, ilə ifadə olunması və - *lar*, - *lər* şəkilçisinin sonra formalaşdığı göstərilir [162, s.61].

Türk dillərinə dair qədim yazılı abidələrdə, eləcə də Orxon - Yenisey və Şərqi Türküstan mətnlərində [273, s.98] üçüncü şəxsin tək və cəmi eyni şəkilçi ilə yazılmışdır. Bunun səbəbini Y.Məmmədov belə izah edir: “Türk dillərində kəmiyyətə görə uzlaşma zəif olduğundan qədim türk dillərində üçüncü şəxsin cəminin təkindən fərqli mənsubiyyət şəkilçisi yoxdur. Bu şəkilçilərin üçüncü şəxsin təkini, yaxud cəmini bildirməsini yalnız ondan əvvəl gələn sahib şəxsin tək və cəmdə olması ilə müəyyənləşdirmək olar [62, s.85].

Mənbələrdə - *lar*, - *lər* şəkilçisi üçüncü şəxs cəmdə mənsubiyyət deyil, cəmlilik əlaməti kimi işlənmişdir. Müasir dövrdə də üçüncü şəxs cəmdə kəmiyyətə görə uzlaşma tam formalaşmamışdır. - *lar*, - *lər* şəkilçisi üçüncü şəxs cəmdə bütün məqamlarda deyil, birinci tərəf, yəni sahib şəxs olmadıqda ehtiyac nəticəsində işlədilir. -*ları*, - *ləri* şəkilçisinin tərkibində də - *lar*, - *lər* mənsubiyyət deyil, cəmlilik, çoxluq bildirir.

V.V.Radlov və N.K.Dmitriyevə görə, üçüncü şəxsde işlənən - *ı*, - *sı* şəkilçiləri ən qədim dövrlərdə - *ın*, - *sın* formasında olmuşdur. V.V.Radlov şəkilçinin müstəqil *sın* sözündən törədiyini, həmin sözün tatar dilində indi də “əks, surət” mənasında işləndiyini göstərmişdir. N.K.Dmitriyevin fikrincə, ilkin - *ın*, - *sın* formasından *n* səsi düşmüş, şəkilçi - *ı*, - *sı* şəklində işlənmişdir. Şəkilçinin *n*- lı variantı ilkin, *n* - sız variantı ikincidir [164, s.33].

V.Kotviçə görə, bu şəkilçi monqol dilindəki *in* “bu”, *cin*, “şey” işarə əvəzliyindən əmələ gəlmişdir [200, s.178].

A.N.Kononov V.Kotviçin fikrini müdafiə edərək, üçüncü şəxsin (s)ı şəkilçisinin *iti* (n) işarə əvəzliyindən törədiyini qeyd edir [194, s.74]. V.Banq isə göstərir ki, - i şəkilçisi kökün son samitinin assimilyasiyası nəticəsində yaranmışdır: *kabansi* > *kabani:si* sifət düzəldən *si5-siz* şəkilçisi ilə müqayisə oluna bilər ki, həmin şəkilçi *asi5* (as-asmaq) sözündən əmələ gəlmişdir [277, s.79].

Alimlərdən F.Parənci - *si*⁴ şəkilçisinin bir variantda işlənməsini ərəb əlifbasındakı saitlərin məhdudluğu ilə əlaqələndirir, şəkilçinin tərkibindəki s - nı bitişdirici samit hesab edir [69, s.69].

Alimin yazılı mənbələrə əsasən söylədiyi bu fikir şivə materialları ilə təsdiq olunmur. Çünki ərəb əlifbasının şivələrə deyil, ədəbi dilə təsirindən danışmaq olar. Ən qədim yazılı abidələrdə Orxon - Yenisey mətnlərində də bu şəkilçi məhdud variantlarda işlənmişdir. Həmin mətnlərin yazıldığı qədim türk əlifbasında - *ı* və - *i* saitləri bir işarə ilə (*ı*, *i* saitləri *l* işarəsi ilə yazılır) göstərilir. Bu fakt onu göstərir ki, şəkilçinin məhdud variantda işlənməsi ərəb dilinin təsirindən daha qədim dövrlərə aiddir.

V.A.Boqoroditski göstərir ki, - s elementini səs artımı hesab etmək olmaz... onu feli gələcək zamanının inkarında işlənən feli sifət şəkilçiləri ilə əlaqədə izah etmək olar [127, s.114]. B.A.Serebrennikov bu fikrə etiraz edərək bildirir ki, gələcək zaman bildirən feli sifət şəkilçisinin üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinə çevrilməsi mümkün deyil. Bu o zaman baş verə bilər ki, gələcək zamanı ifadə edən feli sifət tərkib daxilində olsun. Tatar dilinin materiallarına əsaslanan müəllif - s fonemini səs artımı hesab edir [239, s.114-115].

A.M.Şərbakın fikrincə, türk dillərində s -nın gələcək zamanın forması olması sübut olunmamışdır. Nümunə göstərilən *baraci* sözündəki - *si* üçüncü şəxs mənsubiyyətin əlamətidir ki, - *a* - dan əmələ gəlmişdir (277, s.79).

M.Rəsənen üçüncü şəxsdəki -*si* şəkilçisinin tərkibindəki s nı

birdləşdirici samit, *s* və *z* uyğunluğuna əsasən, *s* - nı cəmlik əlaməti hesab edir [233, s.121].

B.Serebrennikov və H.Hacıyeva *s*-nı bitləşdirici samit kimi izah edirlər. “Tamamilə aydındır ki, ancaq bir - *ı*//-*i* variantının mövcudluğu bir sıra hallarda qovuşma deyilən hadisə yarada bilər (*ana* - *ı*, *ata-ı* və s. tipli sözlərdə yanaşı olan saitlərin qovuşması kimi). Qovuşmanı kənar etmək üçün dayaq samitinə ehtiyac olmuşdur. Türk dillərində ayırıcı - *sı*//-*si* şəkilçisi olmuşdur: tat. *ka°y-sğ* “hansı”, özb. *kay-sğ*, qum. *kay-sğ* və s. - Bundan üçüncü şəxsin tək və cəm mənsubiyyət şəkilçisinin ikinci variantı kimi istifadə edilmişdir. Bu əlaqə ona görə asanlaşıb ki, üçüncü şəxsin təkini mənsubiyyət şəkilçisi bir sıra hallarda ayrıcılıq mənası daşımışdır [240, s.98].

Q.İ.Ramstedtin fikrinə görə, isə pratürkdə - *i* üçüncü şəxsin təkini, - *si* şəkilçisi də cəmini ifadə etmişdir, sonralar bu fərq itmişdir. Türk dillərinin müəyyən mərhələsində *ağasi* və *ağalari* formaları arasında semantik oxşarlıq olmuşdur. Müəllif “Moyun Çor” abidəsində bir yerdə işlənən, *işbaras* sözünə əsaslanaraq, *s*-nin, cəmlik əlaməti olmasını təsdiqləmişdir [230, s.57].

V.Kotviç də Q.İ.Ramstedtin fikrini müdafiə edərək “*s*”ni bitləşdirici samit hesab etmiş, cəmliyin qədim əlamətinin *b*> - *z*> - *s* istiqamətində əmələ gəldiyini göstərmişdir [200, s.178].

A.N.Kononov da Q.İ.Ramstedt və V.Kotviçin fikirlərini inkişaf etdirərək, - *si* cəm şəkilçisinin tərkibində *s* ünsürünün üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi məzmununda çıxış etməsini - *i* - nin isə sonralar- *lar*, - *lər* şəkilçisinə uyğun olduğunu göstərmişdir [197, s.7].

Burada qeyd etmək istərdik ki, monqol dil qrupuna daxil olan monqor dilində cəm isimlər - *s*, - *si* şəkilçisinin vasitəsilə düzəlir [256, s.45].

Türkologiyada başqa bir fikrə görə, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işarə əvəzliyindən törəmişdir. A.M.Şerbak və bir sıra alimlərin fikrinə görə,

üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin ilkin forması - *ın*// - *in* qədim işarə əvəzliyindən əmələ gəlmiş və - *ın* forasında olmuşdur [277, s.77]. Üçüncü şəxs əvəzliyinin bu forması hal-hazırda monqol dilində qalmışdır (*in* “o”) Qədim monqol abidələrində *nu* şəklində olmuşdur. Hal-hazırda yakut dilində üçüncü şəxsdə sondakı - *n* saxlanılır: *kihi ama in suola* “insan ayağının izi” [277, s.78]. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva bu fikri təkzib edərək bildirirlər ki, ulu türkcədə heç bir əvəzlik adlıq halda - *n* ilə bitməmişdir, belə ki, - *n* - vasitəli halların xüsusi aparıcı - bələdçisi olmuşdur. Ola bilsin ki, o, məzmun və forma cazibəsi (attraksiya) nəticəsində mənsubiyyət şəkilçisi adların hallanma paradigmasına daxil olmuşdur. *Atı, atası* tipli mənsubiyyət şəkilçili formalar *o, ol* şəxs əvəzliyi ilə assosiasiya edilir (qavranılır) [240, s.127].

Üçüncü şəxs əvəzliyi ilə mənsubiyyət şəkilçisinin əlaqəsini Altay dillərində də görmək olar. Tuncus dilində (orok dili) üçüncü şəxs təkdə - *ni* (III şəxs əvəzliyi *nöni* şəklindədir) şəkilçisi işlənir; məs.: *ulani* “onun maralı”, *apuni* “onun şapkası” [224, s.37-38].

Ural və samodi dillərində üçüncü şəxs tək və cəmdə *s* elementi işlənir. B.Serebrennikov bunu ural dillərindəki son “o” (udmurt), *siüö* “o” (komi-zır) üçüncü şəxs tək əvəzliyi ilə əlaqələndirir [241, s.278]. Samodi dillərində üçüncü şəxs tək və cəm əvəzlilikləri grammatik cəhətdən fərqlənir; *sıtlı* “o”, *sıtlı*□ “onlar”. Buna müvafiq üçüncü şəxs mənsubiyyətləri *zı* (tək), - *zın* (cəm) formasında öz əksini tapmışdır.

Söylənən fikirlər, tarixi və dialektoloji materiallardan belə qənaətə gəlmək olar ki, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi - *ı*, - *i* formasında olmuş, *s* - isə şəxs və ya kəmiyyətin əlaməti kimi əlavə olunsada müasir dövrdə bitişdirici samit funksiyası yerinə yetirir.

Bəzi şivələrdə mənsubiyyət şəkilçilərinin bir-birini əvəz etməsinə də təsadüf olunur. Təbriz şivəsində birinci şəxs təkdə - *ın*, - *in* şəkilçisi də işlənir, Quba şivəsində - *si* şəkilçisi bəzən ikinci şəxsi ifadə edir; məs.: -

Mənim bu *gözin* o vəxdən xəstə olupdi (Təb.); - Nədi *familyəsi* sənün? (Qb.). Qazax və Tovuz şivələrində - *ım*⁴ şəkilçisi - *mız*⁴ şəkilçisinin mövqeyində işlənə bilir; məs.: - Pəhlivannar de:r, di bizim *mərcimi* ver (Tov.); - Ey paccah, izin ver bizə, öz *vətənimə* getməy isderix' (Qaz.) və s. Şivələrin əksəriyyətində *əmisi*, *atası*, *daysı* ifadələri bütün şəxsləri əhatə edir. Ağdaş şivəsində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi əvəzinə - *si* şəkilçisi də işlənir. Məs.: - Sə:n *ciyisi* nə qulluğ eli:r [130, s.87].

Üçüncü şəxsin - *si* şəkilçisinin ikinci şəxsi bildirməsi yazılı abidələrdə - “Əsrarnamə”nin və “Şühədənəmə”nin dilində də qeydə alınmışdır (48, s.30).

Salar dilində üç şəxsin tək və cəmində, sarı uyğur dilində isə birinci və ikinci şəxslərdə eyni şəkilçidən istifadə olunur [252, s.40; 251, s.18-19]. Bu xüsusiyyət karaim dilində də mühafizə olunmuşdur [215, s.139].

Təbriz şivəsində mənsubiyyət şəkilçilərinin düşməsinə də rast gəlinir; məs.: - Nənəlix mə: dedi: Əyə *baba* gəlsə, sən demiyəsən ha; - Babam mə: qucaxladi qaçırtıdı *əmməgilə* və s.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin mənşəyi barədə söylənilən fikirlər digər Altay dillərinin materialları ilə də təsdiq olunur. Tunqus danışiq dillərində şəxs əvəzlilikləri həm də mənsubiyyət şəkilçisi mövqeyində çıxış edir; məs.: - *bi ula+bi* “mənim maralım”, - *si ula+si* “sənin maralın” və s. [224, s.37].

A.N.Kononova görə, morfoloji üsulun digər növü - *lı* şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir “-li şəkilçisinin vasitəsilə yalnız posesiv obyekt bildirilir, subyekt isə xüsusi təyin olunanla adlandırılmalıdır: Çantali adam [194, s.76]. İ.Hacıyev isə qeyd edir ki, “bu kimi birləşmələrdə (-lı⁴ şəkilçili) keyfiyyət çaları üstündür. Dadlı meyvə dedikdə, dadlılıq xüsusiyyəti meyvənin əsas, mühüm əlamətlərindən başqa bir şey deyildir. Burada keyfiyyət əlaməti ilə sahiblik xüsusiyyəti bir-biri ilə qarışdırılır [67, s.32]. Müəllif şəkilçinin yaratdığı mənaları məhdudlaşdırır - *lı*⁴ şəkilçisi bir qisim sözlərdə keyfiyyət çalarını yaradır. Bunu bütün sözlərə aid etmək

mümkün deyil. Həmin şəkilçinin köməyi ilə əmələ gələn *çantalı adam*, *uşaqlı qadın*, *meyvəli ağac* və s. kimi nümunələrdə mənsubiyyət anlayışı vardır.

2.3.1. Morfoloji-sintaktik üsul. Morfoloji-sintaktik üsulla mənsubiyyət anlayışı tərkibi iki hissədən ibarət olan birləşmələrlə ifadə olunur. Birinci tərəf əsasən yiyəlik hal şəkilçili şəxs əvəzliliklərindən, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən ibarət olur. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının qədim morfoloji-sintaktik tipi ilə bağlı fərqli xüsusiyyətlər bərabər şəkildə yayılmamışdır. Bunu şivələrin birinin digərinə təsiri kimi deyil, innovasiya faktı kimi izah etmək olar. Mənsubiyyət kateqoriyasının bu tipinin şivələrdəki arealı bunu bir daha təsdiqləyir.

Şivələrin əksəriyyətində mənsubiyyət kateqoriyasının ədəbi dilə uyğun gələn formaları geniş yayılmışdır; məs.: *mənim atım*, *sənin atın*, *onun atı*, *bizim atımız*, *sizin atınız*, *onların atı*(ları) və s. Bundan əlavə, bəzi şivələrdə qədim formalar səciyyəvilik təşkil edir. Dərbənd şivəsində yalnız sonu saitlə bitən sözlərdə, Qax şivəsində həm sait, həm də samitlə qurtaran sözlərdə hər üç şəxsin tək və cəmində ikinci tərəf - ι^4 , - $s\iota^4$ şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *mənün atasi*, *sənün atasi*, *unun atasi*, *büzün atasi*, *süzün atasi*, *ularun atasi* (Dər.), *menin adı*, *senin adı*, *honun adı*, *bizin adı*, *sizin adı*, *holların adı* (Q.); Ha burda utuma, men atasının yurdıdı, kesəcəğam (Zaq.) və s.

Türkologiyada mənsubiyyət anlayışının bu şəkildə ifadəsi qeyri-qohum dillərin təsiri kimi izah olunur. Sarı-uyğur, salar, çuvaş və karaim dilinin Trakay dialektində də mənsubiyyət formaları deformasiya uğramaq üzrədir. Karaim dilində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi birinci və ikinci şəxslərin qrammatik mənasını bildirir; məs.: *menim üstina*, *bizin arasyna* [216, s.79].

Qax, Dərbənd, Quba və Şəki şivələrində “mən” və “biz” əvəzlilikləri áèðéíúè şəxsin tək və cəmində - *in*, qərb qrupunda isə - *i* şəkilçisi qəbul edir;məs.: *menin atasi, bizim atasi* (Qax), *mənin dişim, bizim kənt* (Dər.), *mənin bağ, bizim bağ* (Qb.), *məni* öy, *bizi* kət (Qaz.) və s.

Mən və biz şəxs əvəzliliklərinə əlavə olunan - *im* və ya *in* şəkilçisinə tədqiqatçıların münasibəti müxtəlifdir. M.Şirəliyev “Bakı dialekti” əsərində əvəzliliklərə artırılan şəkilçiləri mənsubiyyət, “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında yiyəlik hal şəkilçisi hesab edir [79, s.62; 78, s.297]. R.Rüstəmov “Quba dialekti” monoqrafiyasında - *in* şəkilçisindən mənsubiyyət, həmin monoqrafiyanın başqa bölməsində yiyəlik hal şəkilçisi kimi bəhs edir [72, s.118, 133]. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva “mənim” və “bizim” əvəzliliklərindəki - *im* şəkilçisini mənsubiyyət, A.N.Kononov isə yiyəlik hal şəkilçisi kimi izah etmişlər [240, s.142; 194, s.81]. M.İslamov birinci şəxs əvəzliliklərinin hallanma prosesində qəbul etdiyi - *im* və - *in* şəkilçilərini ətraflı şərh etmiş, - *in* şəkilçisinin qədim yiyəlik hal şəkilçisindəki *nq* səsinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyini göstərmişdir [52, s.30]. Orxon - Yenisey abidələrində də mən və biz əvəzlilikləri yiyəlik halda - *in* şəkilçisi ilə işlənmişdir; məs.: *Bizin* sü atı turuk, azukı yok erti “Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi” (KT, Böyük abidə, 39-cu sətir), *menin* sabımın sımadı “mənim sözümü təhrif etmədi” (KT, Kiçik abidə, 11-ci sətir).

M.Kaşğari bu hadisəni nğ şəklində qeydə almışdır: *meninğ* emgek “mənim əməyim”; *bizing* ew “bizim ev” [MK, III c., s.370, 372].

Qax, Dərbənd, Gədəbəy şivələrində də - *in*, - *ün* şəkilçisi işlənir; *menin* keçi, *bizin* keçi (Q.), *mənün bacı, büzün bacı* (Dər.), *bizin* öy (Gəd.) və s.

Fikrimizcə, hallanma prosesində birinci şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halda qəbul etdiyi əlaməti mənsubiyyət, digər əvəzliliklərə əlavə olunan formanı isə hal şəkilçisi adlandırmaq doğru deyildir. Qədim türk yazılı abidələrində, müasir türk dillərində, o cümlədən şivələrimizdə mən və biz

əvəzliliklərinin yiyəlik halında işlənən - *in* hal şəkilçisi olub - *im* formasından qədimdir.

Dərbənd şivəsində (I - II şəxs), Zaqatala - Qax şivələrində (I, II, III), Quba şivəsində birinci şəxs cəm əvəzliyinin yiyəlik halında - *n* ünsürü düşür; məs.: *sənü bacuv, mənü atam, sənü qələmüv* (Dər.), *bizi dil, bizi qoşun, bizi kənt* (Qb.), *meni keçi, seni keçi, honu keçi* (Q.); - Üş qün dalbadal gelib *məni* balaları yiyip gedipdi; - ...*oni* malını yukladılar; - Muni eşidən oğlunun arvadı bi diri *to:ğu* tükni alar (didər) (Zaq., Q.).

Bu xüsusiyyət X-XIII əsrlər Şərqi Türküstan mətnlərində də qeydə alınmış [273, s.80], qaraçay-balkar və qumuq dillərində (meni atım, seni atıngğ, onu atı, bizin atıbız, sizin atıqğız, olanı atı) [162, s.61] geniş yayılmışdır ki, bu da onun qıpçaq xüsusiyyəti olmasını göstərir. Həmin faktın dar arealda izoqloss yaratması bununla əlaqədardır.

2.3.2. Türkoloji ədəbiyyatda “analitik”, “sintaktik” və ya “üçüncü tip” adı altında birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisiz birləşmələrdən bəhs olunur. Belə birləşmələrin strukturu onun bu cür adlandırılmasında əsas götürülmüşdür. Əslində həmin birləşmələrin tərkibinin iki hissədən ibarət olması, birinci tərəfin qrammatik əlaməti onu morfoloji-sintaktik üsula aid etməyə əsas verir.

Bu forma şivələrdə müxtəlif şəkildədir. Dərbənd, Balakən, Qax, Cəlilabad və Lerik şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində ikinci tərəf, yəni mənsub əşya şəkilçisiz işlənir. Birinci tərəfin əvəzliliklə ifadə olunması onun hansı şəxsə aid olmasını göstərir; məs.: *menin keçi, senin keçi, honun keçi, bizin keçi, sizin keçi, horalın keçi* (Q.), *mənün bacı, sənün bacı, onun bacı, bizün bacı, süzün bacı, ularun bacı* (Dər.), *mənim bina, bizin bina, sənün bina, süzün bina, onun bina, onların bina* (Cəl.), *mənim qız, sənin iş, onların ev* (L.); *mənin məhlə, sənin məhlə, onun məhlə, bizin məhlə, sizin məhlə, onların məhlə* (Bl) və s.

Şəki və Təbriz şivələrində bu forma birinci şəxsin tək və cəmində

özünü göstərir; məs.: *mə:m qonax*, *bizim dö:r* (Ş.), *mənim mal*, *bizim qız*, *bizim məhəllə* (Təb) və s.

Şivələrin şərq və qərb qruplarında birinci və ikinci şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *bizim küçə*, *süzün öy* (B.), *bizim ineg*, *süzün yerrər* (Lən.), *bizim bağ*, *sizin uşax* (Qaz.), *bizin öy*, *sizin binə* (Gəd.), *bizim kət* (G.), *bizim ömür*, *bizim xəznə*, *sizin yoldaş* (Tov.) *mənim öküz*, *bizim kət* (Ağs.), *bizim qohum*, *bizim gəlin* (Qard.).

Dmanisi rayonu şivələrində bu xüsusiyyət birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində qeydə alınmışdır; məs.: *mənim qız*, *mənim suvar* “atlı”, *bizim paççax*, *sizin şə:r*, *sizin öy* və s.

Bu hadisənin izlərinə müasir Azərbaycan danışiq dilində birinci və ikinci şəxslərin cəmində rast gəlmək mümkündür. İkinci tərəfdən şəkilçinin ixtisar olunma səbəbini Ə.Dəmirçizadə belə izah edir: “Əgər birinci tərəf birinci və ikinci şəxslərin cəmini bildirən əvəzliliklə, eləcə də əşyanı ifadə edən söz ümumiləşə bilən bir əşyanı ifadə edərsə, nisbət şəkilçisi ixtisar edilə bilər... mənsub tərəf ümumiləşmiş, yaxud ümumiləşə bilən bir əşyanı və ya hər hansı bir varlığı ifadə etmərsə, nisbət şəkilçisini ixtisar etmək olmaz [25, s.207]. İ.Hacıyev bu fikri müdafiə edərək, ikinci tərəfdən şəkilçinin ixtisarını həmin komponentin ümumiləşmiş sözlərlə ifadə olunması ilə bağlayır [67, s.34]. Bəzi türkoloqlar müəyyən emosionallıq, sözün kollektiv xarakter alması və s. üslub məsələləri ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər [163, s.58; 195, s.88].

Şivələrimizdən aşkara çıxarılan faktlar (menin keçi, senin keçi, honun keçi, mə:m qonax, bizim ineg və s.) qeyd olunan fikirlərin əsassızlığını göstərir. Dialektoloji nümunələrdə ikinci tərəf konkretlik bildirən sözlərlə də ifadə olunur. Bu xüsusiyyət yalnız Azərbaycan dilində və onun şivələrində deyil, karaim [216, s.137], qaqauz [225, s.112], qumuq [162, s.61], başqırd [163, s.58], çuvaş [265, s.134], xakas [148, s.63], türk [128, s.43, 45], qaraçay-balkar (142, s.115) və türkmən dilinin dialektlərində

[282, s.303] birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, digər türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili şivələrində bu forma hər üç şəxsdə öz izlərini mühafizə etmişdir. Yazı dilindən daha çox danışiq dili üçün səciyyəvi olan belə birləşmələrdə əşyanın mənsubluğu və kəmiyyəti birinci tərəfdən məlum olur. Bəzən şivələrdə birinci və ikinci şəxslərin cəmində ikinci tərəf - *lar*, - *lər* cəmlilik şəkilçisi qəbul edir ki, bu da birləşmənin kəmiyyətini qabarıq nəzərə cərpdirir; məs.: - *Süzün evləri* təzə tikəndə mənə basdıran yərdə kərpic kəsdilər (Qb.).

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə rast gəlmək olar; məs.: - *Bizin sü* atı turuk, azukı yok erti (KT, Böyük abidə, 39-cu sətir); - Dəstursızca yağıya girmək *bizim eldə* eyb olur (KDQ, s.92); - *bizin ew* “bizim ev”; - *meninğ tawar* çatışdı “mənim malımı satmaqda yardım etdi” [MK, III c., s.71, 381];

Bizim *yərdən* gəlırsən bir xəbər ver aşinalərdən /Füzuli, s.106/;

Bizim vilayətdə büzürg, büzürgzadələr çox var, əlbəttə, bil nabeləd degilik (Məhəmməd, s.188);

Bu xüsusiyyət rus və Avropa dillərində geniş yayıldığından bir sıra tədqiqatçılar rus dilinin təsiri hesab edirlər. N.K.Dmitriyev bu xüsusiyyəti rus dilinin təsiri olmasına etiraz edir və VIII əsrdə Orxon yazılarında işləndiyini qeyd edir [164, s.34].

Qax və Zaqatala rayonlarında azsaylı xalqlardan: saxur, ləzgi, avar və inqiloylar yaşayırlar. Saxur dilində danışanlar Qax rayonunun Qum, Çinarlı, Ləgit, Zərnə, Zaqatalanın Suvagil, Gözbaxar, Muxax, Qala və s. kəndlərində məskunlaşmışlar. Həmin kəndlərdə saxur dilində danışanlar mənsubiyyətin bu formasını *menin qələm*, *senin kitab*, *honnarın* ev şəklində işlədirlər. Bəzən bunun saxur dilinin xüsusiyyəti kimi Zaqatala - Qax şivələrinə təsirini qeyd edirlər [2, s.14-16]. Bu xüsusiyyət yalnız Zaqatala və Qax şivələrində deyil, dilimizin qədim abidələrində, digər müasir türk

dillərində və onların şivələrinin əksəriyyətində də işlənir. Yuxarıdakı fikrin müəllifi xüsusiyyətin arealını müəyyənləşdirə bilmədiyindən yalnız qənaətə gəlmişdir.

E.Əzizovun fikrincə “ikinci növ təyini söz birləşməsində ikinci tərəfin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi və şəxsə görə uzlaşmanın gözlənilməməsi saxur dilində mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin yoxluğu ilə, ümumiyyətlə, şəxsə görə uzlaşmanın olmaması ilə üst-üstə düşür. Görünür ki, belə dil mühiti türk dillərində qədim dövrlərdə mövcud olan bir xüsusiyyəti, yəni şəxsə görə uzlaşmanın bəzi hallarda gözlənilməməsi xüsusiyyətini fəallaşdırmışdır [35, s.17].

N.Z.Hacıyeva həmin birləşmələri kökdil dövrünə aid edir. İkinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməməsini isə pleonazmdan qaçmaq meyli ilə əlaqələndirir [142, s.70]. Pleonazmdan qaçmaq meylini yalnız birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan birləşmələrə aid etmək olar. Şivələrdə, xüsusilə Qax şivəsində hər iki komponenti isimdən ibarət olan mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrin də ikinci tərəfi şəkilçisiz işlənir; məs.: *quşun bala, inəyin bala, camışın bala* və s. Ümumiyyətlə, ikinci tərəfdə şəkilçinin işlənməməsi tarixən mövcud olmuş xüsusiyyətin qalığıdır.

Bu formanın Orxon-Yenisey abidələrində mövcudluğu (menin er) onun qədimliyini, şivələrdə işlənməsi isə tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfa dillərinə mənsubluğunu göstərir.

2.3.3. Mənsubiyyət bildirən birləşmələrdə birinci tərəfin şəkilçisiz işlənən formaları da şivələrdə müşahidə olunur; məs.: — *Qonşi* evinə getmərəm, hele evdə olərəm (L.); - Ha burda utuma *men* atasının yurdıdı, kesəcəğam (Zaq.); - Bu *kətdər* hamısı iki ö:äýí, öø þ:äýí èààðÿò îêûí (Ýþé.). Áó ðõñõñèééÿòÿ Øÿùðèèàðûí àèèèíäÿ äÿ ðàñò ýÿèèðèè:

Mən daha ərşi - əla kölgəsi tək başda tacım var,

Əldə Musa kimi Firona qənim bir ağacım var.

Adıbatmış əcəl gələndə bizə,

Mən ayım çıxdı, gün də batmışdı (Şəhriyar, s.59,93)

- dıq, - dik şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə, bu zaman özlərindən əvvəl gələn əvəzlikdə yiyəlik hal şəkilçisi işlənir. Bakı şivəsində geniş yayılan bu xüsusiyyət Şəki şivəsində birinci şəxs cəmdə işlənir. M.Şirəliyevə görə, bu hal mənsubiyyət bildirən əvəzliyin üzərinə məntiqi vurğu düşdükdə özünü göstərir [79, s.62]. Məs.: Mən isdedigim, sən isdedüğün, o isdedigi, biz isdedigimiz, süz isdedigüz, olar isdedigi (B.), biz eşitdiyimiz, biz bildiyimiz (Ş.).

- dıq şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrində əsasən mənsubiyyət şəkilçisiz, bəzən də mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədilmişdir; *özim kazğantukım üçün*, “*özüm qazandığım üçün*” *kazantukın üçün* “qazandığı üçün” (Tonyukuk abidəsi, 55-ci sətir), *bartuk yirdə* “getdiyin yerdə” (KT abidəsi, 24-cü sətir). Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud”da mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir; məs.: *Sevişdigim* Bamsı Beyrək, sən degilsən; *Sevişdigin* Bamsı Beyrək mən degilmiyəm? - dedi (KDQ, s.65).

Göründüyü kimi, türk dillərinin qədim mərhələlərində bu şəkilçi tək işlənərək feli sifət əmələ gətirmişdir. Sonra mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək mənsub əşyanı konkretləşdirmişdir. Mənsubiyyət şəkilçili feli sifətdən əvvəl şəxs əvəzliyinin adlıq halda işlənməsi mənanın qüvvətlənməsinə xidmət edir ki, bu da danışığ dilinə xas xüsusiyyət kimi şivələrdə yayılmışdır. Bu şəkilçinin - *dığı*, - *digi* şəklində dilimizin bütün dövrlərində işlək olduğunu qeyd edən H.Mirzəzadə yazır: “... - dığı, - digi şəkilçisi tərkib etibarı ilə mürəkkəbdir. Buraya şühudi keçmiş zaman şəkilçisi - *dı*, - *di* və isim düzəldən - *q*, - *k*, nəhayət, bir də şəxs sonluğu daxildir. - *dığı*, - *digi* şəkilçisi üçüncü şəxsi ifadə etməsinə baxmayaraq, yerinə görə hər üç şəxsin tək və cəminə görə işlənə bilər” [64, s.170].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində mənsubiyyət şəkilçisiz - *dık*, - *duk* şəklində işlədilmişdir. Buna görə də

“*dl+q*” tərkib hissələrinə ayırmaq inandırıcı görünmür. Sonra üçüncü şəxs əlamətinin digər şəxsləri ifadə etməsinə gəldikdə isə, - *dıǵı*, - *digi* şəkilçili sözlər şəxs əvəzlilikləri ilə işləndikdə mümkün olur.

Mənsubiyyət anlayışının söz birləşmələri ilə ifadə olunması Altay dillərində eyni qanunauyğunluqlar əsasında baş verir; məs.: *on ox budun* “on ox xalqı” (qədim türk), *xa:n xowin* “şahzadə” (monqol), *oron jelin* “maralın buynuzu” (tunqus), *saram mari* “insanın nitqi” (koreya) və s.

Bundan əlavə, bəzi şivələrdə səciyyəvi formalar da mövcuddur. Şəki şivəsində mənsubiyyət kateqoriyasının birinci şəxs təkində bəzən sahib şəxs iştirak etmir, mənsub əşya da şəkilçisiz işlənir, məs.: - *Ciyi* dolma asıtdı; - *Əmi* öləndə mən laf kiçiyiydim və s.

Qubanın Alpan, Zizik və Xuray kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının geniş yayılmış formalarından biri də yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzliyinin “üçün” qoşması ilə ikinci tərəfin isə şəkilçisiz işlənməsidir; məs.: - *Mə:mçün* bir dənə oğul var; - *Sə:nçün* də iki əl var, *mə:mçün* də iki əl var; - İki uşağ var da *ounçun* və s. Nümunələrdə *mənim oğlum*, *sənin əlin*, *mənim əlim*, *onun uşağı əvəzinə*, *məmçün oğul*, *sənçün əl*, *məmçün əl*, *bunçün uşağ* birləşmələri işlənmişdir. Mənsubiyyətin belə birləşmələrlə həmin şivədə ifadəsi Qafqaz dillərinin təsiri ilə yaranmışdır.

2.3.4. Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də üçüncü şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsa da, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, şivələrin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr*, *haqq*, *gün*, *il*, *iy*, *alın*, *say*, *çox*, *bir* sözləri şivələrdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir; məs.: - Sifdə *ilisi* üç manat yarım alıllar; - Gələn *günüsi* gördüm pirqadiri; - Çörex' yapıllar u:n *iyisi* ma: gəlir (Ş.); - İydənin *iyisi* çox yaxşı olar; - Həmzə müəllimin *annısı* ennidi (Qaz.); - Munun əmək *haqqısı* nə qədərdir?; - Keçən *ilisi* çox yaxşı

mənsul oldu; - Qalxozumuzun *sədrisi* təzədi (Şəm.); - Kim ombeş kilo duri pammıg yıgşa, om mat pıl, iki kilo bıgda, əmək *günüsün* alacağ; - Qalxozın *sədrisi* iççi verir, yerimizi şumlillar (S.); - Qalxoz bunun əməx' *haqqısın(ı)* verəcəx'; - Hər birqada öz *üzvüsün(ü)* çağırsın. (Nax.); - Qızların *sayısı* oğlannardan artıxdı; - Uşaqların çoxusu bı oynı oynalla (Təb.); - Görsəm, onun *abrisını* verəcəgəm (B.); - Bir günüsü xəvər çıxdı ki, Mirzə Fətəli Gənciyə gəlməx' istiyir. (G.) Hər kəsənin özünün xərmən *yerisi* var (Mar.); - Uşağın *dərdisi* bizi çul-çuxana çıxartdı (Zər.); - Bayram *axşamısı* tamam kət əhli ocağın başındıydı (Göy.); - cib *dəsmalı*, çöl *ördəyisi*, sabun *qabusı* (Lən.); - Üş dənə oğlan *uşağı* var (Ağd.) və s.

Qədim xüsusiyyətləri mühafizə edən Qax şivəsində bu əlamət geniş yayılmış və fərqli sözlərdə özünü göstərir; məs.: *beşin dördisi*, *sənlin birisi*, *yetimin baxtı*, *çarığın bağı*, *xərmən yerisi* və s.

İkiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsinə danışıq dilində də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Müasir Azərbaycan dilində miqdar, bölgü, çoxluq bildirən *bir*, *çox*, *hər biri*, *heç biri*, *bir neçəsi* sözlərində ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsini qeyd edən İ.Hacıyev səbəbini belə izah edir: “Belə sözlər hər iki şəkildə, yəni həm *bir*, həm də *ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi* qəbul etdikdə qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Lakin *bir mənsubiyyət şəkilçisi* ilə işləndikdə tam qeyri-müəyyənlik, *ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi* qəbul etdikdə isə bu qeyri-müəyyənlik nisbətən konkretləşir [67, s.36]. İstər ədəbi dildə, istərsə də şivələrdə *ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi* yalnız sonu samitlə qurtaran sözlərə əlavə olunur. İ.Hacıyevin belə sözlərin sırasına “*bir neçə*” birləşməsinə daxil etməsi təəccüb doğurur və həmin ifadənin *ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi* qəbul etməsi qeyri-mümkündür. Dialekt materiallarından aydın olur ki, şəkilçiləri yaratdığı mənaya görə fərqləndirmək özünü doğrultmur; məs.: - Qalxozumuzun *sədrisi* təzədi (Şəm.); - Çörex' yapıllar. un *iyisi* ma: gəlir (Ş.); - Həmzə məllimin *annısı* ennidi (Qər.); - Qalxoz bunun əməx' *haqqısını* verəcəx' (Nax.); - Qızların

sayısı oğlannardan artıxdı (Təb.) və s. nümunələrdən aydın olur ki, *sədrisi*, *iyisi*, *annısı* sözləri həm bir, həm də iki mənsubiyyət şəkilçisi ilə konkretlik, *haqqısı*, *sayısı* isə qeyri-müəyyənlik bildirir.

Mənsubiyyət şəkilçisinin yanaşı işlənməsi təsadüfi xarakter daşımayıb qədim tarixə malikdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: Bu bitiq bitiqmə *atısı* Yollığ tiqin “Bu yazını yazan qohumu Yolığ tiqin” (KT abadəsi, Cənub tərəf, 13-cü sətir). Dilimizin ən qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu xüsusiyyətə tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: - Bin söylərsən, *birisini* quymaz, - əri□ sözünü qulağına qoymaz, - Nagah qaçma-qoma olarsa, *birisini* binəm, *birisini* yedəm, - dedi (KDQ, s.33, 55). - Həman ol *birisinə* kim buyurdu [Dastani-Əhməd Hərami, s.24]; - Yüz var isə eşqimin bəlası, Qılman *birisində* mübtəlası [Xətai, s.70]. Bu xüsusiyyət Şərqi Türküstan mətnlərində və qədim özbək dilində say və əvəzliliklərdə qeydə alınmışdır [273, s.99; 274, s.116]. Üçüncü şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsi türk dilinin dialektlərində [128, s.63, 85] qaqauz dilində (225, s.112), türkmən [282, s.302], karaim [215, s.138], tatar dilinin dialektlərində [95, s.40], özbək və yakut dilinin dialektlərində [277, s.74] isim və saylarda geniş yayılmışdır.

İkiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənmə səbəbini alimlər müxtəlif baxımdan izah etmişlər. Özbək alimi M.Mirzayevə görə, ikinci şəkilçinin qəbul edilməsi mənanın qüvvətləndirilməsi ilə əlaqədardır [302, s.46]. Şübhəsiz, burada qrammatik mənanın qüvvətləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Birinci və ikinci şəkilçilərin semantik cəhətdən ayrılmasını Y.Jumunazarov belə izah edir: *bütünü* “üeloe /çeqo libo/, *bütünisi* “vse oni” [277, s.75]. V.Banqın fikrincə, ikinci mənsubiyyət şəkilçisinin qoşulması, hər şeydən əvvəl, birinci şəkilçinin daşlaşması ilə izah olunur [277, s.75].

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində üçüncü şəxs şəkilçili *atası*, *anası*, *babası*, *nənəsi*, *əmisə* və s. qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər heç bir

şəkilçisi olmayan sözlər kimi anlaşılr. Dərbənd və Qax şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin tipli sözlər ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, ədəbi dildə işlənən “dal” sözü Təbriz şivələrində “dalı” formasındadır. Yəni - *ı* şəkilçisi sözün tərkib hissəsinə çevrildiyindən, həmin söz üçüncü şəxsə saitle bitən sözlər kimi - *sı* şəkilçisi qəbul edərək “dalısı” şəklində işlənir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da üçüncü şəxsə “dalısı” şəklində işlənmişdir; məs.: İki *dalısının* üstünə buğanın (köpük) durdu; ...iki *dalısının* arasında urub yıxdı (KDQ, s.36). Bu sözə M.Şəhriyarın dilində də rast gəlinir:

Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi;

Kəhlik oxur, *dalısında* fərəsi...

Bu tipli faktlara digər türk dillərində də rast gəlmək olar; məs.: *anni* “alın”, *qunu* “ad günü”, *koynu* “sinə”, *kutusu* “qutu” (qaqauz), *grdi* “dodaq”, *purdu* “burun”, *kardi* “mədə” (şor.) [277, s.75].

Burada -*i*⁴ şəkilçisinin fonetik təbiətinin də rolu vardır. Qapalı sait kimi sözün tərkibində zəif mövqeyə malikdir. Sözün vurğusuz hecasında qısa tələffüz olunur və ya düşür. Nümunə üçün üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərini göstərmək olar. Mənsubiyyətli birləşmələrdə sözün vurğusuz hecasında -*i*⁴ şəkilçinin fonetik xarakterindəki zəiflik özünü büruzə verir. Beləliklə, birinci şəkilçi tədricən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsusilə birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitle bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

2.3.5. Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal şəkilçili sözlərə - *kı*, - *ki* şəkilçisini əlavə etməklə mənsubiyyət ifadə edilir. Danışıq dili üçün səciyyəvi olan bu forma şivələrdə daha çox işləkdir. - *ki* - nin əlavə olunması ilə ikinci tərəf, yəni mənsub əşya işlənmir, sözün

semantikasından, kontekstindən mənsub əşya aydın olur.

Şivələrdə - *ki* əsasən şəxs əvəzliliklərinə artırılaraq mücərrəd mənsubiyyət ifadə edir; məs.: - De görüm, bı ağıl səninki deyil, bı sözi sana kim örgədipdi (Nax.); - *Mənimki* ulub bağbançuluğ, kutançuluğ, alver də ki bilmidəm (Qb.); Sənin yolun, odu, *mənimki* budu (Qaz.); — Gecənin yarısında *bizinkilər* bizim əsgər bizi yığışdırdılar (Bl.) və s.

- *ki* digər əvəzlilik növlərinə də əlavə olunur və hallara görə dəyişir; məs.: - Birinin adı Yusif, *o birininki* Camalıydı; - Çovan *özününkünü* açer, görər gün, eləjə lil ater-duror (Qaz.) və s.

Mənsubiyyət bu şəkildə ifadə olunarkən onun kəmiyyəti birinci tərəfdəki əvəzliliklərlə bildirilir. - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul etdikdə isə ikinci tərəfin - yəni mənsub şəxsin və yaxud əşyanın çoxluğu aydın olur. *Ki* nin xarakteri və onun yaratdığı mənalar tədqiqatçılar arasında mübahisəyə səbəb olmuş, hələ tam elmi həllini tapmamışdır. Alimlərin bəzisi *ki* nin sözdüzəldici şəkilçi [41, s.45; 185, s.233], digərləri isə sözdəyişdirici [104, s.8] hesab edirlər. Fikrimizcə, - *ki* sözə əlavə olunarkən leksik mənanı dəyişdirmir, mənsub əşyanın adını əvəz edir. Buna görə *ki* nin sözdəyişdirici şəkilçi hesab edilməsi məqsədəuyğundur.

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində *ki* dən bəhs edən alimləri üç qismə ayırmaq olar. Alimlərdən M.A.Kazımbəy, P.M.Melioranski, A.M.Şerbak, N.K.Dmitriyev, N.P.Dırenkova, N.A.Baskakov, L.A.Pokrovskaya, K.M.Musayev, M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və Ə.Xəlilov *mənimki*, *səninki*, *onunki*, *bizimki*, *sizinki*, *onlarınki* formalarını yiyəlik şəxs əvəzlilikləri adlandırmışlar. Məsələyə ikili münasibət göstərən alimlər də var. A.N.Kononov və M.Hüseynzadə *ki* vasitəsilə əmələ gələn formadan həm əvəzlilik, həm də mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi bəhs etmişlər [194, s.27; 44, s.153]. Sonra məsələyə münasibət dəyişmiş, *ki* vasitəsilə yaranan forma yiyəlik əvəzliyi deyil, mücərrəd mənsubiyyət bildirən vasitə kimi şərh olunur [164,

s.23; 67, s.44; 52, s.22].

İstər ədəbi dil, istərsə də dialektoloji materiallardan aydın olur ki, *ki* yalnız şəxs əvəzliliklərinə deyil, digər nitq hissələrinə də artırılır; məs.: - *Mövünki* əlhəddə olur (Nax.), - *Kişinki* də başmağıdı beyduran vaxtda (Ş.), - İki gün bir günortada xanın çörəyi xaraf oldu, *çovanınki* qaldı (Qaz.), - Təzədən kiçix' *qızınkini* çıxardər, öz barmağına keçirər (Tov.) və s.

Bundan başqa, - *ki* şəkilçisi şivələrimizdə yerlik halda olan isim və əvəzliliklərə də əlavə olunur; məs.: - Kətdə taxıl *yuarıdakınnan* yaxşı ulacağ (Qb.); - Bizim düyələr nə qədər yesə də *İmrəndakılara* çatmaz (Zər.) və s. Nümunələrdən aydın olur ki, sözə yiyəlik məzmunu verən - *ki* deyil, ondan əvvəl sözə əlavə olunan - *ın* yiyəlik hal şəkilçisidir. - *ki* isə subyektə mənsub olan əşyanın adını əvəz edərək mənsubiyyət anlayışı yaradır.

Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində birinci şəxs cəm əvəzliyini ilə işlənmişdir; məs.: “Kürəşdilər, olamı? Bolay ki, *bizimki* ye□ə” dedilər (KDQ, s.115).

- *ki*, - *kı* şəkilçisi qaqaüz dilində yiyəlik və yerlik hallı şəxs əvəzliliklərinə, türkmən dilinin dialektlərində şəxs əvəzliliklərinin tək formalarına əlavə olunur; məs.: *benimki*, *seninki*, *onunkı*, *bizimki*, *sizinki*, *onnarınkı*, *bendeki*, *sendeki*, *ondakı*, *bizdeki*, *sizdeki*, *onnardakı* [225, s.128-129], *menki*, *senki*, *unkı* [282, s.317].

ki-dən yiyəlik şəxs əvəzliyi kimi ətraflı bəhs edən F.Q.İsxakov onun işlənməsini rus dilinin təsiri hesab edir [185, s.234]. Bu formanın qədim türk yazılı abidələrində, müasir türk dillərinin və dialektlərinin əksəriyyətində geniş yayılması türk dillərinin özünəməxsus xüsusiyyəti olmasını bildirir.

2.3.6. Şivələrdə mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrin komponentləri bəzən yerini dəyişir, yəni mənsub əşya əvvəl gəlir; məs.: - Bağa köçirdük, yatağda bir axsağ *fərəmiz* qaldı *bizim* (B.); - *Qızı onun* çox əxıllıdı; - *Sözüm mənəm* bi dənədi (Cəl.); - *İqlimə bizim* horda durmüymü? (Ş.); - İndi *işi*

yaxşıdı onun ərinin; - Dümappağ pambığımız var bizim (Qaz.); - Payım var diynən mənim; - Çoxu gedirdi, heç geri gəlmirdi cəzası oyıdı onların (Bl.); - Qapılarını kilitdəmişəm üskü əvin (Şr.); - Əvi yıxılsın heyvan yəsinin (Ağc); - Cibinnən çıxartıb bir koz, bir belə tikə mis, bir dənə də aşığ koydu cibinə oğlanın (Zaq.); Yaxşı iyisi var boyananın (Ağd.) və s.

Mənsbiyyətli birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsinə M.Kaşğari də göstərmişdir: - yüzi anıñ kögləndi “onun üzündən kəklik çilləri çıxdı”; - emgek meninğ bilinğ “mənim əməyimi bilin” [MK, II c., s.253, III c., s.372].

Bu xüsusiyyətə “Kitabi-Dədə Qorqud”da və klassiklərin əsərlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: - Dönlügi altun ban evinə babamın işvən girmiş; - Anası oğlanı□ böylə degəc Qazanı□ əqli başından getdi; - Gördü (kim) oğlanı□ ala gözlü qırx yigidi qırılmış, bədöy atı oğlanın oxlanmış yatır (KDQ, s.59, 74); - Qapısı xəzinənin gördü açılmış [Dastani-Əhməd Hərami, s.26].

Köhnə təqvimim mənim bətibar oldu yenə [Nəsimi, s.29].

Dügməsini yaxanun əlüm şəşər isə [Q.Bürhanəddin, s.56]

Demə kim yox Kişvərinin könlidə mehrim mənim [Kişvəri, s.302]

Qüssəsindən başımın qıl kimi incəlmiş tənim,

Kim, tənimlə tiği ortasında başımdır hicab.

Keçdi meyخانədən el, məsti-meyi-eşqin olub,

Nə mələksən ki, xərab etdin evin şeytanın? [Füzuli, s.60, 194]

Başumə mənim nələr gətirdin,

Ərzi-dilim ana xub yetirdin. [Xətai, s.80].

Bilmişəm kuyin gözəl firdovsü gülşəndən onun

Ta öluncə oxların qoymam çıxax təndən onun. [Vaqif, s.164]

“Əsrarnamə”nin və M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində də bəzən mənsub əşya əvvəl, sahib şəxs sonra gəlir: Yoxdur adun sənənin bunda əyan, Ahi anun eyləməz hərgiz əsər (Əsrarnamə), ... Ayıtdılar, qardaşı

anun bir dəxi; Ol *babamuz bizim* andə zar olur (Yusif və Züleyxa s. 276, 281) və s.

Komponentlərin yerdəyişməsi qəbim özbək dilində qeydə alınmışdır; Nazar birlə bağiban sgn mükallaf (zahirən sən - mahir bağban) [274, s.213].

N.K.Dmitriyev bu formanı mənsubiyyət kateqoriyasının IV tipi hesab edərək yazır: “*Atım mine*□ birləşməsində, ümumiyyətlə, çox nadir olan və türk söyləməsində normativ söz sırasına zidd olan xüsusi söz sırasını qeyd etmək lazımdır” [164, s.34].

K.Musayev mənsubiyyət anlayışı ifadə edən birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsini (V.V.Radlov və T.Kovalskiyə əsaslanaraq) slavyan dillərinin təsiri hesab edir [216, s.79].

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, *at min* “mənim atım” tipli birləşmə türk dillərinin “təyin + təyin olunan” söz sırası qanununa tamamilə ziddir. Halbuki bu model türk dil strukturunun iliyinə işləmişdir [240, s.126].

Bu xüsusiyyətin qaqauz dilində intensiv olması slavyan dillərinin təsiri ilə izah olunur; məs.: *Bubası kızın deer*: kış ister, verejey [225, s.115].

Tədqiqatçılar bu qənaətə gələrkən Hind-Avropa və Ural-Altay dillərinin qanunauyğunluqlarından çıxış edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, spesifik qanunauyğunluqlar dillərin formalaşmasından sonrakı dövrlərə aiddir. Yerdəyişmə hadisəsi mənsubiyyətin ilkin formalarını özündə təcəssüm etdirir. Bu formaların tarixi türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində mənsubiyyət anlayışı formalaşmış şəkildədir.

Qədim insanların leksikonunda sözlərin semantikasi çoxaldıqca mənsubiyyət anlayışı meydana çıxmışdır. Belə ki, ünsiyyətdə eyni sözün müxtəlif mənalarını fərqləndirmək üçün onları konkret işlətmək, yəni onlara izahedici söz əlavə etmək (nümunə üçün insanın başı, heyvanın başı, mənim başım şəklində ola bilər) zərurəti yaranmışdır. Qədim insanlar

birinci növbədə vacib obyekt - mənsub əşyanı sonra isə sahib şəxsi *sahil çay*, *baş heyvan*, *ayaq keyik* və s. şəklində işlətməklə fikirlərini bildirmişlər. Mənsubiyyətli birləşmələr *sahil çay* → *çay sahil* → *çay sahili* → *çayın sahili* istiqamətində inkişaf prosesi keçirmişdir. B.Serebrennikov qədim formaların kelt dillərində (ann drağon “baş əjdaha”, sapten yllong “kapitan gəmi”), xantı və mansi dillərində (ya wata “çay sahil”), M.Novruzov şumer dilində (e: - Nanse - “ev Nanşe”) olmasını şərh etmişlər [241, s.277-278; 68, s.96]. Bir sözlə, ən qədim forma slavyan dillərində sabitləşmiş, türk dillərində inkişaf edərək çay sahili//çayın sahili mərhələsinə çatmışdır. Ən qədim forma türk dillərində ilkin orta əsrlərdə arxaikləşmiş, XVII-XVIII əsrlərə qədər ədəbi dildə izləri qalmışdır. Qədim formaların iltisqi quruluşlu dillərdə, o cümlədən də türk dillərində arxaikləşməsinin başlıca səbəbi yiyəlik halın fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi olmuşdur.

Bu formanın abidələrdə olması başqa dillərin təsiri ilə deyil, türk dillərinin qədim xüsusiyyəti olması üçün əsas verir. Danışıq dili üçün səciyyəvi olduğuna görə, yazı dilindən daha çox şivələrdə saxlanılmışdır.

İ.Hacıyev müasir Azərbaycan dilində işlənən *mənim elim* və *elim mənim* birləşmələrinin eyni-üsulla - morfoloji - sintaktik şəkildə yaranmasını və dəyişmənin üslubi imkanlarla bağlı olduğunu qeyd edir [67, s.40]. Ş.Xəlilova görə bu, tərcümə prinsiplərindən, nəzmin tələblərindən irəli gəlir [48, s.76].

XIX əsrə qədərki yazılı mənbələrdə işlənən bu xüsusiyyəti üslub və tərcümə prinsipləri ilə əlaqələndirmək inandırıcı görünmür. Yerdəyişmə hadisəsi yalnız tərcümə əsərlərində deyil, başqa abidələrdə də qeydə alınmışdır. Burada məntiqi vurğunun rolunu da qeyd etmək lazımdır. Yerdəyişmə mənə fərqi yaratmasa da, ifadə tərzində eyni deyildir. Buna tarixən mövcud olmuş qədim xüsusiyyətin şivələrdəki izi kimi yanaşmaq daha doğrudur.

2.4. Sintaktik üsul. Dialektoloji ədəbiyyatda “sintaktik üsul” adı altında morfoloji - sintaktik formadan bəhs edilmişdir. Sintaktik üsulla mənsubiyyət ifadə edən atributiv birləşmələrin hər iki tərəfi şəkilçisiz işlənir. Belə birləşmələr qismən də olsa şivələrdə müşahidə olunur; məs.: - *Qoz ləpə* qavırğıya qatanda yaxşı olur (Zən.); - *Mən* yaşda olar (Br.); - *Cüyür bulax* ən yuxarıdadı; - Bura bir dəmyə *kənt yer* oluf (Qaz.) və s. Bu xüsusiyyət Zaqatala - Qax şivəsində geniş yayılmışdır; məs.: - *Yığdı qolxoz idarə* aktivləri; - Mende *baş ağrı* tez-tez oluy; - *Poşt binə* diyən yol olupdu (Zaq.). *devə bala, civ yaylıx ot süpürgə, eşşəx' xurma, çay qazan, çey bölmə* (Bl.), *at əraba, kəl əraba, öküz əraba* (Ərd.); - Burda *ərəş to:ux* da saxlayan var (Göy.) və s.

Belə bir xüsusiyyət Başqırdıstanın cənub hissələrində yaşayan tatarların danışığında da müşahidə edilmişdir [94, s.15]. Çuvaş dilinin şivələrində áèðèíúè şəxsə işlənir: man ul “mənim oğlum” [265, s.159].

Mənsubiyyət anlayışının hər iki tərəfi şəkilçisiz birləşmələrlə ifadəsinə Orxon-Yenisey abidələrində (*türk budun* “türk xalqı”, *Ötügen yış* “Ötügən ormanı” və s.), M.Kaşğarının lüğətin də (*kişi ara* “xalq arası”, *yun kus* “tovuz quşu” və s.) də rast gəlnir.

Morfoloji və analitik (sintaktik) üsulların Orxon-Yenisey abidələrində geniş işlənməsinə əsaslanaraq N.K.Dmitriyev onları digərlərindən qədim hesab edir [162, s.58]. Y.Məmmədovun fikrincə, morfoloji üsulun özü də analitik üsuldan törəmişdir. Belə ki, hələ lap qədim dövrlərdə şəxs əvəzlilikləri isimlərdən sonra gələrək mənsubiyyət ifadə etmiş, sonralar bu əvəzliliklər vurğusunu itirmiş (Q.İ.Ramstedt), müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq şəkilçiləşmiş, bununla da analitik üsul morfoloji üsula çevrilmişdir [62, s.77]. Mənsubiyyət kateqoriyasının təyini söz birləşmələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf tarixindən ətraflı bəhs edən A.Hüseynov sintaktik üsulla ifadə olunan mənsubiyyəti ən qədim forma hesab edir [43, s.165].

Ümumiyyətlə, türkologiyada şəkilçisiz formalar qədim hesab olunur. Bu baxımdan mənsubiyyət formalarının inkişafında ilkin - birinci mərhələdə birləşmənin hər iki tərəfi şəkilçisiz işlənmişdir ki, bunun da izləri şivələrdə saxlanmışdır; *deve bala*, *cib yaylıx*, *qoz ləpə*, *cüyür bulax* və s.

Birinci tərəfi şəxs əvəzliliklərindən ibarət olan birləşmələrin şəkilçisiz işlənməsinə şivələrdə hər üç şəxsin təkində rast gəlmək mümkündür: məs.: - *Mən yaşda* olar (Br.); - *Sən yaşda* atam yoxıydı, mən öyə qazaş gətirirdim (Göy.); - *Uşax o yaşda* çayda selə düşdü (Şam.) və s. Bu xüsusiyyət türkmən dilinin şivələrində də canlıdır: məs.: Biz o:va barjek kə:mi? Şo üam biz miləttən [282, s.303].

Birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi şəkilçisiz mənsubiyyət bildirən birləşmələr mənsubiyyət kateqoriyasının inkişafında II mərhələni təşkil edir. Bu forma Qax şivəsində daha işləkdir: *quşun bala*, *toğun bala*, *inəyin bala*, *camışın bala* və s. Son mərhələdə hər şəxsin özünə müvafiq əlaməti formalaşmışdır.

2.5. MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLİ İSİMLƏRİN HALLANMASI

Azərbaycan dili şivələrində áèðëíúè şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər ədəbi dildə olduğu kimi hallanır; məs.: *ərəbəm*, *ərəbəmün*, *ərəbəmə*, *ərəbəmi*, *ərəbəmdə*, *ərəbəmnən*, *ərəbəmiz*, *ərəbəmizün*, *ərəbəmizə*, *ərəbəmizi*, *ərəbəmizdə*, *ərəbəmizdən* // *ərəbəmizzən* (B.), *bovam*, *bovamın*, *bovama*, *bovamı*, *bovamda*, *bovamnan*, *bovamız*, *bovamızın*, *bovamıza*, *bovamızı*, *bovamızza*, *bovamızdan* (Ş.) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu tipli isimlərin hallanması eyni şəkildədir, fərqli xüsusiyyət müşahidə olunmur; məs.: - Mən qaraquc *atıma* binmədin ol binmiş ola!; ... “*qızımı a□a verirəm*” deyü vədə eləmişdi; - Həq təala *atamın* könlinə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yigidə versə [KDQ,

s.85,87].

Ədəbi dildə sonu samitlə bitən, ikinci və üçüncü şəxslərin təkinin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmiş sözlər hallanma prosesində adlıq haldan başqa, digər hallarda bir-birindən fərqlənmir. Onlar yalnız mətn daxilində aydınlaşır. Şivələrdə isə həmin şəxslər müxtəlif formalarla bir-birindən seçilir.

Şivələrin qərb qrupunda üçüncü şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması zamanı mənsubiyyət şəkilçisində, velyar (□) səsi işlənir ki, bu da ikinci şəxsi üçüncü şəxsdən fərqləndirmək üçün əsas əlamət hesab olunur; məs.: *sənin saji□ın, harava□ın, sürü□ün, saji□a, saji□ı, saji□da, saji□nan, corabı□a, corabı□ı* (Qaz.), *qoşu□un, körpü□ün, ata□ın, anə□ın, baji□ı* və s. (Gəd.). Bundan əlavə, Şəkinin və Ağcabədinin bəzi şivələrində üçüncü şəxsdən fərqlənmək üçün ikinci şəxsdə velyar □ səsi işlənir; məs.: *eli□ın, eli□a, eli□ı, eli□da, eli□nan* (Ş.), *ata□, ata□ın, ata□a, ata□ı, ata□da, ata□nan* (Ağc) və s.

Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də işlənmişdir; məs.: Bir buğa öldürmüş *səni□ oğlu□*, adı Buğac olsun; “Dilün çürüsün, çoban! Qadir *səni□ alnu□a* qada yazsun, çoban!” - dedi; Mənim canım *səni□ canı□a* qurban olsun! - dedi (KDQ, s.36,45,85).

İkinci şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin velyar □ səsi ilə işlənməsi ən qədim formadır. Tarixən velyar □-nun arxaikləşməsi, tədricən □ səsinə çevrilməsi hallanma prosesində ikinci şəxslə üçüncü şəxs arasında oxşarlıq əmələ gətirmişdir.

Şivələrin qərb qrupunda, Zəngilanın Şatarız və Ağbis kənd şivələrində, Cəbrayılın Qaracallı kənd şivəsində, Urmiya, İrəvan, Zəngibasar və İraq türkmənlərinin şivələrində həmin şəxsləri bir-birindən ayırmaq üçün ikinci şəxsdə *y* ünsürü işlənir; *haravayın, haravaya, haravayı, başıyın, oğluyun* (Qaz.), *corabıyın, corabıya, corabıyı* (Gəd.), *gözüyün, gözüya, gözüyü* (Cəb.), *nənəyın, nənəyə, nənəyi* (Zən.), *işiyin, işiyə, işiyi* (İt.), *əliyin, əliyə,*

əliyi (Zb.), *babayın*, *babaya*, *babayı* (İr.); *əriyin* “ər”, *əriyə*, *əriyi* (U.) və s.

Yiyəlik halda - *yın* şəkilçisi türk dilinin Qazianten şivəsində də işləkdir; məs.: *eviyin* kapısı, *kitabıyın* kabı, *gözüyün* rengi və s. [281, s.50].

Şərurun Alışar kənd şivəsində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yerlik halında da - *n* əvəzinə - *y* ünsürü işlənir; məs.: *cibiydə*, *üzüydə*, *qoluyda*, *yadıyda* [182, s.15].

Bakı (İçərişəhər, Bayırşəhər) və Muğan şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük və təsirlik hallarda *n* əvəzinə *v* ünsürü işlənir: məs.: *atova*, *atovi*, *babova*, *bobovi* (B.), *qoluva*, *qoluvı*, *öyüvə*, *öyüvi* (Muğ.) və s. Bu xüsusiyyət Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək, Güngüd), İmişli, Dərbənd, Lənkəran və İraq türkmənlərinin şivələrində yönlük və təsirlik hallarla yanaşı, yiyəlik halda da geniş yayılmışdır; məs.: *babavun*, *başuva*, *bacuva*, *işüvi*, *əlüvi* (Təb.), *inegüvün*, *inegüvə*, *inegüvi*, *künnegüvün* “köynək”, *künnegüvə*, *künnegüvi*, *künnegivüzün*, *künnegüvüzə*, *künnegivüzi* (Qb.), *başuvun*, *başuva*, *başuvu* (İm.), *kitabuvun*, *kitabuva*, *kitabuvi* (Dər.), *nənəvin*, *nənüvə*, *nənüvi* (Lən.), *dabbanuvun*, *ömrüvün*, *canuvi* (İt.), M.Şirəliyevin müşahidələrinə görə, Qax şivəsində ikinci şəxs təkdə sonu *nq//nğ* ilə bitən sözlər hallanarkən *nq//nğ* səsbirləşməsi - *v* ünsürü ilə əvəzlənir; məs.: *evinğ*, *evivin*, *evivə*, *evivi*, *evivdə*, *evivdən* [78, s.164]. Bu xüsusiyyətin Azərbaycan dilində işlənməsini M.Kazımbəy də göstərmişdir: *devevün*, *devevə*, *devevi* [187, s.143].

Güney Azərbaycanlı ədiblərin əsərlərində - *v* ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür:

Mən qulamam, gəlməz dilimə yalan,

Elüvə, *ölkövə* saldılar talan.

Qul Abdulla gəldi Sarı Xocaynan

Ağam, apardılar *yaruvi* sənün (A.A.Tufarqanlı)

Bu hicran düşkününü, illər xəstəsi

Qapuva dərmana gəlsün, gəlməsün (Nəbatî, s.11)

Bağla *bölüvə* qeyrəti, namusu, həyanı

Sat qəddarəni, hacəti neylərsən, əmoğlu? (Möcüz, s.85)

Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin,

Yurdumuza, yuvamıza yetirdin,

Yusifivi uşaq ikən itirdin (Şəhriyar, s.32)

Səni o qədərlik dost tuturam ki,

Hər zaman sataşır gözü *gözüvə* (Sənənd, s.39)

H.Mirzəzadə tarixi materiallardan çıxış edərək, *n>v* hadisəsini Azərbaycan dilinin Güney şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət hesab edir [64, s.39-40]. Bu xüsusiyyət XVI əsrdən müasir dövrədən Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş, şivələrdə də sabit şəkil almışdır. *N - v* səsi uyğunluğunu söz köklərində də müşahidə etmək mümkündür:

Bu dərddən bu qəmdən, bu fəlakətdən

Qəm zinhara gəldi, kədər *hövkürdü*,

Ürək atəşindən, ürək odundan

Səhəndin ağzından alov püskürdü (Səhənd, s.51)

İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibində *v* ünsürü Ural dilləri ilə qohumluğu iddia olunan eskimov-aleut dilində də mövcuddur: *ki□u + v + n*in “Səndən sonra” [86, s.29].

Cəbrayılın Qaracallı və Zəngilanın bəzi şivələrində hallanma prosesində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki - *n* səsi yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda *ğ* səsinə çevrilir; məs.: *xalağın, xalağa, xalağı* (Cəb.), *gözuğun, gözuğa, gözuğu* (Zən.) və s.

Bu xüsusiyyət türk dilinin Qars şivələrində də nəzərə çarpır: *eriğın* [293, s.115] Balakən, Zaqatala və Cəbrayılın Balyand kənd şivəsində ikinci şəxs cəmdə isimlərin yönlük halında - *ğ* ünsürü işlənir; məs.: *atağıza, nəvəğıza, quzuğıza, ütüğüzə* [9, s.125].

Ən qədim xüsusiyyətlərdən biri də Qarakilsə (Ağüdü və Şəki kəndlər) şivəsində qeydə alınmışdır. Həmin şivələrdə mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda /nq/-ın, /nq/ - un, /nq/-ı, /nq/-u, /nq/-a şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *nənənqın, nənənqa, nənənqı* və s. İsimlər hallanarkən, *nq* səsbirləşməsi işlənir.

Monqol dillərində sonu uzun saitlə bitən sözlərin yiyəlik halında bitişdirici *q* samiti işlənir; kalmık dilində: dala: “dəniz” dala:qın [230, s.34].

Qax şivəsində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında - *ğa* şəkilçisi işlənir [66, s.154]. Müəllif buna aid *başınğa* sözünü nümunə göstərir, ikinci şəxsdə *nq* səsbirləşməsinin mühafizə olunmasına *başınq* sözünü nümunə göstərən alim bütün hallarda *nq*-nın saxlandığını qeyd edir: *başınq, başınğın, başınğa, başınğı, başınğıda, başınğınnan*. Deməli, təkə yönlük halda *nq* deyil, yönlük halın qədim - *ğa* forması da saxlanılır. Lakin - *ğa* şəkilçisinin mənşəyi - *nq* səsbirləşməsi ilə deyil, - *ğaru//qarı* morfemi ilə bağlıdır. Yuxarıdakı nümunələrdə yönlük halın əlaməti - *a* şəkilçisidir. Bu forma Şərur və Zaqatala şivələrində də özünü göstərir. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki *n* və ya - *ın* şəkilçisi düşür, *nq* birləşməsinin hissəsi olan *ğ* səsi qalır; məs.: *yadığa, dilğa, qapğa* (Şr.) [182, s.15]; - Ata mehriban, mən bugün ova getmağa isdəyirəm, *vəzirrənğa* da xəbar ver (Zaq.) və s.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin *n* şəkilçisiz hallanması qıpçaq tipli türk dilləri üçün xarakterikdir. “Özbək, uyğur dillərində, qırğız dilinin dialektlərində, Özbəkistan və Tacikistanda yaşayan qırğızların dili üçün səciyyəvidir. Həmin innovasiyanın mərkəzində özbək-uyğur ümumiliyi “birliyi” durur: *əkasiqa, atasiqa* və s. [142, s.97-98].

Göründüyü kimi, şivələrimizdə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında bir sıra qədim xüsusiyyətlər aşkara çıxır. Qədim velyar □ səsinin və onun tələffüz forması olan *nq* səsbirləşməsinin mühafizə

olunması, inkişafın sonrakı mərhələsində velyar □ səsinin arxaikləşməsi ilə oğuz və qıpçaq tayfalarının dil xüsusiyyətləri kimi formalaşan □, ğ, v, y elementləri şivələrdə geniş yayılaraq, tayfa dilləri arasında fərqlər əmələ gətirir. Azərbaycan dilinin şivələri arasında bu cəhətdən özünü göstərən müxtəliflik tarixi-etnik proseslərlə, bir şivənin daxilində fərqlənmənin olması, yəni həm □, həm də y, ğ, v elementlərinin işlənməsi, şübhəsiz, sonrakı dövrlərdə əhalinin miqrasiyası ilə bağlıdır. Bütün bunlar göstərir ki, ikinci və üçüncü şəxslərin təkinin qədim formalarla bir-birindən seçilməsi, tarixən dilimizdə belə bir fərqli xüsusiyyətin velyar □ səsinin olmasına və ədəbi dildə onun arxaikləşməsinə dəlalət edir.

Bunlardan əlavə, bəzi şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər özünəməxsus xüsusiyyətləri, xüsusilə də tələffüzünə görə üçüncü şəxsdən seçilir. Naxçıvan ərazisindəki şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda əksərən qalın saitli şəkilçilər qəbul edir; məs.: *sahadı:n*, *sahadı:□a*, *sahadı:ı*, *sahadız:ın*, *sahadı:za*, *sahadı:zı* və s.

Bakı və Salyan şivələrində hallanma prosesində ikinci şəxsdə şəkilçinin dodaqlanan, üçüncü şəxsdə isə dodaqlanmayan variantı işlənir; məs.: *kitabı:n*, *kitabua*, *kitabun*, *kitabunda*, *kitabunna* (II şəxs), *kitabının*, *kitabına*, *kitabını*, *kitabında*, *kitabınınna* (III şəxs) (B.), *ayağunun*, *ayağua*, *ayağun*, *ayağunda*, *ayağunna* (II şəxs), *ayağının*, *ayağına*, *ayağını*, *ayağında*, *ayağınınna* (III şəxs) (S.) və s. Saitlə bitən sözlərdə isimlərin sonundakı *a* saiti mənsubiyyət şəkilçiləri artırıqda ikinci şəxs təkdə *o* səsinə, cəmdə *o^u* səsinə, *ə* saiti ikinci şəxs təkdə *ö* səsinə, cəmdə isə *ö^ü* səsinə çevrilir; məs.: *aton*, *ato^un*, *ato^a*, *ato^un*, *atonda*, *atonna* (II şəxs tək), *ato^u-z*, *ato^uzun*, *ato^uza*, *ato^uzi*, *ato^uzda*, *ato^uzdan* (II şəxs cəm), *atasi*, *atasının*, *atasına*, *atasını*, *atasında*, *atasınınna* (III şəxs) və s. Bu xüsusiyyət Muğan qrupu şivələrində ikinci şəxs təkdə yönlük və təsirlik hallarda özünü göstərir; məs.: *ato^a*, *quzu^a*, *obo^a*, *əlü^ə*, *ütü^ə*, *atoⁱ*, *quzuⁱ*, *ütüⁱ*,

obo'.

Meğrinin Aldərə kənd şivəsində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər - *o^u* (yiyəlik hal), - *o:* (yönlük hal), - *o* (təsirlik hal) şəkilçilərini qəbul edir; məs.: - *Dədo^u* neçə sinni var?; - *Dədo:* deynədinən bizə gəlsin; - *Dədo* heyyətdə izvenə qoydular və s.

Dərbənd şivəsində də ikinci şəxsin tək və cəmində yiyəlik və təsirlik hallarda şəkilçinin dodaqlanan variantı (-*un*, - *ün*, - *u*, - *ü*) işlənməklə üçüncü şəxsdən fərqlənir; məs.: - *Qizüvün* partalıdı; - *Dəhrəvüzün* sapi sindi; - *Sənü qələmüvü* uşaq apardı və s.

Bəzi şivələrdə ikinci şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisindəki *n* səsi düşür, yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərinin saitləri birləşərək uzun tələffüz olunur; məs.: *qunağu:n*, *güzü:n*, *dunu:n* (Qb.), *dərsi:n*, *əli:n*, *atası:n*, *öyi:n* (Ş.), *yaxo:n*, *dədö:n*, *üzü:n*, *dayu:n*, *baba:*, *nəvə:*, *dəvə:* (Cəl.), *qıza:*, *dişə:* (Zən.) və s.

Bu xüsusiyyətə yazılı abidələrin dilində də rast gəlinir:

Əlimdən can qaçan qurtarasan sən,

Di imdi eylə *başu:n* çarəsin sən (Dastani-Əhməd Hərami, s.78)

Dodağu:n içrə dişü:ni gülər çağında gər görsə,

Gözlərü:n üstünə çəkdi kilki-qüdrət qaşını (Kişvəri, s.308)

Şəkinin bir qrup şivələri üçün hallanma prosesində burun saitlərinin işlənməsi xarakterikdir. Sonu *a*, *ə* saitləri ilə bitən sözlərin hər üç halında hal şəkilçiləri düşür, bunun nəticəsində kökün son saiti uzanaraq burunda deyilir; Belə halda yiyəlik, yönlük və təsirlik halları bir-birindən ancaq cümlə daxilində ayırd etmək mümkün olur; məs.: *ala:*, *dəda:*, *arava:*, *patava:*, *ala:z*, *dəda:z*, *bava:z* və s.

Sonu qapalı saitlərlə bitən mənsubiyyət şəkilçili sözlər hallandıqda yiyəlik və təsirlik hallar bir olur, yönlük hal fərqlənir. Şəkinin müəyyən kənd şivələrində yiyəlik və təsirlik hallarda sözün son saiti qalın dodaqlanan *u* saiti ilə, yönlük halda isə qalın dodaqlanan *a* saiti ilə

əvəzlənir; məs.: quzu:, ciyu:, ütu:, quza:, ciya:, üta: və s. Samitlə bitən sözlər ikinci şəxs təkin yönlük halında ancaq bir qalın variantlı, yiyəlik və təsirlik hallarda isə iki qalın variantlı mənsubiyyət şəkilçisi işlənir; məs.: əlu: (əlinin, əlini), əl1: (əlinin, əlini), əla://əla: (əlinə), atu: (atının, atını) və s.

Cəbrayıl, Zəngilan, Zərdab və Meğri (Vartanizar, Lehvaz, Maralzəmi) şivələrində də həmin məqamda burun səsləri işlənir; məs.: bel1:, bela:, dəda: (Cəb.), at1:, dil1:, otu:, gözu: (Zən.); - *Xoruzu*: qoy dişu: dibinə; - *Başa*: at tənib nədi; - Çəxdiməsən *dişu* canın dincəlməz (Meğ.); - Otmısan da dəda: öyündə (Zər.) və s.

Bəzi keçid şivələrində isimlər mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra yiyəlik halda - ı, - i, - u, - ü şəkilçisini qəbul edir; məs.: *Atamu* qorxusunnan məni meşiyə atıp geddi (Zər.); - *Qızu* atası, həm də qaynatası qızı tanıyıp quyaxladılar (Uc.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız - n şəkilçisi işlənir; məs.: *atasın, babasın, başın, ərəbəsin, qeyşin* (B.), *qunağın, atasın, quzusın, ləmpəsin, künnəgin, güzün* (Qb.), *atın, qolın, nəvəsin, ütisin* (Muğ.), *adın, küpəsin, vedrəsin* (Ş.), *əmisin, babasın, atasın* (Zən.), *yarısın, duzun* (Dər.), *oğlun, ayağın* (İt.).

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: Olurıpan türk budunun *ilin törüsün* tuta bilmis “Onlar xan olmaqla türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar”; Türk beqlər türk *atın* ıtı “Türk bəyləri türk adını unutdular” (KT, Böyük abidə, 1,7-ci sətir); - er *atın* çapındı “Adam atını qamçıladi; - er işin bilindi “Adam işini bildi”; - ol *saçın* tarandı “O saçını daradı” [MK, II c., s.143, 145, 149];

Başın qaldırdı, yılabıdaq gözün açdı; Qara polağ uz *qılincın* belinə quşandı; Ol zəmanda oğul ata *sözün* iki eləməzdi (KDQ, s.39, 40, 71).

Ətməgin balla yey (Oğuznamə, s.37)

Halun xoş dut, əya olduq həlak.

Yusifün çün aldirer *könlin* ələ (Zərir, s.225)

Daş alubani dilbər könlüm *şişəsin* atar

Qarşu tutaram *şişə*, bilmən qala ya sinə;

Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin *surətin*,

Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarinə; (Nəsimi, s.28, 30)

Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm,

Haqqın *qüdrətlərin* biz yad edəlüm (Dastani-Əhməd Hərami, s.14)

Qəməsin sevdin, könül, canın gərəkmezmi sa□a?

Tiğə urdun cismi-üryanın, gərəkmezmi sa□a? (Füzuli, s.51)

Şu dəmdən kim, sənin gördüm *camalın*,

Giriftar olmuşam yüz min bəlaya (Xətai, s.59).

Baxdım ətvarinə - bir tülək tərən,

Baxışın görəndə mən oldum heyran (Vaqif, s.132).

Qıpçaq tipli türk dilləri ailəsində və Tuva, sarı-uyğur və şor dillərində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - *n* şəkilçisi işləkdir.

Qaraqalpaq dilinin şimal dialektlərində, türkmən dilinin manış şivəsində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında - *n* şəkilçisi işlənir; *suyurun* “onun inəyi” *quzların* “onun qızları”, *qğadrın* “onun hörməti” [142, s.171-172]. Bu xüsusiyyət qumuq dilində və türk dilinin dialektlərində də müşahidə olunur [162, s.67; 128, s.86].

Qədim yazılı abidələrdə və müasir şivələrdə geniş yayılan - *n* şəkilçisi dialektoloji ədəbiyyatda - *ni*⁴ şəkilçisindən saitin düşməsi nəticəsində yarandığı qeyd olunur [70, s.63; 112, s.83; 72, s.122]. A.M.Şerbak qədim özbək dilində və Şərqi Türkünstan mətnlərində işlənən - *n* şəkilçisini təsirlik halın - *ni*, - *ni* şəkilçisinin qısaldılmış forması hesab edir [274, s.104; 273, s.78]. Bu şəkilçi yakut dilində təsirlik halda saxlanılır [261, s.409]. H.Quliyevə görə, - *ın* ilkin olaraq, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi olmuş, sonralar - *n* təsirlik hal, - *ı* isə mənsubiyyət şəkilçisi vəzifəsi

daşımışdır [199, s.70].

F.Cəlilovun fikrincə, *birin*, *ikisin*, *atın* sözlərindəki - *ın* şəkilçisi mənsubiyyət morfemidir, çünki Dədə Qorqud abidəsində də *sözüm* (dinlə) və *ikisin* (yıqdı) tipli ifadələr - *ım//ın* şəkilçisinin mənsubiyyət göstəricisi olduğunu əks etdirir [23, s.221].

Y.Məmmədov bu fikrə etiraz edərək, Yenisey abidələrində təsirlik halın bu şəkilçisinin - *ın*, - *in* şəklində birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə artırıldığını və - *n* şəkilçisini təsirlik halın qədim forması olmasını qeyd edir [62, s.58]. E.İ.Əzizov da bu şəkilçidən qədim təsirlik hal şəkilçisi kimi bəhs etmişdir [34, s.35]. XIII-XIX əsr yazılı abidələrin dilində - *n* şəkilçisinin işlənməsini R.C.Məhərrəmov və M.P.Cahangirov belə izah edirlər: İstər təsirlik hal şəkilçilərinin, istərsə də yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsinə şerin xüsusiyyəti ilə, qafiyə və vəzn ilə əlaqələndirmək olar və bu, ümumxalq danışq dilində olduğu kimi, şerdə də düşür, XIV əsrdən başlayaraq, XVIII əsrə qədər olan yazılı sənədlərdə təsadüf etdiyimiz bu cəhət XVIII əsrdən sonra az müşahidə edilir. Əgər bu, ümumxalq dilinin təsiri ilə olsaydı, XVIII əsr bədii dilimizdə daha çox müşahidə edilməli idi... Bunu dildə olan qanunların daha da dəqiqləşməsi ilə izah etmək lazımdır [63, s.62].

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, tarixən - *ın*, - *in*, - *n* şəkilçisi iki hal - yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində - *n* təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Ayrım şivəsində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - *ık//ıq*, - *uq//ük* şəkilçisi işlənir; məs.: otunuq, ağaşdarınıq və s.

Muğan qrupu, Ordubad, Cülfa, Cəlilabad və Meğri (Aldərə) və İraq türkmənlərinin şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında şəkilçi - *y*-dan ibarət olur; məs.: - *Başuy* qoy dizim üssə; - *Aç* belünnən

qurşağuy; - Bı günki *işiy* saba: qoyma; - *Əyağuy* yorğanuva tən uzat; - *Qapuy* yaxşı bağla, *qonşuy* oğru tutma (Muğ.); - Qizin atasinnən söz aliylər, deylər *qızuy* verirsen, ya yox (Ord.); - Arvad deyir ki, a kişi elə əvdən *əlüy* uzad, *çörəy* çək (Cul.); - Tülki dedi; gəti qaldır *ayağıy*, mən oxuram (İt.); *Başıy* orda islat, burda qıx (Meğ.); *baboy*, *dəvoy*, *qoluğ* (C.).

Bu xüsusiyyət mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halında saitle bitən sözlərdə özünü göstərir; məs.: *gəviy>xalçanı*, *gədiy>gədəni* və s. Hər iki məqamda - *y* şəkilçisi saitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halda - *y* şəkilçisi qəbul etməsi türk dilinin Qaziantep və Qars dialektlərində də vardır; məs.: - Nemen şakşak *dapıy* dövmüş [128, s.78]; *babay*, *masay*, *oray* [293, s.96].

Əvvələn, sonu açıq saitle bitən sözlərə - *y* səsi ilə başlanan şəkilçi əlavə etdikdə, *y* səsinin təsiri ilə açıq saitlər məxrəc cəhətdən həmhüdüd olan samitə yaxın qapalı saitlərə (daha çox *ı*, *i* saitlərinə) çevrilir. İkincisi, *y* samiti belə fonetik şəraitdə qapalı *i* saitin funksiyasını öz üzərinə götürür. Yuxarıdakı nümunələrdə - *i* şəkilçisi işlənməsə də sözün təsirlik halda olduğu aydınlaşır.

Lerikin Hiledərə. Qosmalyan, Halabın və Qışlaq kənd şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında -*y*, -*v*, - *iv* şəkilçisi səciyyəvilik təşkil edir; məs.: *kənduy//kənduv*, *qabiy//qabiv*, *əğəciv*, *qaşığiv* və s. [19, s.14].

Təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmiş isimlərdə də müşahidə olunur; məs.: - Qaradovoylar gəldilər *malım*, *pulum*, *davarım* hər nəyim vardısıa hamısını taladılar; - *Yeməyin* görməyom, *icməyin* gorməyom mən səndə nə üçün duroyum (Qk.).

Birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da təsadüf olunur; Quruluca *qopuzım* götürün, ögün mənə - dedi; ... *qopuzım* ələ alun, mənə ögün (KDQ,

s.88);

Dəlindi ğüssədən bağrım, sən etmə *ürəyim* yarə;
 Çaxdı *sirrim* aləmə, əsrarımı faş eylədi (Nəsimi, s.18, 42)
 Saçın fikri *ayağım* bağlar oldu,
 Ma□a guya dölürmək çağlar oldu (Kişvəri, s.339).
 Yandırır *canım*, cahansuz etmə bərqi-ahimi,
 Asiman, xurşidi-rəxşanın görəkməzmi sana? (Füzuli, s.51)
 Dedi şimdi bu bəni bilir isə,
 Bir içim su verməyə *başım* kəsə (Y.Məddah, s.189)
 Səbrilə *qərarım* aldı, getdi,
 Nə səbr ki, varım aldı, getdi (Xətai, s.80).

Ümumiyyətlə, qədim yazılı abidələrdə, müasir şivələrdə təsirlik hal şəkilçisinin düşməsinə tez-tez rast gəlmək olur. H.Mirzəzadə bunu belə izah edir: “Belə bir xüsusiyyəti yalnız şerlərin dilində deyil, eyni zamanda nəsr əsərlərinin dilində də görmək olar. Təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsi sadəcə olaraq, vəznin xatirinə deyil, əksinə qrammatik əlaqələrin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmamasından irəli gəlmişdir. Şübhəsiz, bu zəiflik tarixi etibarilə daha qədim dövrlərin qalığı hesab edilə bilər [64, s.82]. M.İslamovun fikrincə, bu hadisə bilavasitə tələffüz tezliyi ilə əlaqədar olaraq baş verir. Təsirlik halda olan əvəzliliklə ondan sonra gələn sözün arasında fasitə verilməməsi və yaxud fasilənin əhəmiyyətli dərəcədə qısalması - *i* formasının ixtisarına səbəb olur [52, s.50].

Qədim yazılı abidələrdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisi bəzən işlənmiş, bəzən də işlənməmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisi müəyyənlik ifadə etdiyindən, ondan sonra hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac hiss olunmamış, fikir tam şəkildə bildirilmişdir. Tədricən cümlədə sözlər arasında idarə əlaqəsi tam formalaşmış, bu xüsusiyyət ədəbi dildə arxaikləşmiş, şivələrdə isə bu proses davam etməkdədir.

Azərbaycan dili şivələrində qorunub saxlanılan qədim xüsusiyyətlərdən

biri də birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsidir; məs.: - *Başım* iyəsi olsaydı, meni də saya salallar (Q.); - *Babam* qənnadi tükani vardı Tərbizzə (Təb.); - *Dişim* ağrisinnən səhərcət yatməmişəm (L.) və s.

Buna qədim yazılı abidələrin və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür: - *Közüm* yaşı sawrukur kudhı akar... “gözümün yaşı sovrularaq aşağıya axar”; *ewim* tusu “evimin qarşısı” [MK, II c., s.229; III c., s.126]; - Mənim *köprüm* yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiniz? - dedi [KDQ, s.78]; - Mənim *könlüm* anlarə çox rəğbəti var [Şühədanamə, s.];

Şahənşah dedi: ey *canım* parası (Dastani-Əhməd Hərami, s.38).

Gözlərüm gəmisi ləngər saldı qan dənizinə (Q.Bürhanəddin, s.52)

Gedəli sən yıxıldı *könlüm* evi (Kişvəri, s.310).

Bu *könlüm* təxtinə sultandır, ey dust (Xətai, s.61)

Könlüm odu qıldı yanə-yanə (Füzuli, II c., s.37).

Ağcabədi şivəsində birinci və ikinci şəxslərdə, üçüncü şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin yiyəlik halında - *in* əvəzinə - *uv*, həm də - *u* (yalnız I şəxsdə) şəkilçisi işlənir; məs.: *bajımuv//bajımu*, *xalamuv//xalamu*, *qolumuv//qolumu*, *bajımızuv//bajımızu*, *xalamızuv //xalamızu*, *bajısınuv*, *xalasınuv*, *qolunuv*, *qollarınuv*, *bajılarınuv* [5, s.17].

Əvvələn, burada şəkilçinin variantının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Üçüncü şəxsdə saitle bitən mənsubiyyət şəkilçisindən sonra şəkilçi - *nuv* şəklində çıxış edir. Yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində *v* ünsürünün işlənməsi Azərbaycan dilinin bir sıra şivələri kimi, Ağcabədi şivəsi üçün də səciyyəvi xüsusiyyətdir. Dərbənd və Ağcabədinin Üzeyirkənd şivəsində bu şəkilçi (-*uv*, - *üv*) ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında da müşahidə olunur; məs.: *sənüv*, *sizüv*, *onuv*, *ollaruv*; - Hindi *sənüv* hələ vaxtuv dəgül, qartimisəv, kit əvüvdə otu (Dər.) [52, s.31].

- *uv*, - *üv* şəkilçisi *n* - *q/ğ* - *v* səs uyğunluğu nəticəsində əmələ

gəlmişdir.

- *u* şəkilçisi Ağcabədi və İraq türkmənlərinin şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi kimi də işlənir. Yiyəlik halda işlənməsi də *v* ünsürü ilə bağlıdır. Ağcabədi şivəsində yiyəlik halda və ikinci şəxs mənsubiyyətdə dodaqlanma əlaməti güclüdür. Azərbaycan dili şivələrində dodaq saitlərindən sonra *v* səsinin “saitləşməsi” əlaməti meydana çıxır (*alo^u*, *köçö^ü* sözlərinin tələffüzündə olduğu kimi). Burada yiyəlik hal şəkilçisinin *u* saiti ilə *v* samitinin “saitləşməsi” nəticəsində əmələ gələn *u* saiti birləşir və uzun tələffüz olunur. Hər iki forma (*-uv// -nuv*, *- u*) paralel işlənsədə, onlar arasında zaman və məkan fərqi vardır. *- uv*, *- nuv* şəkilçisi vasitəsilə yaxın zaman və məkan məsafəsi, *- u* şəkilçisi ilə nisbətən uzaqlıq anlayışı bildirilir.

Şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi hər iki şəkilçinin eyni semantik olmasının nəticəsidir; məs.: - Ağzımın liğabın da verəjəm *dədə:n* gözü yaxşı olsun (Ağ.); - Bu da sənin *dərdi:n* əlacı (G.)

Bu xüsusiyyətə klassiklərin dilində də rast gəlinir;

Ayağın tozuna başlar fədadür (Q.Bürhanəddin, s.52)

Çizginürmə mən *gözün* yaşınəvü qanım tökər (Kişvəri, s.314)

Hər *ayağın* torpağı mülki - Süleymandır ma□a (Xətai, s.36)

Saçın zəncirinə könül bağladım (Vaqif, s.16).

Eyni hadisə üçüncü şəxsdə də baş verir. Şivələrdə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisi bəzən düşür; məs.: - Üş qardaş üçü də, biri də arvad getdilər *dədəsi* əvinə (Ağ.); — Bu yol başdi:r kin, gessin *baxtın* dalınca (G.); - So:ra özzəri öyə gedəndə yerinə darğa qoyardı, cama:tın *əkdiyin* ica:rəsin almağa (Sab.)

Orta əsrlər yazılı abidələrin dilində bu xüsusiyyət məhdud dairədə işlənmişdir; məs.:

Qaşları əgrisi ilə toğruya

Nə cəfa qılsa, qata qarə qıla (Q.Bürhanəddin, s.82)

Qara xalın xəyalında qarardı *gözləri* aqi (Kişvəri, s.311)

Vərqə çün gördi *atasi* halını (Y.Məddah, s.156)

Məşuqənin *əyağı* izi, qibləgah ola (Xətai, s.52).

III FƏSİL

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

3.1. Ööðê äëëÿðëiäÿ êÿlëëéÿò êàòääîðëëàñû òìóìè ðõñóñëëéÿðëÿðÿ
m a l i k v d æ i m u i f i a d f ø r m a t b æ k r ø l t n o p l u d p p o z i s i z y æ r s i m d
y a r a n, t r i a s m m æ s æ t r i k a n t ø i l k ø t f d ø r m m a l a i s n k i i p æ r b s e s i n
q ø d i f n o r m a l æ s a n s i n y d æ n i i s l ø k o r m a n l a e r y d æ n x a m i s d
P r ü t k d ø, - z, - q / - k, - n c ø m v i k t o p l u b u i k d i f f ø m m a n t l
o l m u, s d a u k r i d i l i s o n r a i k k i s m f ø r h ø l ø l ø m i l t ø d r i c ø
a r x a i k l ø s s ø k ø k l ø v i s i n k i l ç i t l ø r k i n b y m a d n u z d i m e n
s ø k l i n s d a æ l a n m t s ü n k i l l ø r i n l i k n d ö k ø r r i n d æ m i y y
b i l d i r n ü æ ü k m ü s t æ q i z l l ø r v d æ m l a q i t s i s l ø n m æ s d i a d
i s t i f a o d l æ n m u B s d i u n u r a y g w h a r, a A q z ø r b a d y i d i a n n d æ n u n
s i v ø l ø r k n ø d n ø i y a y n ø l t a y m s ø r f ø l l ø j k i s s i k n t a k v t ø k l e k s i k
ü s u l l f ø r a m a l a s m i s d i r

A z ø r b a y l i l a i s n i v ø l ø r k n ø d n ø i y y
k a t e q o r i s y a a s s ø l a, r - l ø s ø k i l ç i l i s f i a d ø l u n B n s ø k i l ç i t ü n
n i t q i s s ø l ø æ r l i a v ø l u n f i e l l ø s r t i s n h m a q d l i æ æ n s a n s i t q
h i s s ø l b a r n - l ø s ø k i l ç i q s æ r b i a t l d i k s d u æ b s t a e n s t i i l g v b z ø, l l ø
y e d d, i b l ø r r i n ç b l i æ t ø i r z l a s a g, i d æ r u y a v n ø l a f e l l - ø l a, r
- l ø s ø k i l ç y s a i l n ü i ç ü n s æ ü x s i æ m i q d b e u d l i B u n ø q a m d
l a, r - l ø s ø k i l ç i s s i h ø i n m k ø s n i i y g ø t u z l a s m t ø d l a r b i n d
i r ø g i ø l i s i h ø b ü t t h a l l a - r k d a r - l ø s ø k i l ç i v a n s i i n æ s o i k ø l u q
i f a d æ d i s i v ø l ø f ø d æ s t ø k r a i t a d s ø d u l a r, b q s ø k i l ç m i l ø x t ø l
v a r i a n s t h ø a n i r

- n a / n ø: r x a n n q a n n v ø t ø n q ø b ø n (h s ø r s a m d a n n
s a n n " a n s a n " l (Q r a z x a n r n a i s a n n o a g r l a n (B a r r g ø l i n n ø
(D ø r g ü n n g ø æ l i n (B ø r i l a n n t a i r k ø n n ø r m a, n s æ y n a, n n
a d a m (S a r q o s i n (S a a r m b ø z i r g a t Q n a k a n n ø g l a n n a
d t s a n n g ü z ø m (M h a i r g k ø v s ø, n q n ø s u n n i a z r a n h u a s r a q, l a r

b a x 1 Þ l l a x 1, l g ä r r ə Þ l g ö r r ə . l l ə r

- *z a l v ə : r q 1 z d a b r o r a z “ä þ”, r b ü r g ə “szüþr ü”* r g q a z z a r
ö k ü z, g ä i r z d M r u g q 1 z z q a z d B. r q 1 z z ä k ü z, g ä i m d ü, z z
q a l x o d X a r x ə z i z, z k ø h r i, z x i a b ə z “x a t t a q ə l ə m i z z
“q o r x” (T q ə. b v æ.

- *l a, r- l ə* r ş ə k i l ç i s i n a i r z ə n a r i a b a ş q d r i d l i n d ə
m ö v c u d d a k b m ş q d r i d i n A x b a y d a i h ş i v ə l ə r i f n d r q h i
o l a r, a d q ş a r z a s s a i s i ş l ə . n i r

- *s a l v ə : d o s s f a a r n 1 s “f a n”* d M u g

M u g ş a i n ə l ə m i n ə d h ə d l u a d r ə i d l ə n - a s v a r i a d n i t g ə r
t ü r k i l l ə r, i n d e m ø k a k, i i ş l ə n. m Y i a l n ö i z b ə d k i l i n G n u ş
ş i v ə s i - n s d, ø s ə, f s e ş r ə k l i q d y a l k i n m [ş d s r M ü a s i
t ü r k i l l ə r i s n o d n ə u s ə s i l ə b i t ə s n ö z l a d t, a T y u, y x a a k, a ş v ə
y a k d i t l l ə r i r t a d ş ə k i l ç q s a i h e d l [f s. -8

- *t a l v ə : b u l u, t k æ r t t Q r k*

Ə m q ə d i m r k a z a b i d ə l ə r i h a d r - ə l e ş ə k l i n ş d l ə n b ə u n
ş ə k i l ç y n a i k n d i l i n d l ə A l t a v y ə q 1 r g d z i l l ə r i n d b a ş q 1 r o
d i l i n d l ə o r m v a s r d - l a, r- l ə ş ə k i l ç i m i n i x n t ø h i r f i a n t l a
t ə z a k ü m r ə s l a d n ə i t f i n z i n o h a k j u s t t a i b i v e i n t e n y i v s l a s
g ö t ü r b ü i l l ə A z ə r b a v y ə t ü a m k i l l ə r i n f a l r ə q a l l i a r, a d q g ø ü r r k
d i l l ə r i n d l r ə l ə ş ə k i l ç i s a n r i a n ə t h a e r d b i d ə v i y y ə s. i n d ə

- *l a, r- l ə* r ş ə k i l ç i s i n i ü ə y k ə m i y y a t n l, a n i ü x t ə l
m ə n a d l a b r i l d i A i A s l a m o ü v a A z ə r b a d y i d i a n d u ş ə k i l ç i n
2 m ə n ç a l a r m n ü ə y y ə n l ə ş [d i r s m i ş d i A z ə r b a d y i d i a n
ş i v ə l ə r b n u d ş ə k i l l ç ə m i m ə n a l a b d a ş, q a y - a y r ü s l u b i
m ə q a m d l a ş d l a n i r

- *l a, r- l ə* r ş ə k i l ç i s i n i l ə t ə v ə l u n a m a q n s u b a i y y a t
i f a d ə d ; i m ə s - D a v a d g ə n l i g ü r ə d a i t n a m ü l l a i b k ü l f ə t d
(k ü l f ə t i n d e z r - B i z i d n ə d b a b a k l æ ş m i y ş a l x ə ş s i d ə r a d l ə b

(Ş a m - T o y ~~q~~ ~~an-q~~ a r d a g ~~d~~ ~~h~~ ~~i~~ ~~t~~ i r ~~æ~~ l i (K . r

- N ə , s i t h y f a i l d ; i r m i r ə s H ə s ə n l o l ə u r ş ~~d~~ M l m s r d i l a r
B i l ə g a , n Ş i d x i r f , l i M ə i r ~~g~~ i d a r B u x ü s u s i ş i y v ə t l ə g ~~d~~ n i ş
y a y ı l m . M ş d ü i a ş s i i v ə l ə t a d y a f m ə s b i l i d i s ~~ö~~ n l ə r r x a i k l ə ş n
ü z r ə , ~~d~~ i n r l a y r e n r i - n l ~~a~~ , r - l ə ş ə k i l t u i s m u . ş d u r

- B i x ə s i z ə v ə z l i k m l ü r i y y ~~d~~ n i l l d k i r ə f k l a , n - l ə r
ş ə k i l ç ~~q~~ s e i h a i d l i B i z , l ə i r z l ə ~~e~~ d i k d d a e h ç a o x i l , a y f a y a
b ü t ö n v ə s i l ə z ə t d t u ; l m r ə s - B i z d b e i r z z s ə r t ə l c ə m a n n ə
a l l i x A y i z d d s d z e z ə r d e m a g a l r a r N a) x

B u x ü s u s i m y o e n t e d b d i l i n v d e s i v ə i h e d r d e m ö v c u d d
m ə s b i d b i " z - b i d n " a r z l , e t a " s i " z - t a n ä s r i z l ' a (x a l) x a
s .

- A g s v u e l s m a y ş i l d e l ə r i n l a , r - l ə ş ə k i l ç i d s i i m i ş
h i s s ə c i k l ə v i n i d b e n m i r ə s i x i r l a y r a d ş i a y i r l 5 r m i ş

- l a , r - l ə ş ə k i l ç b i s r i i n w a i k i n ş e x e m m ə n s u b i y
ş ə k i l ç i l ə s r o m d ş a l a , n m i s . e v i m j e k e i n i z b d a e g r i n i z d a r

N ü m u n - e d e n r d e d i l z e r n i x a n i m s g i n i z d e d e n ç i
e l ə y (M u g - İ ş l i y ə m ' a i g i x n a z a d l a b b a ş i k a o k l o b a s i b
(U . c - T a x i l i m g e d i a p r a r i r b i q a a r l i r n a x l (K c r v ə s .

B u x ü s u s i t y ü y r d i l l ə r y i a d l s d a q ə d i m y g u r l y a ü d a e k
r ü t b ə d l i n x a d i m l ə n r ü n r a c i e s t t d f e a d l e u n m u ş d u s r u n u z
" s i z i n e t e n " , i d i d q ü n " s i z l i n a l a " i 22 i z s .

H ə i r k i m ə q a n e d k a i l ç i b a r a s i p o n z u l n d i a s l i e n k i t q i n e
m ə x s a u n s o m a l i f a d i x r ə b e k l i n d a , r - l ə ş ə k i l ç i s i n
y e r i n d i a y i ş m x e b i ş e k l i m i m r ə k k l e d l i a q e b d a e s v e r i r
S i x i r d i l l a s r i x i r l a a r d a s i n h d e a r ə k a e t b n e v r e r i l m ə f e n d e
v a r d i k i n e ü m u q n e a y q r e t i l b i k l d i r m i l a b i r i n c i s d e a ç n i l i r
İ k i n m i e q a n e d n a i y v y e m t e n s u b ş i e y k i l ç i l e y r e i n d i a y i ş m
i l e k e m i y a n e a t y o m p i l a n e k i M r e q s e a d s d i h a r , f i k i r l e r i

ifadəsən kəsən qan tiki aysə tru tu Krəm iy ymən subbiy
şək ilçiləy rəindin ay nşm əd iməm ü a tür k illə richə t ə st
gəli: nmi rə *st en rim* (lə *ş id m i m*) k b a b a m (lə *r i m a t*) a t l a r
(to *ş ax e r e m* (ş *u m*) a ş s.

- M ə s d ə l rə b ə r z ə l m, r- l ə ş ə k il q i ş b i ə d l; i m ə s O l a r i n
g ə l m ə b g i r d ç r ə i h (Ş i a. b - A ş i z d ə t ə m a ş k a r N a x

Y u x a r i d ə i k m u n ə l g ə r l m ə o k x u m f e q l l ə r i n ə n m d ə
iş l ə n n k ə m i i y g y ö m ə z l a ş m t a h ə i t ə m e y d ç a i x a n ı ş d ı r

- B ə k i l l a t r ə d h ü s i m d ə r l a, r- l ə ş ə k il q i ş b i ə d l; i m ə s
- *C a m d a y r a x k ş ö m' ə k i* (İ m - *S ü r ü d ə r i t y ö ö k* ü l ə y n a d g ə i ş
b i z ü t *Q r d Ş e l l* (k r ə k l o) g ə t i q i b ş d y a n d ı (L r ə. ş

T ü r k o l o g i l y a x d h ə r ş ə k il ç i s m i m ə i m ş b y n ə m ə ü x i t f ə
f i k i r t ə r d M r ö v f i u k d r ə m ü l a h i z m l ə m i l ə ş d i ş r a i g ə d ə l
ş ə k i h d r ə p l a ş: d ı r ı l ı r

1 *O l i ş a r ə v ə z l i y ə r* e l e m e n b i i r l a ş m ə t i c ə s i n
(V. M u n k J a D ç i, n Ə i C. E m) r ə

2 *U l a f e l i l ə q e y q r ə t g ə l ə c z ə k m a ş ə n k i l ç i l ə i r*
ş ə k i l ç i s q i m v i n ş m ə t s i c ə (V r B d a ə) q

3 *İ f e l i l ə f a d a" m ö z ü b ü m l ə ş m ə t s i c ə* (M n R d ə s ə) n i n

4 K o m i t m t a v n a *I l g y a x f e d d ü z ə l d b a ş* ş ə k i l ç i s i n
t ö r ə (V i. K t v i, ç T. K o v a) l s k i

5 M ü s t m q ə i h s a ö l z d t ə m ə (K i. Q r ö n) b e k

6 - *I a ş ə k i l ç v i ə i r* e l e m e n t i a n m ə d g ə l i (D. F o k s
N. A. B a s k a A. N. K o n o, B. A. S e r e b r e) n i k o v

7 M o n q d o i l l i n d b i m m (Q d R i a m) s t e d t

8 Ç i d i l i n d b i m m (A d A a t t) b

9 M a n d u l i n d b i m (O b P r i t) ş a k

1 T o p l u b u i h d i r b n ə r m f e m l ə r b n i i n ə ş m ə s i
t ö r ə m (D. S i n, n P o p) p e

ş ə k l i n d x ə ş l [2 s.

3 - l a - l ə T ə b, r M z i y, a D ə r b (M h d ğ, a Z r i k ə n d) l ə r
Z ə n g i b Q a a S r a r i k ə ş n) d i ə M e ğ s i v ə l ə r i s n i d ə f e l l ə r d
k ə m i y ş y ə k t i l ç - i ş a - l ə ş ə k l i n i ş l ə n D r ə r b ə v n ə M e ğ r i
ş i v ə l ə r i n ş d k i ş ö k ö k l ə, d i ğ n ə ş i v ə l ə i s d ə m v a d f r
(ş i v ə l ə - r d ⁴) ş ə k i l ç i l ə s i n n d ə l n v o ə l u n m r ə s d o x d, u r r
m o ş i n (D n ə r a d a m a l ş a x k a ə v i k M ə e ğ k ö ç ə r, i d i n h ə d j l ə
k i ş i d i y l ə ğ ı, p ğ a b l ə (T ə. b b a b a, d n l a n ə d Z l l ə s a y m, ı l l
d e y i, p b l ə ə n m (Q l l ə

- l a - l ə ş ə k i l ç i ş - X ə s A z ə r b a k y l a ə s i k l ə i l i n n i d ə
f e l l ə m d ü ş a b i l d ə u r

P ü s t a a v ə c / ü a m m ə r d a n

S ü r t ə m / l ə m i ə z y a a r i (B ü z, u. l i

Ç ü n b k u i n b a / u b l i a v a n ə

B i z b ə i ş a ğ ə r ə k ə d r i z a (S n ə. Ş i r v, a. n i

T a d e s i n b ə l l a b t u r m, a ğ a

B ü n ə b t ə t b ə x t ə ğ v ə r r (N k ə b, a. t i

Y a m o, l d a y, i q d o y d v u i k a, a M o; l l a

B a x m s a ə z n / s i n n ə d i ü r ğ ü h ə v r a (S a b s i r

B u ş ə k i l ç i b ə d k i l i n d n i a l e k t l ə f r e i h l ə, a d ü r k d i l i n i n
d i a k k r i n h d ə m i s i m l ə h d ə n d ə f e l l ə, r q l ə m d i q l i n i d s ə n i n
y i y ə, l y i k n l v ü k t ə s i r h i k l l a r, ı q a d r a a - b a y l k d a i r l i n i d s i s m i n
b ü t i h m l l a r q n e d y a d b i n m ı [ş l d ı s. s. s. -

1 s. s. Z.Q o r x m f i k i m i n A e n a d o l
a ğ ı z l a r ü n ç d i m ş c ü x c s ə m i d ş ə l ə n - ə / m ş ə k i l ç i ğ ü z l k n n n i q
b o y u x m a l a x n ü s u s i y [y 2 ə t s l i r

- / a - / ə ş ə k i l ç ü s r i k m d ə i h i n d i n a l e k t l ə g r ə n i d ş ə l ə k l i y
m a l i k T i r k i s m a r , i k o x u v r ə q e o k l a n a l e k t l ə c r ə i m s i a m n l ə r i
y i y ə l h i k l i n i d ş ə l ə n i m r ə s a d a m , l k i n t a p , l q n ş / a k n ö ç e l e
" k ü ç ə ". N ə m , q e d k l e a n o x u d r i a l e k t l ə f a n d e ş ə k i l ç i s i n
- / g - / q - / ö v a r i a n t l d a a r a n s g ə l i n m ; i n ş d i q g ç i k g e ç i l ə r
q ö l l ğ ö l l , ə , r / l ö y o l l d i s . 2 - 2 M o n d o l r u p u d m a x i l
o l a d u n s , y b a n v ə t u n j d n i l l ə r i d ə l - ə / a - / g ş ə k i l ç i s i n
t o p l u b l ü l q d i r i n ç ü i k a t i f a o d l u n [d r s .

- / a - / ə f o r m a s i n , r - n / ə ş ə k i l ç i s s i a d i ü ş m v ü ş i a v n ə t i
y a m ü s t ə ş c i k i l o ç l i m a n s ü b a h i s . ə B i d i z a l i m l - ə l r a - l ə
f o r m a s m n ü s n t k q i n h i y ş y k i l ç i l m i d i s k r i ü s t ü n v l ü k i r l ə
[1 s . B . A . S e r e b r e n n f k k o r v i , m t i ü r k d i l l ə r i n d ə m l i k
ş ə k i l ç i s i v ə l l a r o l m , u s p n r a b l a n g ə h i k l i n ş a k d i o h ə t d ə
o m o n o i h d ğ u ğ ä r ə r f o r m a q n ə t b u t m i ş [d i r s . - 5
F . C ə l i l d a r n i m ü s t ə q k l i d d i m a s a s d i q l ə g y ö s r t ə k k i r
/ a - / e m o r f e m A l z ə r i b a d y i d i a m s l o n r a f l a d ü z ə l (l - l a) i v ə
s i f ə t d ü z (ə / l) d f i u c n i k s i y a l a r i h k l a m l ə , n q s ə d l i m d ğ d a r d
t o p l u b l ü l q d i f o n m a l m t u [s 2 a s r

M ü a t s i i r k i l l ə r i n d i o v ə l ə s i o n d l a s r a m t i a i l ə f f ü d z a d i a
ç o d ü ş a s l ə r d . A n z d ə i r b a d y i d i a i n ə l ə r r i n d s e i n d i ü n ş m ə s
h ə n s ö k ö k l ə r i n d ə n d ə ş ə k i l ç i l m i d ş a h o i l d u r B u s ə s i n
d ü ş m n ə s t i i c ə s i i n ü d n ş c ü x x s ə b ə v l e i k a , r - / ə ş ə k i l ç i l d i r i
- / a - / ə ş ə k l i n ş d l ə n - i / a - / ə f o r m a k i l m a s n s i k ə l ə t i r l ə v i a d
m ü a s t i ü r r k d i l l ə r i m d ə h d a d e a l d ş a l ə n m ə d i o b d i i l d ə
s a b i t l ə ş m o n m u d a n i ş f i a q k t o l m a s s i o n y l ə m ə s y a s e r i r
Y u x a r a d l a s r a d a l a m a i n a s ü r k i l l ə r i n d a q - / ə f o r m a s

m ü s t ə s ə p i k l i k ş t a t u s m n a a l i k e y i l d i H i m d i n l l ə r k d ə m i y y
a n l a m m n o n f o i l f o a j d v ə a s i t ə l s , i r - l ə / d e r f o n e t i k r k i b i n
m e y d ç a m . a V ə y a x u - d a f o r m a s s n o d a ä z h ə a , m ə n s u b i y
v ə s ə x s ə k i l ç ə l l ə m o i d u n d u r ü q n l s a ü r z i e r i t n i t u r

M ə s ə q ə u m v a q a r a - f ə y l k d a i r l l ə r i m a d m ə n s u b v i y y
ş ə x p s a r a d i q m a l a , r - h ə d s ə k i l ç i t a i n f i o n r m b a s r p d u n u r
m ə s a l m a l a m m a l l a , r a n t q l a (q i a r a - f ə y l k) a a ş l a t a ş l a r r
(q u m) u q s . a t l a r d a q l a r d a n , , s e z l e r d
s ü z l e r d e n (q u m) u q s .

3 - l i k - r i k - r u / x - r i g - l i g - l i k - n i k k ə m i y b y i d d i r ə
ş ə k i l ç i l d i ; r d h ə ə n s q a v q d q m i x q d (G i x - k ö q a m a y n g i l l i b
q a l m ə i ş s y a q a i l i m p (Ş r o m x - k o l l u q r p a (A i x - k o l l u m l i g
(Ə b - i p q i r i n t i l a q q a (Ş i x - ç o p a z l q l y e ; r a g i r / r a i g i r r u x
(Q a z N a x - y a y l a g g ä ç ə r k a t a n d a x l a n a l g a m ə ş y a l a r
y e m i ş d Z n d i k y e m i ş o n l a y n e ; r e l l i (k s - ç o , x h a m (i - s i
U ş a q l a r l i n k i o l x o z ş d d a i ; y - i r A t a m i n n x a m b o u r t a k n i m i
e l l i k l a q o n i a i y q a n i l d a x r d n a l i c v a a s . t ü m i y (M u g g ç o " x
(V a x t i a g l l a a y a ş i g l g ə l t ü m i y o l a v r ə s . ş e n n (B k Q . k -
c a m ; a q a r a ö ' n Q ü a x z T o . v - e h t i y ü a q ü s a x l a m ə ş y a l a r
b i r ə d ' i r T i o x v - b i r l i d i r r (Ş a m . e v ə , g ə r r i d S a . b
" z ə k i l l i k l l i k l l i p a b a " l a ö z ü ə n u A b z i ə r b a ş y i v ə d l ə r d m d a
i ş l ə n i r

E l b i d ü r b ə u t d a c q l l ə r d ə

G ö r ü ş ü l m ə g m m l d i y i l d S ə h ə s n d

3 - i n t i Q e y m r i ü ə y l y ə m i y a y n d a y e i n i a g l ə t i r b ə u n
ş ə k i k ç s i a g i d s a ö k z i l ə t r a i m k i b i m d i ş a h o i d u a n m r ə s d i d i n t
(Q a z - y u d i d i l d i k o d m y n a r d q a l a m i n t i l a r (ə k s p i r v) ə

- s e l i g n ə t i r ɒ i d y u p n a r ɕ ɑ ɣ a ɪ r ɪ ɯ ɣ t ɪ ɔ . y U . c - o d u x n ɪ r d , ɒ s i ɕ i n t i
(. - p a r z a l a r

3 - m ʃ ə k i l ɕ ɔ ʃ i l u ɫ ɒ ɕ l ü ʃ d ü n r ɪ n n ə ɒ s n i ə ɣ l ɔ t i ʃ i r i r
m ə s i ɕ ə - m ü ɕ ü ɕ , “ü ɕ b a l d a o ɕ m ɕ ɒ ʃ ” ɯ “ü ɕ q a ” , t d ɔ d ə “ m e y , i n
d ɔ r d a ” , y “ d a ɕ r q d a ” , t z ɕ ɔ m (G ə d . - q o ʃ a v ə s . N ü m u n - ɒ l ɔ z r i m
q a l x o ɕ a ɪ n ɪ n n ɔ ɪ ɫ i ɫ ɕ ɔ ɕ m o y u n ; n - ɔ ʃ r ɕ ə - m i ɕ ə y m ɕ O r d
- Q a t ɔ ʃ r ɕ ə - m y ü x (N a x - İ p ü ɕ ə ɔ m y ; i ɕ B u a t d ɔ r d ɕ ɔ n d i r
(Q a z - A t ɔ r d ɔ ɕ m ɕ ɔ ɕ . 1 A D L s .

B u ʃ ə k i l ü i r k ɔ t a t a d r i l l ə r i d n i ɔ n l e k t l ɔ d r ɔ ɔ n y d n i ə n a d
i ʃ l ə ; n m i r ə s ɔ i r e - m r e ɫ i - b i r (t ü ɫ) k b i s ə “ m e - ɕ e ” ʃ (t a t) a r
s .

3.2.6. - x//-ğ. Çoxluq bildirən qədim - q//-k şəkilçisinin fonetik cəhətdən dəyişmiş əlamətidir. Azərbaycan dili şivələrində aşağıdakı sözlərin tərkibində qorunub saxlanılmışdır; məs.: *buğarsax* “buğa dəstəsi, işsizlər dəstəsi” (Qaz.), *tağırsağ* “dolu kisə” (Lən.), *alıxıx* (Ağ., Nax.), *turatax* “xırda odunlar” (Zər., Ağd., Cəb.) [ADDL, 1964, s.33, 88, 388], *günsük* “günün təsiri ilə xarab olan ağartılar” [45, s.53] *qatığ* (Zən.) - düyü xörəyinin xuruşu. Qeyd olunan sözlərdə kəmiyyət şəkilçisi - *sax*//*-sağ*//*sük*, - *tax*, - *ıx* şəklindədir. - *sax*, - *tax* şəkilçisi iki hissədən ibarətdir. Şəkilçinin birinci hissəsi - *sa*//*-ta* praaltayda topluluq əlaməti olmuş, hazırda tunqus - mancur -dillərində - *sal*, - *tal* kəmiyyət şəkilçisinin tərkibində işlənərək “hamısı” mənası ifadə edir [263, s.201]. - *sal* şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dilində *qumsal* sözündə mühafizə olunmuşdur. - *sal* kəmiyyət şəkilçisi monqol mənşəli daqur dilində də işlənir; məs.: *bere* “gəlin” - *beresel* “gəlinlər” [236, s.135]. - *sal* şəkilçisinin s ünsürü klassik və müasir monqol dilində çoxluq bildirir; məs.: *bu* “tüfəng” - *bus* “tüfənglər”, *gr* “kişi” - *grs* “kişilər” [236, s.128]. Çuvaş dilində də kəmiyyət şəkilçisinin ilk samiti s səsindən ibarətdir (-*sar*//*-sem*); məs.: *xirunsar* “mozağacı meşəsi”, *kilsem* “evlər” [249, s.11]. Q.Ramstedt isə qədim - s kəmiyyət şəkilçisinin üçüncü

şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibində qaldığını göstərir [230, s.70]. - *sal* şəkilçisi türk dillərində - *lar*, - *lər*, şəkilçisinə uyğun gəlir. A.P.Dulzon bu şəkilçilər arasında aşağıdakı oxşarlıqları müəyyənləşdirir; şəkilçilərin ilk hissələri (-*sa*, - *la*) tarixi cəhətdən oxşarlıq təşkil edir və birgəlik, komitativlik bildirir, sonuncu *r* və *l* ünsürləri praaltayda canlıları bildirmək üçün - *t* çoxluq şəkilçisindən törəmişdir. *R* ünsürü *nt* > *nd* > *nr* > *r* istiqamətdə inkişaf etmişdir [171, s.13].

- *sax*, - *tax* şəkilçisinin ikinci tərkib hissəsi - *x*//*-ğ(-q//-k)* tarixən cütlük bildirən şəkilçi olmuş, müasir dilimizdə birinci şəxs cəm şəxs şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dili şivələrində özünü - *x*//*-ğ,-x//k//g* şəklində büruzə verir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində *felin* əmr, xəbər, şərt, vacib və arzu şəkillərinin birinci şəxs cəmində işlənir. Araşdırmalarda bu şəkilçinin şəxs deyil, toplluq və cəmlilik semantikasi diqqət önünə çəkilir. M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilərdə işlənən -*x*, *k* ünsürü vaxtı ilə cəmliyi bildirən şəkilçilər olmuşdur. Cəmlilik mənasında bu ünsürləri *daşlıq*, *meşəlik* isimlərində də görmək mümkündür [78, s.168]. A.N.Kononov şəkilçinin mənşəyi barədə iki maraqlı mülahizə irəli sürür: 1) - *q//-k* şəkilçisinin mənşəyi - *kün//gün* kəmiyyət şəkilçisi ilə əlaqələnilir, o da öz növbəsində qədim - *kün* “xalq” sözündən törəmişdir [194, s.223]; 2) -*q//-k* şəkilçisi türk dillərinin materiallarına əsasən şəkilçinin parçalanması ilə *n* > *n-* *ğ* və ya birinci şəxs əvəzliyinin dəyişməsi ilə *biz* > *v* > *ğ-q* istiqamətində inkişafın nəticəsində əmələ gəlmişdir [197, s.14]. Alim bu qənaətə gələrkən, Azərbaycan dili şivələrinin materiallarından çıxış etmişdir. Azərbaycan dili şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs cəmi, birinci şəxs cəm şəkilçisi ilə ikinci şəxs cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn - *ağın*, - *əyin* (Qar., Qaz., G., Nax.) - *ağun*, - *əgün*, - *əyün* (Ş., Q., Mər., Muğ.), - *egün*, - *egüz* (B.) mürəkkəb şəkilçilərlə ifadə olunur [78, s.199]. M.Şirəliyev əsasən şimal-şərq şivələrində əmr şəklinin - *ağun*, - *əgün//egün*, - *egüz* şəkilçisi ilə ifadə olunmasını belə əsaslandırır: “Nəzəri

cəhətdən bir sözdə iki şəxs şəkilçisinə yol verilmədiyi halda, dialekt və şivələrimizdə belə bir hadisənin olmasına əsas səbəb birinci şəxs cəmdə şəxsləri kəmiyyət etibarı ilə bildirmək üçün mənanın tələbidir. Məsələn, *alağ, gedək, alax, gedəx'* dedikdə birinci şəxs tək ikinci şəxs təkə müraciət edir. ... *alağın, gedəyin, alağın, gedegün, gedegüz* dedikdə birinci şəxs cəm ikinci şəxs cəmə müraciət edir [78, s.199]. R.Rüstəmov bu fikirlə razılaşmır və yazır ki, Bakı dialektində - *egüz*, Muğan şivələrindəki - *ağuz//əgüz//egüz* şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində XIV və sonrakı əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin birinci şəxs cəmində işlənmiş - *avuz//əvüz* şəkilçisinin fonetik variantlarıdır [73, s.261]. Ə.Dəmirçizadənin qənaətinə görə, - *vuz* şəkilçisi biz əvəzliyindən əmələ gəlmişdir [25^A, s.102]. Beləliklə, hər üç alimin - A.N.Kononov, R.Rüstəmov və Ə.Dəmirçizadənin fikirləri bir-birini tamamlayır. Tarixi - linqvistik araşdırmanın bu istiqamətdə aparılması - *q*, - *k* şəkilçisinin orta əsrlərin sonunda meydana çıxmasını göstərir. - *avuz//əvüz* şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq, XVIII əsrə qədər işlənmiş, sonra ədəbi dildə -*q//k* şəkilçisi onun yerini tutmuşdur. Türk dillərində *q/ğ* - *v* səsi uyğunluğu olsa da, keçid mexanizmini əks etdirən nümunələr yazılı abidələrdə indiyə qədər qeydə alınmamışdır.

Bundan əlavə, -*q//k* şəkilçisi türk dillərinin ilk yazılı abidələrində şühədi keçmiş zamanda şəxs şəkilçisi kimi işlənməsi (içikdük “təbə olduğu”, bərtük “verdiyi” və s.) şəkilçisinin tarixinin qeyd olunandan qədim olmasını göstərir və yeni araşdırmaların aparılmasına təkan verir.

-*q//k* şəkilçisinin tək cə türk dillərində deyil, Ural-Altay dillərində eyni fonetik tərkibdə topluluq semantikasi ifadə etməsi onun mənşəyinin bu yöndə araşdırılmasını zəruri edir. Monqol dilində - *k* şəkilçisi əmr şəklinin birinci və ikinci şəxslərində - *ki*, - *ki- ni*, tunqus dilində - *k* (qısa *qi*), evenk, even, neqidal dillərində *ğ* şəklində işlənir. V.Kotviçin fikrincə, bu şəkilçi Altay dillərinin əksəriyyətində arzu, şərt şəkillərində - *k* şəklində işlənmiş,

sonra birinci şəxs cəm şəkilçisinə çevrilmişdir [200, s.265]. Fin-uqor dilləri qrupuna daxil olan macar dilində - *k* kəmiyyət şəkilçisi kimi bütün isimlərə əlavə olunur və - *k*, - *ok*, - *ek*, - *ök*, - *ak* variantlarında geniş şəkildə işlənmişdir: *alma-almak* “almalar”, *astal-astalok* “stollar” və s. Bundan başqa, macar dilində şəxs kateqoriyasının hər üç şəxsinin cəmi tək formaların üzərinə - *k* şəkilçisi əlavə etməklə düzəlir [201, s.106].

F.Cəlilovun fikrincə, əgər bəzi fin-uqor dillərində özünü göstərən həmin cəmlik formantı (-*k*) ilə türk dillərindəki cəmlik formantı (-*k*) tipoloji oxşarlıq deyilsə, onda qədim kontaktla izah oluna bilər, çünki macarların bir qisminin Azərbaycandan getdiyi və digər fin-uqor xalqları ilə türk xalqlarının qədim kontaktı tarixdən məlumdur [23, s.198]. Əgər bu oxşarlığı Ural və Altay xalqlarının qədim tarixi əlaqələrinin nəticəsi hesab etsək, onda belə bir sual doğur; Nə üçün türk dillərinin qədim yazılı abidələrində birinci şəxs cəmdə -*q*, -*k* deyil, -*z* ünsürünə üstünlük verilmişdir?

M.Novruzov -*q*(-*k*) morfemindən türk dillərində cəmlik semantikasi yaradan şəkilçi kimi bəhs edir. Daha geniş arealda - ümumtürk, monqol, tunqus, mancur, dravid, Dağıstan dillərində həmin mənada işlənməsini, həmçinin adıgey, kabardin, lak və dargin dillərində topluluğun ifadəsində *q>x* keçidinin baş verdiyini göstərmişdir [68, s.314-321].

Genetik və tipoloji cəhətdən qohum dillər hesab edilən türk, monqol və tunqus - mancur dilləri Altay dilləri ailəsinə daxildir. -*q*(-*k*) şəkilçisinin türk-monqol dil əlaqələrinin ya birinci dövründə (Altay imperiyası illəri), ya da ikinci dövründə (XIII-XV əsrlər monqol istilasası dövrü) işlənməsini müəyyənləşdirmək çətindir. Lakin tunqus - mancur dillərinin Altay dilləri ailəsindən çıxmasını alimlər praaltay mərhələsinin süqutu dövrünə, yəni e.ə.V-IV minilliyə aid edirlər. Tunqus - mancur dilləri ayrılmadan sonra daha çox türk dillərindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etdiyindən, bu dillər arasındakı ümumi xüsusiyyətləri əlaqələrin ilkin dövrlərinə aid etmək

mümkündür.

Tarixən türk - İber – Qafqaz dilləri arasında sıx əlaqələr olmuşdur. Hazırda İber-Qafqaz dilləri üç tərəfdən türk, qumuq, noqay, qaraçay-balkar, krım-tatar dilləri ilə əhatələnmişdir. Tədqiqatçılar türk dillərinin İber-Qafqaz dillərinə təsirinin qədim qatında skif, göy türk, xəzər, avar, bulqar, qıpçaq, oğuz yeni qatında Azərbaycan, qumuq, noqay və qaraçay-balkar dillərinin təsirini müəyyənləşdirmişlər. İber-Qafqaz dillərinin əksəriyyətində türk mənşəli leksiv vahidlərin və qrammatik formaların geniş yer alması qədimdən - müasir dövrümüzədək davam edən sıx əlaqələrin nəticəsidir. Müasir dövrdə İber-Qafqaz dillərinin daşıyıcılarında lak - Azərbaycan, dargin- Azərbaycan, adıgey - Azərbaycan ikidilliyi də müşahidə olunur. İber-Qafqaz dillərində topluluq anlamında -q(-k) morfeminin işlənməsi, tələffüzdə q>x keçidinin baş verməsini də türk dillərinin təsiri kimi izah etmək olar.

Göründüyü kimi, q(-k) şəkilçisinin topluluq və cəmlik bildirməsinin tarixi qədimdir. Şəkilçinin cəmlik semantikasının izləri türk dillərində *talax* “söyüd” (yakut), *kimax* “qum” (Altay, şor, qazax) [240, s.115], *qulaq*, *ayaq*, *dırsək*, *dırnaq*, *barmaq* (Azərbaycan) və s. söz köklərində qalmışdır. Azərbaycan dili şivələrində tayfa, nəsil mənasında işlənən *basmax* (Tov.), *oymax* (Sab., O., Ş.), *uruğ//turuğ* (Ağ.Şş.), həmçinin *alaq* sözlərində sonuncu q(ğ),x ünsürlərini qədim şəkilçinin izləri hesab etmək olar. Şivələrin əksəriyyətində “biçin zamanı yerə tökülən sünbüllər” mənasında işlənən *başax//başşax* sözü də həmin qəbildəndir. Bu söz *baş* və *ayaq* sözlərindən əmələ gəlmişdir. Biçin zamanı sünbülün yuxarı və aşağı hissəsi yerə tökülür. Buna görə də xalq arasında bu cür ifadə yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, Qazax şivəsində söz tam formada *başəyax* şəklində işlənir. A.N.Kononova görə, *ayaq* sözünün kökündə *ai* “sürətlə addımlamaq” sözü dayanır. - q isə cəmlik bildirən şəkilçidir [197, s.9]. Ural dillərində -q(-k) şəkilçisi cəmliyin əlaməti kimi “iki” sayının və müxtəlif sözlərin tərkibində

saxlanmışdır; məs.: *ka-k-si* (fin), *kı-k* (komi-zır), *kavto* (erz.-mord.) “iki”, *yalka* “ayaq” (eston, fin), *kok* “ayaq” (fin), *könyök* “dirsək” (macar) [241, s.281].

3.2.7. - *at*, - *cat* şəkilçisi Bakı və Lənkəran şivələrində üstün mövqeyə malikdir; məs.: *elat*, *bağat*, *hesabat*, *muşqulat*, *məxluqat*, *əkarat* “bütün əkin yeri və məhsulları”, *meyvəcat*, *hovacat* və s. Əcnəbi mənşəli - *at* şəkilçisi alınma sözlərlə birlikdə dilimizə keçmiş, tədricən fəaliyyət dairəsi daralmışdır. A.M.Şerbak -*at* şəkilçisinin fars dilinin vasitəsilə ərəb dilindən qədim özbək dilinə keçməsi barədə K.Brokelmanın fikrinə etiraz edir və bu şəkilçinin işləndiyi *alpağut* “qəhrəmanlar”, *bayağut* “varlılar”, *tağşut* “şerlər”, *urunutlar* “başçıları” sözlərinin budda mətnləri üçün xarakterik olmasını göstərir [277, s.88]. A.M.Şerbak qədim özbək dilinə aid monoqrafiyasında təkrar bu məsələyə toxunaraq - *at* şəkilçisini monqol mənşəli hesab edir; məs.: *beqat* “bəylər”, *tumanat* “tumanlar”, *aymakat* “aymaklar”, *bağat* “bağlar” və s. [274, s.120]. A.N.Kononova görə, -*t* şəkilçisi monqol dilindən türk dillərinə şərq dillərində geniş yayılan *tarqat*, *tiqit*, *erat* sözlərinin tərkibində keçmişdir [197, s.18].

- *at* şəkilçisinin bəzi milli sözlərlə işlənməsi onun türk mənşəli olması barədə fikirləri gücləndirir. Y.Məmmədovun fikrincə, qədim - *t* şəkilçisinin izləri *elat* (el sözündən), *suat* (su sözündən) sözlərinin tərkibində də qalmışdır: “...*elat* sözü Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər rayonu və bəzi başqa şivələrdə “yaylağa gələn camaat” mənasında işlənir. Bu sözdəki (elat) - *at* şəkilçisinin kəmiyyət bildirdiyi şübhəsizdir. Bunu Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” əsərində mənaca həmin sözün eyni olan *ellər* sözünün işlənməsi də təsdiq edir:

Quzuladı qoyun, düşdü döller,

Yaylaq həvəsin qıldı *ellər* [62, s.94-95].

F.Cəlilov da - *at* şəkilçisinin alınma mənşəli olmasına etiraz edir və praazərbaycan dilində həmin şəkilçinin topluluq bildirməsini, *gedişat*, *elat*,

içalat, *bağ-bağat* sözlərinin tərkibində qalmasını göstərir [23, s.200].

3.2.8. - *t* şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrində tarkat “tərzanlar”, *apıt* > apalar “rütbə adı” sözlərində qeydə alınmışdır. Türkoloqlar - *t* şəkilçisini monqol mənşəli hesab edir və türk dillərinə həmin dildən keçməsi qənaətindədirlər. Müasir monqol dilində kəmiyyət şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dili şivələrində bu şəkilçinin izləri *ağıtlar* “ağılar” (İt.), *bavat* (Çəm.) - insan dəstəsi, *yortmaq*, *ağartı* və *göyərtili* sözlərində saxlanmışdır. *Yortmaq* sözü istisna olmaqla, digər sözlər - *t* şəkilçisinin topluluq semantikasi arxaikləşdiyindən - *lar*, - *lər* şəkilçisini qəbul edir.

M.Kaşğari yaşadığı dövrdə türk tayfa dillərində - *t* şəkilçisinin çoxluq bildirməsini müşahidə etmişdir: *teğit* - teğın sözünün cəmidir, “xaqan oğulları” deməkdir; [MK, I c., s.355].

Qədim - *t* şəkilçisi monqol dilinin təsiri ilə yakut dilində arxaikləşməkdə olan *moyot* “cənablar”, *xotut* “xanımlar” sözlərində mühafizə olunmuşdur. - *t* şəkilçisi həmin sözlərdə kəmiyyət funksiyasını itirdiyindən - *lar*, *lər* şəkilçisi qəbul edir; məs.: *toyottor*, *xotutnar* [262, s.102]. Yakut dilində və şivələrində - *t* rudimenti türk mənşəli - *lar*, *lər* şəkilçisi ilə birləşərək - *ttar* ikiqat kəmiyyət şəkilçisi şəklində çıxış edir; məs.: *oyuun-oyuttar* “şamanlar”, *tünür* - *tünürgttgr* “elçilər” [184, s.85]. Lakin yakut dilinin şimal-qərb şivələrində müstəqil - *lar*, - *lgr*, - *dar*, - *nar* şəkilçisi də işlənəlməkdədir. Yakut dialektoloqları - *t* şəkilçisinin mərkəzdən uzaq şivələrdə məhsuldar olmasını monqol dilinin təsirində görürlər [137, s.181].

3.2.9.- *n* şəkilçisi. Toplu kəmiyyətin qədim - *n* şəkilçisi Lənkəran şivəsində *ağaran* “süd məhsulları” sözündə qorunub saxlanmışdır. Türkoloji araşdırmalarda qədim türk yazılı abidələrində işlənən *oğlan*, *ərən*, *bodun* “xalq”, *kirkin* “qırğızlar”, *ötən* “odlar”, *kopan* “hamı” sözlərində çoxluq yaradan ünsürün -(a) *n* olduğu göstərilir. *Oğlan*, *ərən*, *kopan*

sözlərinin kökü abidələrdə ayrılıqda işləndiyindən şəkilçinin *-(a) n* olması şübhə doğurmur. M.Kaşğari *oğul* və *er* sözlərinin cəm forması olan *oğlan*, *eren* sözlərinin həm tək, həm də cəmi bildirdiyini göstərir. Bu sözlərin çoxluq bildirməsini qanuna uyğunluqdan kənara çıxma, istisna hesab edir [MK, I c., s.70, 74]. Türkoloqlar aşağıdakı türk sözlərində - *n* şəkilçisinin varlığını təsdiqləyirlər: *oğlan*, *eren*, *kızan* (M.Ergin), *tuzon* (K.Brokelman), *aran*, *oğlan*, *örten* (A.Qaben), *özen*, *oyun*, *bodun* (Q.Klauson), *kopan* (D.Sinor), *Kamayun* - *kamağon* (M.Rəsənin), *tyrkan* “türklər” (G.Fazilov), *kuman* (Y.Nemet) və s.

A.P.Dulzon bu sözlərin sırasına *qanat* sözünü də əlavə edir. Onun mülahizəsinə görə, türk dillərindəki *quyat*, *qunat* (yakut), *quinat* (uyğur) sözü ket dilində *keiat* (cəmdə kenadin) sözünə uyğun gəlir. Bu sözün birinci komponenti *kei* “uçucu” (cəmi *ke□*), ikinci komponenti *at* “sümük” (cəmi *adan*) ibarətdir [171, s.10].

Bəzi türkoloqlar *-(a)n* şəkilçisini fars mənşəli hesab edirlər. A.M.Şerbak qədim və müasir türk dillərində - *n* şəkilçisini fars mənşəyi ilə əlaqəsini mümkün sayır; məs.: *tyrkan* “türklər” (qədim türk), *kalmakan* “kalmıqlar” (qədim özbək), *zabitan* “zabitlər”, *şaqirdan* “şagirdlər”, *mgbusan* “deputatlar” (qədim osmanlı), *zğanlar* “qadınlar”, *yanarlar* “dostlar”, *mərdanlar* “insanlar” (türkmən) [277, s.89].

- *n* şəkilçisi türk dillərindən başqa, monqol, tunqus-mancur, fin-uqor və Yenisey dillərində də qrammatik cəmlilik və topluluq bildirməyə xidmət edir [68, s.210]. Məhz geniş arealına görə, - *n* şəkilçisi ümumaltay mənşəli kəmiyyət şəkilçiləri sırasına daxil olur.

Son olaraq deyə bilərik ki, hər iki şəkilçi *-(a)t*, - *(a)n* b.e. I minilliyinin sonlarında artıq öz kəmiyyət funksiyasını itirmiş, sözlərin tərkibində rudimentə çevrilmişdir. Onların işləndiyi sözlər - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul etmişdir: *oğlanlar* (MK.), *tgqitlar* (Manixey abidələri) və s.

3.2.10. - *n* ünsürünün iştirakı ilə yaranan - *qün*//*-gün* forması Orxon-

Yenisey abidələrində və Şərqi Türküstan mətnlərində müşahidə olunmuşdur [62, s.94; 273, s.95]. - *qün*//*-gün* şəkilçisinin izi Oğuz şivəsində *ugünə* “o qədər, çox” [ADDL, 1964, s.395] sözündə qalmasını söyləmək olar. Həmin sözdə topluluq ifadə edən - *gün* formasıdır. Şamaxı şivəsində topluluq anlamında *dürdügün* “paltarlar, xırda parçalar” sözü işlənir. Sözü ilk hissəsi (*dür*) şivələrdə “paltar” mənası ifadə edən *dürə* “kəmə” (Şş.), *düriyə* “kişi papağı” (Nax., Ağ.), *düryə* “baş örtüyü” (Ord.), *dürgə* “kəlağayı” (Şam.) və s. sözlərin tərkibində (ADDL, 1964, s.207-208) işlənir. Şübhəsiz, bu sözdə də topluluq əmələ gətirən - *gün* formasıdır və onun qədim şəkli ilə əlaqəsini inkar etmək qeyri-mümkündür.

- *qün*//*-gün* mürəkkəb quruluşlu şəkilçidir. A.N.Kononova görə, bu formanın komponentləri çoxluq ifadə edən - *q* və - *n* şəkilçilərindən ibarətdir [197, s.21].

3.2.11. - *z* şəkilçisi. Bu şəkilçinin qədim türk dilində cəmlilik bildirməsi fikrini ilk dəfə B.Munkaçi söyləmişdir [277, s.85]. Türkoloqlar müasir türk dillərində işlənən *yodaz* “baldır”, *ekiz*, *göz*, *bəniz*, *üz*, *omuz*, *diz*, *ağız*, *buynuz* sözlərini və biz, siz şəxs əvəzliliklərini əsas götürərək - *z* ünsüründən qədim cəmlilik əlaməti kimi bəhs edirlər [277, s.85; 203, s.52-53; 197, s.5-6; 68, s.280-283; 48, s.68].

Yuxarıda qeyd olunan sözlərin sırasına Azərbaycan dilində və onun şivələrində işlənən *iriz* (Qb., Zər.) “iz”, *qotaz* “qoyunun boğazında bir cüt vəz” sözlərini də əlavə etmək olar.

- *z* şəkilçisi müasir türk dillərində və şivələrində birinci və ikinci şəxs cəm mənsubiyyət (-*ımız*⁴, - *ınız*⁴), şəxs (-*sınız*⁴) şəkilçilərinin tərkibində təzahür edir.

Altayşünaslıqda kəmiyyət semantikasının qədim forması şəxs əvəzliliklərinin cəmi qəbul edilir. Şəxs əvəzliliklərinin tək üçün praaltayda iki əsas götürülür: *bin*//*min* (türk), *bi*//*bin* (monqol), *bi*//*min* (tunqus), *si*//*sin* (monqol), *sin*//*sin* (türk), *si*,*hi*//*sin*, *hin* (tunqus). Şəxs əvəzliliklərinin

cəmində təzahür edən - *n* (monqol, tunqus) - *s,z,r* (türk) cəmlilik əlaməti kimi götürülür. A.P.Dulzon - *z* və - *r* şəkilçilərinin *t* ünsüründən törəməsini, inkişafın $t > d > z$ z/r istiqamətində getməsini qeyd edir [171, s.5]. Türk dillərindəki *t* - *d* - *z* və *z* - *r* səsuyğunluqları A.P.Dulzonun mülahizələrinin real əsasını təşkil edir.

3.2.11. *c//ç > ş* şəkilçisi. Kəmiyyət kateqoriyasının qədim - *ç//ş* şəkilçisinə Şəki şivəsində *anaş* “damazlıq qoyunlar” sözündə rast gəlinir. Şivələrin əksəriyyətində təkdə *ana qoyun*, cəmdə *ana qoyunlar* ifadələri işlədilir. Şəki şivəsində isə cəmdə - *lar*, - *lər* şəkilçisinin -*ş* şəkilçisi əvəz edir; məs.: - Sürü *anaşı:n* biri ölütdü; - Sürüə *anaş* gətiritdi. Bu söz Quba, Şamaxı və İsmayilli şivələrində *anac*, Gəncə, Qazax və Şuşa şivələrində *anaş* şəklində “qocalmış, qartlaşmış (toyuq)” mənası ifadə edir [ADDL., 1964, s.36]. Tovuz şivəsində *anaş* sözünün “bir neçə övladı olan ana” mənasına da rast gəlinir; məs.: - Bizim Mehribana mən *anaş* diyirəm (Tov.) və s.

Şəki şivəsində “qarışıq rəngli it” mənasında *alaş* sözü işlənir [10, s.127]. Şivələrin əksəriyyətində iki rəngli heyvanı *ala inəx//inəg*, *ala it*, çox rənglisini *ala-bula//ula inəx* və ya *it* adlandırırlar. Şəki şivəsində çox rəngli heyvanlara *alaş inək* və ya *alaş it* deyilir. Burada *alaş* sözündə - *ş* çoxluq ifadə edən şəkilçi kimi çıxış edir. Borçalı şivəsində “toyuğun qabıqlanmamış yumurtacıqları” mənası ifadə edən *kürüş* sözündə də - *ş* ünsürü çoxluq bildirir.

- *ş* - nın kəmiyyət şəkilçisi olmasını ilk dəfə B.Serebrennikov və N.Hacıyeva qeyd etmişlər [240, s.91]. E.R.Tenişev, F.Cəlilov və M.Novruzov pratürk səviyyəsində - *ş* şəkilçisinin topluluq semantikasına malik olduğunu göstərmişlər [249, s.13; 23, s.202; 68, s.278]. Şəki şivəsində müşahidə olunan *anaş* sözündə - *ş* şəkilçisi *c* səsinin qarşılığı olan *ç* səsinin əsasında meydana çıxmışdır. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva ulu türkcədə toplu çoxluğun - *ç* şəkilçisini belə bərpa edirlər: Bəzi türk

dillərində ümumilik bildirən *bar* “hamı” əvəzliyi - *ça*//*-çe* formantı ilə mürəkkəbləşir: *bar-şa* (tatar), *bar-ça* (özbək, türkmən dilinin dialektləri), *bar-şa* (Qaraqalpaq), eyni zamanda bu formant topla çoxluğun göstəricisi ola bilər [240, s.118]. E.R.Tenişev -*ç* şəkilçisinin türk dillərində - *lıq*, - *lik* çoxluq şəkilçisinə uyğun olmasını göstərir [249, s.14]. Monqol dillərində də kəmiyyət şəkilçisində *ç-ş* səsuyğunluğu var; *ç* səsi ilə başlayan - *çud* kəmiyyət şəkilçisi xalxa və buryat dillərinin dialektlərində - *şuud* formasında reallaşır [236, s.132]. Azərbaycan şivələrində *talaş* (Qb., Qəb.) “odun qırıntıları”, *təkəş* (Laç., Şş.) “özünü çox çəkən (adam)” sözlərində [ADDL., 1964, s.371, 377] - *ş* şəkilçisinin çoxluq ifadə etdiyini güman etmək olar.

3.2.13. - *gil* şəkilçisi. Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə - *gil* şəkilçisi şivələrdə geniş - dairədə işlənməkdədir. Bu şəkilçi bir variantda yazılır və topluluq ifadə edən vasitələrdən sayılır.

Azərbaycan dili şivələrində - *gil* şəkilçisi şəxs adlarına və qohumluq münasibətlərini bildirən sözlərə əlavə olunaraq, qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir; məs.: *Əhmədgil*, *Arifgil*, *babamgil*, *əmingil*.

Şivələrin bir qismində - *gil* şəkilçili isimlər bir neçə ailəyə, nəslə mənsub üzvləri bildirdikdə - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edərək işlənir: məs.: *Əhmədgillər*, *Arifgillər* (Zb.), *bacımğillər*, *mamamgillər* “bibisi” (Göy.).

- *gil* şəkilçisi bir nəslin, ailənin üzvləri ilə yanaşı, məkan mənası da əmələ gətirir; məs.: - Bir müddət keçey, kəntçi bi varlı *dossugilə* qonağ gedey (Yar.).

Dərbənd və Tabasaran şivələrində - *gil* -in ifadə etdiyi məna - *lar*, - *lər* şəkilçisi ilə yerinə yetirilir; məs.: - Mən getmişdim Bahadurrara (Dər.); - Vəzir qidib Pirbabannara diyədu çıxarub bir yüzlük verədu (Tab.).

- *gil* əvəzinə - *lar*, - *lər* şəkilçisinin topluluq bildirməsi digər türk dillərində də mövcuddur; məs.: *Maxmutlari* “Mahmud öz ailə üzvləri ilə”, *Gldarlari* “Eldarın ailəsi” (qaraçay-balkar), *Abaylar* “Abay və onun həyat

yoldaşı” (qazax), *Taşkgntlgr* “Daşkənd və başqa şəhərlər”, (Qaraqalpaq), *Asanlar* “Asan, onun ailəsi və dostları (krım-tatar), *Ngsrinlgr* “Nesrinin ailəsi” (türk), *Muxatlar* “Muxatın ailəsi (türkmən), *dadamlar* “ata və onun yanındakılar” (uyğur) [277, s.95]; *Sabirovlarqa* bardım “Sabirovun evinə getdim” (tatar) [161, s.70], Şariflər, Raximovlar (özbək) [195, s.69].

Türkologiyada - *gil*, şəkilçisinin müstəqil sözdən əmələ gəldiyi, türkmən və çuvaş dillərində “ev”, “mənzil” mənalarında işləndiyi XIX əsrə qədər qədim yazılı abidələrdə həmin sözlə ifadə olunduğu izah olunur [100, s.20]. Hazırda şivələrimizdə - *gil* şəkilçisi ilə paralel *ev* sözü də həmin mənani ifadə edir; məs.: - Bi avam kətdi bir gün varlı *dossunun evinə* qonağ gedey (Yar.); - Qo:m qədaşı çağırıb həmin toy parçasın aparıllar *qız öyünə* (Nax.).

M.Şirəliyevə görə, *gil* vaxtilə “ev” mənası bildirən müstəqil söz olmuş və daha sonralar öz müstəqilliyini itirərək Azərbaycan və türk dillərində qoşma vəzifəsində işlənmiş və işlənməkdədir. Bu qoşmanı şəkilçiyə yaxınlaşdıran sözə bitişik yazılmasıdır [78, s.292]. Lakin qoşmalar yalnız şəxs şəkilçisi qəbul edərək formasını dəyişir, - *gil* şəkilçisinin əlavə olunduğu sözlər bütün hal şəkilçilərini qəbul edir; məs.: Keçmiş zamanda bir kişi *dossugilə* qonağ gedey (Yar.); - Paccaxnan *Müseyifgildən* öyə gəlillər (Ş.) və s. Qoşmalar özündən əvvəlki sözün ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında işlənməsini tələb edir, - *gil* şəkilçili sözlər ifadə olunan topluluğun mənsubiyyətini bildirmək üçün müvafiq şəkilçilərlə işlənir; məs.: *əmingil*, *əmingil*, *əmisigil* və s. Bu xüsusiyyətlərinə görə, müasir Azərbaycan dilində və şivələrində - *gil* isimdən toplu isim əmələ gətirən leksik şəkilçi funksiyası yerinə yetirir.

3.3.1. *Leksik-sintaktik üsul*. Bu üsulla kəmiyyət anlayışı miqdar sayı ilə isimlərdən ibarət müxtəlif birləşmələrlə və qoşa sözlərlə ifadə olunur. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində miqdar saylarından sonra *əl* sözü say, ölçü anlamında çıxış edir; məs.: - Bılar mənim uşağlarımdı, gündə heç

olmasa 5-10 *əl* daş hörrüg (A.); - Biz həmişə ev tikəndə 3 *əl*, 5 *əl* diyirix; - Paltarı hələ bir *əl* yumuşam (B.): Naxçıvan regionu şivələrdə *əl* sözü öz əşya mənasından əlavə, on sayı mənasında da işlənir. *Əl* sözü təklikdə deyil, miqdar sayı ilə birlikdə həmin məzmununda çıxış edir; məs.: *birəl//birəllix* - 10, *ikiəl//ëëëyëëëö*'- 20, *áåø yë//beşəllix*' - 50 [78, s.183]. Bu, sayın ilkin formasının qalığıdır. Bir sıra sayların mənşəyində əşyaların dayanması artıq dilçiliyə məlumdur. M.Novruzov *bir*, *üç*, *beş*, *on*, *yüz və min* saylarının ibtidai türkən təfəkküründə “çoxluq” anlayışının inkişafı ilə birbaşa bağlı şəkildə adlardan ayrılmasını göstərir. Alim *bir*, *beş* saylarının *əl*, “barmaq” mənası bildirən sözdən, *əl* və *on* anlayışlarının eyni sözlə ifadə olunmasını sübut etmişdir [68, s.348, 363].

3.3.2. Azərbaycan dili şivələrində miqdar saylarından sonra isimlər cəm şəkilçisini iki məqamda qəbul edir: 1) Konkret kəmiyyət anlamı müəyyən miqdar sayları ilə isimlərdən ibarət birləşmələrlə bildirilir. Türk dillərinin qanunauyğunluqlarına görə, konkret miqdar saylarından sonra isimlər kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Lakin şivələrin əksəriyyətində miqdar saylarından sonra isimlərə - *lar*, - *lər* şəkilçisi əlavə olunur; məs.: - İki *Müseyiqlər* su suvarırlar (Nax.); - İki *xatunnar* gəlib (Dər.); - Zübeydənin iki *qızdarı* da oxu:r (Ş.); - İki *Arıflər* işdən gəlillər (Zər.); - Üç *qızdar* gəldilər; - İki *ebeçilər* dedilər (Dm.); - “Əlli *qoyunnarı* var; - Hökumətdə yüz *adamları* var” (Qərb.) [83, s.154].

Bu xüsusiyyətin Cənubi Azərbaycan şivələrində mövcudluğunu həmin regiondan olan ədiblərin əsərlərindən də görmək olar;

Qurumada bağçamızın ağacı,

Dörd *qardaşlar* qaldıq, təkçə bir bacı (H.Sahir, s.231)

Rüstəmliyi səndən öyrənib mən də

Yeddi *xanlar* basıb-keçib gəlmişəm (Səhənd, s.60)

Qədim türk yazılı abidələrində miqdar saylarından sonra isimlər həm cəm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənmişdir; məs.: - төрт bin *atlarım*, *yılkım* (Yenisey, Tele abidəsi, №46); - üç *tgqınlar* “üç şahzadələr” (Altun yaruk 609-cu bənd); - Ol qırq *namərdlər* bunu tuydılar; - Beş yüz Oğuz *yigitləri* şəhid oldu (KDQ, s.37,50); - Satın aldıvü on *atlar* gətirdi; - Yedi dəxi *qız oğlannar* ay üzlü, Dişi inci kibi, gül şəhd sözlü (Dastani-Əhməd Hərami, s.28,30); - Yüz igirmi min geyimlü kecimlü *bəhadirlər* (Şühədənamə, s.); - Bu dörd *kitabların* mənasını həm, özün bilib olasan yolda möhkəm (Xətai, s.); Doqquz *fələkləri* tikdim bir-birə (Nəbati, s.27).

Bu xüsusiyyət türk ədəbi dilində sabitləşmiş söz birləşmələri *kırk vezirler*, *kırk haramiler*, *üç yolkesenler*; xüsusi ad kimi: *yedikardeşler* (Sürəyya-Ülkər ulduzu), *Besteneler* (cobrafi yer adı), *İkievler* (Ankarada rayon) şəklində öz əksini tapmışdır [247, s.80]. Buna Tuva, karaim, yakut və qaqauz dillərində mikroarealda rast gəlinir.

Monqol dilinin qədim abidələrində işlənmiş bu xüsusiyyət şərqli monqol dialektlərinə də sirayət etmişdir. Burada folklor nümunələrində miqdar saylarından sonra isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsi qədim ənənənin saxlandığını göstərir: *dörben köud* “dörd oğullar”, *dola:n öbüqet* “yeddi qocalar” [236, s.137].

M.Cəfərzadə folklor nümunələrindəki bu tipli sabit söz birləşmələrini belə izah edir: “Yeddi atlılar, qırx namərdlər o deməkdir ki, bunlar həmişə bir bölünməz kimi çıxış edir, həmişə yeddi və qırxdır. Yəni nağıllardakı qırx quldurlardan sıradan çıxanları olur, lakin onlar yenə də əvvəlki kimi adlanırlar [22, s.37]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət folklor nümunələrinə xalq danışiq dilinin ənənəvi forması kimi daxil olmuşdur. İlk növbədə, real varlıqların kəmiyyətini bildirmək üçün - *lar*, - *lər* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Yeddi və qırx rəqəmləri xalqın mifik təfəkkürünün məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Miqdar saylarından sonra isimlərin - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul etməsi Altay dilləri, o cümlədən də türk dilləri üçün səciyyəvi deyildir. Bunun qədim abidələrdə mövcudluğunu H.Mirzəzadə qrammatik səbəblərlə - birləşmənin tərəfləri arasında kəmiyyətə görə uzlaşmanın sabitləşməməsi ilə əlaqələndirir: “Qədim və orta əsrlərin yazı dilində bu qəbildən olan birləşmələrin tərəfləri arasında kəmiyyətə uzlaşma üçün formal əlamətin işlənməsi hələ tələb olunur. İkinci tərəf birinci tərəfin çoxluq məzmununa əsasən, bir qayda olaraq, - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edir. Lakin sonrakı dövrlərdə tərəflər arasındakı məntiqi əlaqənin möhkəmlənməsi nəticəsində formal əlamət zəifləyir və get-gedə sıradan çıxır [64, s.250]. N.K.Dmitriyev bunu sayılan əşyaların müxtəlif kateqoriyalarla mənsub olması, hər birinin ayrılıqda fərd təşkil etməsi ilə izah edir: “Türk müsəlman məişətində *üç aylar* termini işlənir. Bu birləşmə üç fərdi müxtəlif müsəlman ayını bildirir: şaban, məhərrəm və ramazan. Başqırdıstanın Salavat rayonunda *Bişəuzər* kəndi var. Orada beş övliya yaşayır, onların adı ilə bu şəkildə adlandırılır [161, s.70].

Dilimizdə ayrı-ayrı fərdləri bildirdikdə tək sözündən sonra da isimlər - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edir: məs.: tək adamlar, tək ağaclar, tək heyvanlar.

Bu tipli birləşmələr ayrılıqda deyil, söyləmin tərkibində reallaşır və əsasən canlı varlıqları əhatə edir. Fikrimizcə, - *lar*, - *lər* şəkilçili isimlərin kəmiyyətini konkretləşdirmək üçün miqdar sayları sonradan əlavə olunmuşdur. Birləşmə daxilində miqdar sayları semantik cəhətdən zəif mövqeyə malikdir. Bu cür birləşmələrin işlədilməsində əsas məqsəd əşyanın konkret kəmiyyətini deyil, sadəcə olaraq, çoxluğu bildirməkdir. Danışiq xüsusiyyəti olduğu üçün ədəbi dildə məhdud dairədə qapanıb qalmışdır. Komponentlər arasındakı qrammatik - semantik əlaqələr tam formalaşdıqdan sonra miqdarı sayları əşyanın konkret miqdarını bildirmiş, - *lar*, - *lər* şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Digər tərəfdən də müəyyən miqdar sayları konkretlik, -*lar*, - *lər* şəkilçisi qeyri-müəyyənlik

semantikasına malikdir. Bunlar birləşmənin tərkibində ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycan dili şivələrində isə qədim dövrlərdə olduğu kimi, bu qəbildən olan birləşmələrdə qrammatik əlaqənin formalaşması tam başa çatmamış və həmin xüsusiyyət ədəbi dil variantı ilə paralel işlənməkdədir. Bu xüsusiyyətin şivələrdə qalmasının bir səbəbi də nümerativ sözlərlə bağlıdır. Miqdar saylarından sonra gələn nümerativ sözlər bu xüsusiyyətin fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırmışdır.

3.3.3. 2) Azərbaycan dilində və onun şivələrində miqdar saylarından sonra isimlər - *lar*, - *lər* şəkilçisi qəbul edərək təqribilik, təxminilik bildirir; məs.: - *Otuz yaşlarımda* mən qaldım Tərbizdə təhcə (Təb.); - *Beş günərnən* qaldığı orda ac-susuz (İs.); - Həsən kişi *atmış yaşlarında* o gedərdi (Ağd.). Bu tipli ifadə tərzini birinci tərəfdən təqribi sayların (30-40, 5-6, 60-70) ixtisarı nəticəsində meydana çıxmışdır. Müəyyən miqdar sayları ilə - *lar*, - *lər* şəkilçili isimlərin birləşmə şəklində təqribilik bildirməsi türk, başqırd, özbək və b. müasir türk dillərində də mövcuddur [277, s.91].

3.3.4. Hər iki tərəfi qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən komponentlərdən ibarət olan birləşmələr müasir şivələrdə və qədim abidələrdə geniş yayılmışdır; məs.: - Munnan sonra *bir neçə haravaçılar* gəldi (Mr.); - Fit dağında Missafa xan qalası *çox qannara* şad olub (İs.); - Baş Göynux'dən *bir neçə öyləri* yandırdılar (Ş.); - *Beş-altı adamnarı* göndərdilər qız öyünə (Ağd.); - Gəlinnər *çox qabları* yüyüllər, pişirdikləri qəyqənağı lavaşın arasına qoyullar (Nax.).

Bu xüsusiyyət yazılı abidələrin dilində sabit şəkil almışdır; məs.: - Əgər çox anın *oğlannarı* var (Yusif və Züleyxa); - Ol *bir neçə dilsizlərə* töhmətdir bu (Xətai); - *Bir neçə qızlar* ki ana yar idi (Həqiri) - Dərgahında külbinə *çox ilticalar* eylərəm (Vaqif) və s.*

3.3.5. Şivələrimizdə bu qəbildən olan birləşmələrdə komponentlər

* Гейд: Нцмуняляр Щ.Мирзязадяннин. “Азырбайъан дилинин тарихи грамматикасы, Бакы, 1990 китабындан эютцрцлмцшдцр.

arasında formal cəhətdən yerdəyişmə də baş verir: məs.: - Gəlin aparmağa paldan-paltardan, sənnən ikimin, *yağ beş pıd* istəyirəm (Muğ.); - So:pa üssünə *ağaş iki dənə* qoyrux (Nax.); - Toyda ki *davar* aparılla *beş dənə, on dənə*, düə aparılla tay orda işki-mişki o vəxlər olmazdı (Təb.) və s.

Konkret miqdar sayları ilə isimlərin sırasının dəyişməsi türk dilləri üçün xarakterik sayılmasa da, bəzən əşyaları qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün isimlər önə çəkilməmişdir. Bu cür hallarla Orxon-Yenisey abidələrində də rastlaşırıq; məs.: - *Ağılım on*, yılmım sansız erti; - *İnim yiti, urım üç, kızım üç* erti “On ağılım, saysız-hesabsız ilxım var idi. Yeddi kiçik qardaşım, üç oğlum, üç qızım var idi (Süci abidəsi, 5-6-cı sətirlər); - *Yaşım yeti yetmiş* azıdım “Altmış yeddi yaşımda gözüümü yumdum (Berqe abidəsi, arxa tərəf, 6-cı sətir) və s.

3.3.6. Şivələrdə sözlərin reduplikasiyası vasitəsilə topluluq anlayışı ifadə olunur. Qoşa sözlər müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələnələr: *kənd-kənd*, *oba-oba*, *qapı-qapı* (gəzdim), *ev-ev*, *maşın-maşın*, *yük-yük*, *sandığ-sandığ*, *daş-daş*, *cərgə-gərgə*, *cələf-cələf* (Tov.) “sürü-sürü”, *dıvır-dıvır* “təpə-təpə” (Şəm.) və s. Nümunələr: Soğanı *baş-baş* çıxararux (Ağs.); - Ambardan taxılı *maşın-maşın* aparırdılar (Qəb.); - Mitili *yük-yük* yığasan gərəg (Mər.); - *Sandığ-sandığ* cihaz gətirirdi qızlar oğlan öyünə (Muğ.) və s.

2) Təkrar olunan sözün ikinci tərəfinə *m* ünsürünün əlavə olunması ilə əmələ gələnələr; saitle başlanan sözlərə *m* ünsürü əlavə olunur, samitlə başlanan sözlərdə ilk samit *m* səsi ilə əvəzlənir; məs.: *şor-mor*, *ət-mət*, *qoyun—moyun*, *kəl-məl*, *ot-mot*, *odun-modun*, *əkin-məkin*, *palçıq-malçıq*, *qasdun-masdun*, *patınqa-matınqa*, *cin-min*, *şeytan-meytan*, *it-mit*, *qazan-mazan*, *süd-müd* və s. Belə birləşmələrdə hər iki tərəf eyni zamanda şəkilçi qəbul edir; məs.: *itdən-mitdən*, *şordan-mordan*, *palçığı-malçığı*, *əkinimiz-məkinimiz*.

Bu cür mürəkkəb isimlər ara-sıra yazı dilinə də keçmişdir; məs.:

Gərçi aşiqəm, rindü müflisəm

Boşdu kisəmiz *ağça-maqçadan* (Nəbati, s.54)

H.Mirzəzadə bu qəbildən olan qoşa sözlərin işlənməsini belə mənalandırır: “Təxminən bütün türk dillərinə xas olan bu xüsusiyyət (qoşa sözlər nəzərdə tutulur - M.M.) Azərbaycan dilində də özünü göstərmişdir. Əşyaya olan ikrah münasibəti, qeyri-müəyyən kəmiyyət və yaxud əsas sözü mənaca genişlənməsini göstərmək üçün hər hansı bir ismin birinci hecasının saitinə qədər olan hissəsi alınır, *m* samiti əlavə edilir və əsas sözün özünə artırılaraq birlikdə işlənir [64, s.71-72]. Bütün isimlər kəmiyyət anlayışına malikdir. Bəzi isimlər qrammatik cəhətdən tək formada olsalar da, məzmunca cəm kimi dərk edilir. Belə isimlərin kəmiyyətini müəyyənləşdirmək çətindir. “*Üzüm, tut, alma, gül, balıq, daş* və s. bu kimi sözlər həm bütövü, həm də onu təmsil edən bütövün ayrı-ayrı vahidini bildirir” [44, s.45]. Azərbaycan ədəbi dilində belə isimlər çoxluq ifadə edərkən - *lar*, - *lər* şəkilçisini qəbul edir, şivələrdə isə qeyri-müəyyən kəmiyyəti və topluluğu bildirmək üçün sözlərin dəyişilmiş şəkildə təkrarından istifadə olunur. Məsələn: *tut-mut, odun-modun, at-mət, üzüm-müzüm, düyü-müyü* dedikdə, adı çəkilən əşya ilə həmin növdən olan digər əşyaların çoxluğu nəzərdə tutulur. M.Novruzovun son qənaətinə görə, belə sintaktik bütövlərdə ikinci komponentlərin mənası olmadığına görə, topluluq semantikasi meydana çıxaran - *m* ünsürü hesab oluna bilər [68, s.247]. Bu tipli leksik təkrarlara “Fənlamə” əsərində də rast gəlinmişdir; məs.: *enke-menke* “ova mova”, *enin-menin* “ovunu-movunu” [62, s.34].

3) Birinci tərəfi semantik mənaya malik olmayan birləşmələr. Belə birləşmələrin birinci tərəfi sözün ilk hecası və hissəsindən ibarət olur və ya onların üzərinə *r, l* səsləri əlavə edilir. *çıl-çırpı, çal-çəpər, mer-meyvə, pal-paltar, çul-çuxana//çulçuxa, zir-zibil//zır-zivil, dər-dəmir, bər-bəzək, dər-*

divar, yar-yoldaş, sür-sümük, yer-yemiş, “qovun” və s. Burada *l* və *r* ünsürləri toplu - çoxluğun göstəricisi kimi təzahür edir.

4) Birləşmənin ikinci tərəfi birinci tərəfin fonetik cəhətdən dəyişmiş, heç bir mənası olmayan formasından ibarət olur: *dana-düna, ağac-uğac, kol-kos, kətdi-kütüdi, ala-ula* “alaq otları”, *yük-yap, cayıl-cuyul, qeyiş-qüyüş, avara-uvara, kələ-külə* “çınqıllıq” (Nax.), *alğay-salğay* (Dəv.) - qohumlar və s. Bu cür formalar nitq prosesinin intensivliyini artırır. Fikri tam və tez çatdırmaq üçün bütün əşyalar təfərrüatı ilə sadalanmır, qoşa sözlərlə həmcins əşyalar ümumiləşdirilmiş şəkildə bildirilir.

5) Sinonim sözlər topluluq məzmunlu ismi birləşmələr əmələ gətirir: *dova-dərman//dava-dərman, künc-bucağ//künc-bucax//künj-bujax, dost-yoldaş* [78, s.136], *daş-qaş, dəlik-deşik, qol-budaq, çala-çuxur, dədə-baba* və s.

6) Yaxın və antonim mənalı sözlərdən ibarət olan birləşmələr: *qohum-qərdaş//qohum-qardaş, daş-qum, dağ-dərə, qap-baca, qız-gəlin, taxda-tabağ* “rəflər”, *dam-daş* “ev əşyaları”, *dam-divar, qoyun-quzu, qazan-qablama, tay-tuş, yorğan-döşək, toyux-cüçə, əl-əyağ//əl-ayax* (Uşaxlar yaxçı əl-əyax verdilər “çox işlədilər”) və s.

Qoşa sözlər qədimdən topluluq bildirmişdir. Hətta onların tarixi o qədər qədimdir ki, kəmiyyətin ilkin forması hesab etmək olar. Şumerçədə də ismin cəmini əmələ gətirmək üçün sözün tam və qismən təkrarından istifadə olunmuşdur; məs.: *udu-udu* “qoyunlar” [39, s.87]. Bu hadisə Orxon-Yenisey abidələrində, Şərqi Türkünstan mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və b. qədim yazılı abidələrdə də mövcuddur [62, s.33-34; 273, s.103-104]. Toplu semantikalı qoşa sözlərin xalq danışıq dilində intensivliyini “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən görmək olar: *qul-qaravaş, altun-aqça, sığın-keylk, ata-ana, ana-baba, qul-xəlayiq, qatar-qatar, tavlattivla, qatır-bəsərək, puta-buta* “nişan hədəf” və s.

Eyni və müxtəlif sözlərin təkrarı ilə çoxluq anlayışının yaradılması

Altay dillərinin ümumi xüsusiyyətidir. Türk dillərində olduğu kimi, digər Altay dillərində də eyni dərəcədə işlənməkdədir; məs.: *tabun-tabun* “durnalar” (qumuq), *oyun-oyun* “oyunlar” (Qaraqalpaq), *uğör-uğör* “dəstələr”, *zalan-zalan* “nəsil-nəsil” (mancur), *dolbo-dolbo* “gecələr” (nanay), *saram-saram* “adamlar”, *çip-çip* “evlər” (koreya) [263, s.200-202]. Qohumluq münasibətləri və bədən üzvlərinin adları ilə bağlı yaranmış qoşa sözlər Altay dillərində, demək olar ki, eynidir, yalnız fonetik cəhətdən bir-birindən fərqlənir; məs.: *ana ata*, *ana baba* (qədim türk), *ana baba*, *öq qa* (türk), *gng ata* (türkmən), *ata ana* (tatar), *ata gsg* (başqırd), *atte-anne* (çuvaş), *aqa-ifa* (yakut), *gx gügq* (monqol), *gxg-gsgqe* (buriyat), *gntil-amtil* (evenk, even, neqdal), *pu-mo* (koreya) [263, s.211].

Qoşa sözlər müasir dövrdə söz yaradıcılığının bir vasitəsinə çevrilmişdir. Onların köməyi ilə yaranan yeni leksik vahidlər öz əvvəlki topluluq mənasını qismən də olsa, saxlayır; məs.: *teytey*, (G.) “tez-tez sürüdən qaçan heyvan” [45, s.71], *çaxçax* (Zər., Ş., Bl., Qaz., Tov., Dm.) “taxtadan hazırlanmış hasar əvəzi”, *qıxmıx* (Ş., O., Qaz., Tov.) “taxtanın xırda parçaları” [ADDL, 1964, s.143], *cığcığa* (Cul., G., Şr.) “bəzək şeyləri”.

Şivələrdə çoxluq bildirən vasitələrdən biri də *hamı* (əksər şivələr)//*elcari* (A.) sözüdür. Fikrin ifadə olunmasında - *lar*, - *lər* şəkilçisini əvəz edir; məs.: - Uşağ *hamısı* gülüşdü (Qb.); - Bizim kəndin *elcari* belə danışır (A.); - Kənt *hamısı* tökülüp gəldi (Zaq.).

3.4.1. *Leksik üsul*. Qədimdə-şəkilçilərin formalaşmadığı dövrdə ibtidai insanlar kəmiyyət anlayışını sözlərlə ifadə etmişlər. Müasir türk dillərində kəmiyyətin morfoloji ifadə vasitələri geniş yayılsa da, qədim dövrlərdə leksik yolla ifadəsi intensiv olmuşdur. - *lar*, - *lər* şəkilçisi formalaşdıqdan sonra leksik üsulun əhatə dairəsi məhdudlaşmışdır. A.Qabən doğru olaraq qeyd edir ki, adlar, yəni isim və əvəzlik xüsusi cəm şəkilçisi qəbul

etmədən, yaxud özünə aid təyini olmadan həm cəm, həm də tək ifadə edə bilər: *kişi*-adam, yaxud camaat; *ben* abidələrdə *mən* mənasında olmaqla yanaşı, bəzən də *biz* kimi də işlənir. Qədim zamanlarda müxtəlif təyinlər, qoşmalar və şəkilçilər olmuşdur ki, onlar çoxluq bildirmişdir. Tədricən - *lar-lər* şəkilçisi cəmliyin qanuni əlamətinə çevrilmişdir [286, s.54].

Kəmiyyət anlayışının leksik üsulla ifadəsi dedikdə, əsasən saylar nəzərdə tutulur. Buna görə də topluluq bildirən isimlər indiyə qədər tipoloji tədqiqatlara cəlb edilməmişdir. Halbuki şivələrdə toplu əşyaları ifadə edən xeyli miqdarda söz vardır:

İrəmə - Qazax və Tovuz şivələrində “dərə-təpə” mənasında işlənir; məs.: - Ə:, niyə qırırsa□, bu heyvanı bu *irəmədə*, bir az o yannara aparsa□ otduya [ADDL, 1964, s.236]. Sözü birinci hissəsi *i:rə* şəklində uyğur abidələrində “daş” mənası ifadə edir [DTS, s.48]. M.Kaşğari bu sözü *ir* kökünün “dağın gün düşən hissəsi” mənasını daşdığını qeyd edir [MK, I c., s.464]. *İrəmə* sözü birinci mənası onun müasir mənası ilə uyğundur.

Elcarı. Ağsu şivəsində “hamı” mənası ifadə edir; məs.: - Qoyunun *elcarı* bırda yatır günorta; - Bosdanın *elcarın* ot-ələf basıb. Bu söz mürəkkəb quruluşludur; *el* və *car//çar* tərkib hissələrindən ibarətdir. *Çar* sözü M.Kaşğarinin lüğətində “ailə” mənasında işlənmişdir [MK, II c., s.236]. Beləliklə, *elcarı* sözü topluluq bildirən iki sözü birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

ova. Qazax şivəsində “tayfa, nəsil” mənası bildirir: *Ova* ovanın itiyni bayatıynan gəzər [ADDL., 1964, s.344]. M.Kaşğari “tayfa, nəsil” mənasında *oba* sözü oğuz dilinə məxsus olduğunu göstərir [MK, I c., s.86].

tirə. Laçın, Sabirabad, Quba və Qazax şivələrində “tayfa, nəsil” mənasında işlədilir: Qaflan bizim *tirədəndi*, onun sizə qarışacağı yoxdu (Qb.) [ADDL., 1964, s.382]. Bu söz Kültiqin və Moyun Çor abidələrində “toplamaq, yığmaq” mənaları daşıyır [71, s.377].

küyül. Şivələrin qərb qrupunda “dəstə, yığnaq” mənası ifadə edir: A:çın kölgəsində *arı küyülü* başıma üyüşdü (Tov.); - Ayə, *arı küyülünü* körərsənmi? (Qaz.) və s. Bu söz qədim *küyə* sözündənə əmələ gəlmişdir. *Küyə* sözü M.Kaşğarının lüğətində “böcək. dağınıq həşərat” mənalarında işlənmişdir [MK, III c., s.170].

Bunlardan başqa, *gəllah* (G.) - dəvə sürüsü [45, s.53], *bıdama* (S.) - yandırmaq üçün kəsilmiş ağac budaqları, *balbır* (S.) - suya batmamaq üçün tora bağlanan taxtalar; *bərbənd* (əksər şiv.) - suyun qabağına tökülmüş ağac budaqları; *vələ* (Cəb.,F.) - qırılıb qalmış qaratikan topası; *qıxmıx* (Ş., O., Qaz., Tov.) — xırda odun parçaları; *kəryə* (Qaz.) - dost-aşna; *ağamət* (Zb.) - toydan əvvəl qız evinə aparılan ağır əşyalar; *şel* (Lən., Əb.) - suyun üzündə axan kol-kos; *alaqoca//alaxoja* (Şəm.) - paltar-palaz; *alanqu* (Lən.) - çör-çöp; *çolaqqa* (Lən.) - çala-çuxur; *dəm* (Nax.) - dəlik-deşik; *damfa* (İm.) - daş-kəsək; *heşkivaş* (Sab., S.) - gəlinin başına tökülən şirniyyat; *pörnək* (Tov.) - sürüdən ayrılıb dəstə-dəstə otlayan heyvanlar; *muşax* (Qaz., Tov., Ağs., G.) - xırmanda döyülüb əzilmiş sünbül; *xiban* (Cul.) – camaat; *ijlan* (Ağ.) – camaat, cələf (Qar.) – sürü.

Bəzi isimlər konkret kəmiyyət bildirir: *toğullux* - 25 qoyun, *çəpişdix* - 15 keçi (Qaz., G.) [78, s.183]; *xadvar* (Zən.) - 10 tona taxıl; *zomar* (F.) - 20-25 put ağırlığında qış üçün üyüdülmüş un; *bərt* (Ord.) - on dərz; *cütqov* (Ord.) - dörd ulduz; *cütmən* (Tov.) - dörd qoyun. Bu söz Gəncəbasar regionunda qoyunları sayarkən *cütmən əkə* şəklində “dörd ana qoyun” mənasında işlədilir [45, s.84]; *şanaşin* (ev) - ikimərtəbəli ev (İt.) [54, s.359]; *kəviz* (Laç.) – 32 kq taxıl qabı; *kö:üz* (Cəl.) - 12 kq; *qara* (Zən.) – 12 dərz.

Xalq arasında şəraitə, yerə uyğun olaraq, kəmiyyət bildirmək üçün müxtəlif sözlər yaranmışdır: *girmə* (Əb.) - kolluq, yulğunluq; *səçmə* (Ord.) - odun əvəzinə işlənən təzək xırdaları; *düzmə* (Qb.) - ipə düzülmüş qaxlar; *basma* (Şəm.) - kömür yandırmaq üçün odun qalağı, *karvanyolu* (Qaz.) -

ulduzlar topası; *çoxnax* (G.) - canavar sürüsü; *dənətüşmə* (G., Tov., Ağs.) - çoxlu sünbül və s.

Şivələrdə bəzi sözlər - *lar*, - *lər* şəkilçisinin əvəzləyicisi kimi çıxış edir: *molla tayfası* - mollalar (Dedi: *molla tayfası* axmax olar, yola nərdivan olmaz) (Muğ.); *naxırçı tayfası* - naxırçılar (*Naxırçı tayfası* həmmişə çöldə - biyabanda olur) (Kr.); - *Qız tayfasını* gözi götürməzdə (B.) *sürmə* (G.) - quş dəstəsi (Sığırcının *sürməsinə* bir bax); *kəmə* (Qb.) - sünbül dəstəsi (Kəməni quyun yədi); *dürgə* (Şam.) - kəlağayı dəstəsi (Ay uşağ, *dürgəni* gəti) və s.

Qədim yazılı abidələrdə də ayrı-ayrı sözlər əşyaların topluluğunu bildirmişdir; məs.: *alığ* “çox, xeyli”, *alku* “hamı”, *bod* “qəbilə”, *bodun* “xalq”, *bukun* “xalq”, *yont* “ilxı”, *kömük* “mal-qara”, *kün* “camaat”, *kara* “qara camaat, kütlə”, *ökür* “sürü”, *oğuş//uğuş* “qəbilə”, *ulus* “xalq”, *çərik* “qoşun” (Orxon-Yenisey abidə); yemiş “hər cür meyvə”, *yimqu* “çox”, *tümen* “çox”, *büte* “çox, xeyli” (M.Kaşğari).

IV FƏSİL

İsmi şəxs şəkilçilərinə görə dəyişməsi

4.1.Şəxs kateqoriyasının adı və qrammatik mənsubiyyəti. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələri müvafiq şəkilçilərin vasitəsilə şəxs anlayışı bildirərək xəbər vəzifəsində çıxış edir. Nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsünə uyğun olaraq, həmin mövqedə adlara və fellərə əlavə olunan şəkilçilər müxtəlif şəkildə - “xəbərlik” və “şəxs” şəkilçiləri adlandırılır. Bununla bağlı olaraq dilçilikdə qrammatik məna və vəzifəyə bir-birindən fərqlənməyən xəbərlik və şəxs kateqoriyaları anlayışları mövcuddur. Xəbərlik kateqoriyası əsasən isimlə, şəxs kateqoriyası isə fellə əlaqədar meydana çıxmışdır. Fonetik tərkibi, vəzifəsi və mənşəyi (III şəxs şəkilçisi istisna olmaqla) eyni olan şəkilçilərin ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların göstəricisi hesab edilməsi tədqiqatçılar arasında mübahisəyə səbəb olmuşdur. Bu mübahisələrin predmeti xəbərlik kateqoriyasının ümumi və ya xüsusi kateqoriyası olması, xəbərlik terminin bu kateqoriyanın mahiyyətinə uyğunluğu, xəbərlik və şəxs kateqoriyalarının eyni və ya müxtəlif kateqoriyalar kimi səciyyəvi cəhətlərə malik olması və s. məsələlərdən ibarətdir. Hazırda türkologiyada xəbərlik terminindən üç mənada istifadə olunur: a) predikativliyin sinonimi, b) xəbər vəzifəsində adlara əlavə olunan şəkilçilər, v) həm adlara, həm də fellərdə şəxs anlayışı yaradan şəkilçilər.

İlk dəfə N.K.Dmitriyev Azərbaycan dilində müxtəlif nitq hissələrini əhatə etməsini meyar götürərək, xəbərliliyi hal və mənsubiyyətlə bərabər, ümumi qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirmişdir. Onun fikrincə, bu kateqoriyanın əsasını sintaktik xüsusiyyəti, yəni nominativ cümlələrdə predikativ əlaqələr yaratması təşkil edir ki, bu da xəbərlik kateqoriyası kimi adlanmasını şərtləndirir. N.K.Dmitriyev burada xəbərlik kateqoriyasının izahında yalnız ismi xüsusiyyətləri nəzərə almış, felin şəxs formaları ilə eyniliyini göstərmişdir: “Hər hansı müstəqil cümlənin xəbəri vəzifəsində

işlənən felin şəxs formaları da ismi xəbəri formalaşdıran həmin şəkilçilərlə təşəkkül tapır. Bunların xəbər kimi formalaşması eyni şəkildədir” [26, s.90-91].

1950-ci illərdən sonra çap olunan qrammatika kitablarında N.K.Dmitriyevin fikrinin təsiri açıq-aydın görünməkdədir. M.Hüseynzadə xəbər əmələ gətirən şəkilçilərin iki növə ayrılmasını belə əsaslandırır: “... mübtəda ilə xəbər arasında əlaqə yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə yarana bilir. Bunlar olmazsa, cümlə bitməz və heç bir hökm ifadə oluna bilməz. Buna görə də bunlara xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi adı verilmişdir” [44, s.69]. Göründüyü kimi, alim yalnız sintaktik xüsusiyyətlərdən çıxış edir və bunu xəbərlik kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti sayır.

M.Hüseynzadə “Fel” bəhsində qeyd edir ki, iş və hərəkətin şəxsə olan münasibəti müəyyən şəkli əlamətlərlə təzahür etdirilir ki, bu şəkli əlamətlər ayrı-ayrı şəxsi göstərən şəxs kateqoriyası şəkilçilərindən ibarətdir [44, s.198]. Burada isə şəxs anlayışı ön plana çəkilir, birincidə mühüm sayılan sintaktik vəzifə meyar kimi nəzərə alınmır.

M.Şirəliyev də problemə sintaktik mövqedən yanaşaraq, xəbərlik kateqoriyasının qrammatik əlamətinin (şəxs şəkilçilərinin - M.M.) həm adlara, həm də fellərə əlavə olunduğunu bildirir; məs.: razıyam, işçisən [269, s.18].

H.Mirzəzadə xəbərlik və şəxs kateqoriyalarını mənaca bir-birindən fərqli qrammatik formalara malik olan kateqoriyalar kimi qədimdən ayrılıqda inkişaf edib sabitləşdiyini göstərir: “Bunlar (şəxs və xəbərlik şəkilçiləri nəzərdə tutulur - M.M.) da omonim vəziyyətdə olan şəkilçilərdən sayılır, çünki qoşulduqları sözün vəziyyətindən asılı olaraq, ismi cümlələrdə xəbərlik kateqoriyasının morfoloji əlaməti, feli cümlələrdə isə şəxs şəkilçiləri kimi işlənir. Məhz buna görə də bu şəkilçilərə hər yerdə şəxs şəkilçisi kimi baxmaq doğru deyildir. Çünki şəkilcə eyni olan bu şəkilçilərin qoşulduğu sözlərdə ifadə etdiyi mənalar bir-birindən tamamilə

fərqlidir. Yəni fələ qoşulduğu zaman hər şeydən əvvəl işin icraçısını, sahibini bildirdiyi halda, isimlərə əlavə edildiyi zaman birincinin əksinə olaraq, hər hansı predmetin və ya əşyanın kimə aid olduğunu ifadə etmiş olur” [64, s.88].

Burada hər iki halda şəkilçilər arasındakı fərqdən deyil, ümumilikdən danışmaq mümkündür. Digər tərəfdən də xəbərlik və şəxs şəkilçilərinin mənə və vəzifə etibarilə tarixi inkişafı da eyni şəkildə olmuşdur: yəni birinci şəxsin cəminin - q, -k forması istisna olmaqla, bütün şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən və durur//turur felindən törəmişdir.

Təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumi türkologiyada da xəbər vəzifəsində işlənən qrammatik formalar xəbərlik şəkilçisi kimi izah olunur. A.M.Şerbak qrammatik kateqoriya əvəzinə “sözdəyişmə” terminini işlətmişdir. Alimin qənaətinə görə, sözdəyişmə sistemində adların “xəbərlik şəkilçiləri” ilə fellərin “şəxs-xəbərlik şəkilçiləri eyni funksiyanı yerinə yetirir [278, s.27; 277, s.95]. L.A.Pokrovskaya qaqaüz dilində adların predikativ-modal formasının xəbərlik şəkilçiləri ilə düzəldiyini qeyd edir. O, adların predikativ - modal formasına isim, sifət, say, əvəzlilik, həmçinin zərf, feli sifət və modal sözləri daxil etmişdir [225, s.151]. N.P.Dırenkovanın fikrincə, xəbərlik şəkilçiləri adlara və fellərə əlavə olunur və onları şəxsə görə dəyişdirir [152, s.14]. A.P.Dulzon da bu fikri müdafiə edərək, türk dillərində xəbərlik şəkilçilərinin ad və feli xəbərlərin felin indiki və gələcək zaman mənalarında formalaşmasına xidmət etdiyini göstərir [173, s.127]. Qazax dilçiliyində də isimlərin xəbər vəzifəsində işlənərkən qəbul etdiyi qrammatik formalar xəbərlik şəkilçiləri adlandırılır [246, s.344].

Z.Budaqov isə “xəbərlik kateqoriyası” və “xəbərlik şəkilçiləri” termininin işlədilməsinin əleyhinə çıxış etmişdir. Onun fikrincə, “şəxs şəkilçisi xəbərə aid əlamət olmayıb, şəxs kateqoriyasının ifadə vasitəsidir. Şəxs kateqoriyasının bu əlaməti eyni zamanda xəbərliyin ifadəsinə xidmət

edir. Şəxs şəkilçilərini “xəbərlik”, yaxud “xəbər şəkilçisi” adlandırsaq, onda gərək ismin təsirlik hal şəkilçisini də “tamamlıq şəkilçisi adlandıraraq, çünki bu şəkilçiye malik söz həmişə tamamlıq vəzifəsində işlənir” [20, s.120-121].

Z.Budaqova problemə, doğru olaraq, morfoloji tələblər baxımından yanaşır, adların və fellərin xəbər vəzifəsində işlənərkən qəbul etdiyi şəkilçilərin “şəxs şəkilçiləri” adlanmasını məqbul sayır.

H.Mirzəyev ümumi qrammatik kateqoriyaların məzmun və vəzifəsinə görə, bunun “şəxs - xəbərlik kateqoriyası” adlanmasını məqsəduyğun hesab edir [65, s.16].

Y.Seyidov bu məsələ ilə bağlı olan mövcud fikirləri ümumiləşdirərək yazır: “...onu xəbərlik kateqoriyası da, şəxs kateqoriyası da, şəxs - xəbərlik kateqoriyası da adlandırmaq mümkündür. “Xəbərlik” sintaktik termin olduğuna görə burada termin kimi “şəxs” sözünə üstünlük verilə bilər və tərəddüd etmədən həmin kateqoriyanı “şəxs kateqoriyası” adlandırmaq olar. Əslində bu ad həmin kateqoriyanın təbiətinə tamamilə uyğundur. Ancaq burada nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində, “şəxs kateqoriyası” istilahı bizim nəzərdə tutduğumuz kateqoriyanın bir hissəsinin adı kimi işlədilib və bu ənənəyə çevrilibdir. Bu, anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Ona görə də kateqoriyanı “şəxs - xəbərlik kateqoriyası” adlandırmaq daha anlaşıqlı olar” [76, s.157].

“Şəxs - xəbərlik” termini bu kateqoriyanın mahiyyətini tam əhatə etsə də, bu adı da uğurlu saymaq olmaz. Düzdür, bu kateqoriya tarixən sintaktik zəmində meydana çıxmış, şəxs anlayışı şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə bildirilmişdir. Bu zaman cümlədə sözlərin sırası və intonasiya xüsusi ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir. Türk dillərinin yazılı abidələrində şəxs anlayışının şəkilçisiz ifadəsinə məhdud şəkildə olsa da, rast gəlinir: məs.: *Kırkız oğlu mən, Boyla Kutluğ Yorğan* “Qırğız oğluyam Boyla Kutluğ Yorğanam” (Süci abidəsi, 2-ci sətir), *Kəlmisi alp-tidi* “Gəlmiş adamlar

cəsurdur, - dedi” (Tonyukuk abidəsi, 38-ci sətir); ... *yanalım arığ obutı yəg, - tidi* “*Qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır, - dedi*” (Tonyukuk abidəsi, 37-ci sətir): Bazırganlar baqa qaldı. Vallah yəxşi yigit, mürüvvətli yigit - dedilər (KDQ, s.53).

Qədim yazılı abidələrdə bu formanın məhdud şəkildə işlənməsini artıq həmin dövrdə arxaikləşməsi və öz yerini şəxs əvəzliyinə verməsi ilə izah etmək olar: məs.: *Üçin Külüg tirig bən* “Üçin Külüg (məşhur) Tirigəm” [Yenisey, III abidə, 3-cü sətir].

Hər iki xüsusiyyətin izləri müasir türk dillərində və onların dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan dilinin Qax, Borçalı və Göyçay şivələrində şəxs anlayışının şəkilsiz ifadəsi hər üç şəxsdə mühafizə olunmuşdur: məs.: *men çoban, sen çoban, ho çoban, biz çoban, siz çoban, holar çoban* (Q.); *mən sadaxlı, sən sadaxlı, o sadaxlı, biz sadaxlı, six sadaxlı, olar sadaxlı* (Br.); *mən kətdi, sən kətdi, o kətdi, biz kətdi, siz kətdi, olar kətdi* (Göy.).

Bəzi şivələrdə bu xüsusiyyət ayrı-ayrı şəxslərdə müşahidə olunur: - Mən oğlan, sən qız bizim gapımıza nə de:llər (K.); - Uşaxlar balaja, mən qoja (Tov.); - Süz savaddı, mən avam (S.); - Sən də qazaxlı, mən də qazaxlı (Qaz.) və s.

Şəxs anlayışının şəkilsiz ifadəsi ta qədimdən formalaşdığından müasir türk dilləri arasında ümumi cəhətlər mövcuddur. Belə ki, tatar, qaqauz dillərində məhdud arealda, sarı-uyğur, salar dillərində və özbək dilinin dialektlərində geniş yayılmışdır [225, s.154; 259, s.137; 204, s.6; 252, s.105; 102, s.78].

Şəxs şəkilsizlərinin işlənməməsinin səbəbi indiyədək tam aydınlaşdırılmamışdır. Buna türk dillərinin ən qədim xüsusiyyəti və ya başqa dillərin təsiri kimi də yanaşmaq mümkündür. Salar və sarı-uyğur dillərinin tədqiqatçıları şəxs şəkilsizlərinin deformasiyasını XV əsrdən sonra Çin dilinin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Lakin qədim türk yazılı abidələri,

müasir türk dilləri və onların dialektlərinin faktları şəxs şəkilçilərinin formalaşma prosesini izləməyə imkan verir. Burada birinci növbədə şəxs əvəzliliklərinin fonetik dəyişmələri, sadələşməsi və analogiyalar nəzərdə tutulur. İnnovasiyaların meydana çıxması türk dillərinin hamısında eyni şəkildə baş verməmişdir.

Bir sıra türk dillərində də dialektlərində qədim yazılı abidələrdə olduğu kimi, şəxs şəkilçisi funksiyasını şəxs əvəzlilikləri daşıyır: məs.: *men tuba kiji men, sen tuba kiji sığ, pis tuba kiji bis* [118, s.72]; *men kumandı bın, sen kumandı sen, ol kumandı, pis kumandı bis, sner kumandı zar, anar kumandılar* [119, s.98]; *mən xakas mgn, sgn xakas sgn, piş xakas piş, silgr xakas silgr* [169, s.11]. Tuva və tofalar dillərində birinci şəxs təkdə saitle bitən sözlərdə *ban*, samitle bitənlərdə isə *man* işlənir; məs.: *man kiji ban* [127, s.172].

Türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən də Azərbaycan dilində həmin mövqedə şəxs əvəzlilikləri şəkilçiləşmişdir, yəni şəxs əvəzliliklərinin vürğüsünü itirərək sadələşməsi nəticəsində hər bir şəxsin özünəməxsus qrammatik forması meydana çıxmışdır (məs.: babayam, babasan, babadır, babayıq, babasınız, babadırlar). Tarixən sintaktik zəmində yaranan bu kateqoriya morfoloji baxımdan formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilində və onun şivələrində şəxs və xəbərlilik anlayışları bu şəkilçilərlə ifadə olunur. Ona görə də bu kateqoriya morfologiyanın tədqiqat obyektinə çevrildiyindən “şəxs kateqoriyası” adlanması daha doğrudur.

Xəbərlilik isə sintaktik mahiyyətli termindir, bu kateqoriyanı əsas əlamətini deyil, yalnız sintaktik vəzifəsini göstərir. Xəbər termini ilə bağlı qrammatikada “felin xəbər şəkli”, “feli xəbər”, “ismi xəbər” terminləri də işlənəlməkdədir. Həmin terminlər aid olduğu qrammatik məfhumun məzmununu əhatə edir, lakin xəbərlilik kateqoriyasında isə adlardan bəhs olunur, əsasən xəbər vəzifəsində işlənən fellər isə şəxs kateqoriyasında səciyyələndirilir. Hər iki kateqoriya eyni mənə və vəzifə yerinə yetirir,

lakin ifadə vasitələrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Xəbərlik kateqoriyasının ümumi və ya xüsusi kateqoriya olması barədə dilçilikdə, demək olar ki, vahid fikir yoxdur. Bəzən ismə xas olan xüsusi kateqoriya, bəzən də ümumi qrammatik kateqoriya kimi xarakterizə olunur. Digər nitq hissələri ilə müqayisədə bu kateqoriya mənə və vəzifəcə daha çox fəllə əlaqədardır. Əhatə dairəsini nəzərə asraq, bunu fəllə xas kateqoriya kimi səciyyələndirənlər düzgün mövqedədirlər.

Türkoloqlardan A.M.Şerbakın fikrincə, şəxs şəkilçiləri adların xüsusi mənsubluq bildirən şəkilçisi olmayıb, predikativliyin yaranmasına xidmət edir və fəllərin morfoloji cəhətdən dəyişməsində mühüm rol oynayır [277, s.95]. A.N.Kononov da şəxs kateqoriyasından fəllə məxsus kateqoriya kimi bəhs etmişdir [194, s.62].

Bəzi elmi qrammatikalarda da xəbərlik və ya şəxs kateqoriyasında fəllərdən bəhs olunmuş, həmin mövqedə işlənən adların şəxs paradigmasına toxunulmamışdır [277, s.85; 252, s.296; 119, s.148].

İsmlərdə şəxs anlayışını əsasən mənsubiyyət formaları ifadə edir. Mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin fərqi ikincinin xəbər vəzifəsində işlənməsidir. İsimlər şəxs şəkilçilərinin vasitəsilə ismi xəbər vəzifəsində işlənərkən şəxs anlayışı bildirir. Mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra sözlərə əlavə olunan şəxs şəkilçiləri xəbər vəzifəsinə xidmət edir (qardaşınam, əmimsiniz və s.). Beləliklə, ən qədim dövrlərdən başlayaraq, adların sintaktik vəzifəsi ilə əlaqədar əmələ gəlmiş bu kateqoriyadan ismin əsas kateqoriyası kimi deyil, fəllə şəxs kateqoriyası və ya şəxs şəkilçiləri adı ilə bəhs olunması onun morfoloji mahiyyətinə daha uyğundur.

İsmə əlavə olunan şəxs şəkilçilərinin Azərbaycan dili şivələrindəki formaları, səciyyəvi xüsusiyyətləri və arealı barədə tam təsəvvür əldə etmək üçün onları şəxslər üzrə ayrılıqda nəzərdən keçirək:

4.2. *Birinci şəxsin təki*. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxs təkdə iki şəxs izoqlossu mövcuddur. Bunlardan birincisi, - *am(-yam)*, - *əm(-yəm)*

şəkilçisidir. Bu izoqləss şivələrdə güclü şəkildə yayılmışdır; məs.: *cayılam*, *bakiliyəm* (B.), *göyəm* “*kürəkənəm*”, “*kosalıyam*, *kəççiyəm* (Qaz.), *arıçiyam*, *irəşbəyəm* (Ş.), *uşağam*, *kəççiyəm* (Qb.), *qabaxçiyam*, *cəlinəm* “*gəlinəm*”, *pirqadırəm*, *piçinçiyəm* (Nax.).

Türk dillərinin yazılı abidələrində birinci şəxsin təkində *bən//mən* şəxs əvəzliyi və - *am(-yam)*, - *əm(-yəm)* şəkilçisi işlənmişdir; məs.: Andaq güclük *mən* “O qədər güclüyəm” (Fəlnamə, III sətir); Sü başı *ben...* Qoşun sərkərdəsiyəm” (Moyun Çor abidəsi, qərb tərəfi, kənarda); Əmma mən Banıçıçəgin, *dadısıyam*; Qadir allah bilür, mən sana *munisəm*, *yaram*, *Qıyma mana!* - dedi (KDQ, s.54, 92).

Mən *fəqirəm*, mən *həqirəm*, cümlədən miskin gərib. (Nəsimi, s.17)

Nə məstü, nə *aqiləm*, nə hüşyar. (Xətai, s.26)

Mən *şaham*, ey gözəllərin sərvəri,

Qurbanam Vaqif tək qul ilən sənə. (Vaqif, s.14)

“Əsrarnamə” və M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərlərində də birinci şəxsin təki eyni şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur; məs.: *aşiqəm*, *bəyazidəm*, *gərəkliyəm* [56, s.176; 48, s.77].

Zəngibasarın Zəhmət kənd şivəsində birinci şəxs təkdə samitlə bitən sözlərdə şəxs şəkilçisindən əvvəl - *ıy*⁴ ünsürü əlavə olunur; məs.: *adamıyam*, *buzuyam*, *lobbəziyəm*.

Bu formaya “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində də rast gəlinir; məs.: Mən dəxi bir yumuş *oğlanıyam* - dedi (KDQ, s.80).

İkinci izoqləss məhdud arealda Gədəbəyin ayrım və Miskinli şivələrində müşahidə edilmişdir. Burada şəxs şəkilçisinin qapalı forması işlənməkdədir; məs.: *bağmanım*, *elçiyim*, *bacıyım*, *qoçuyum*, *cütcüyüm*, *üzümçüyüm* və s.

Şəxs şəkilçisinin bu variantı Q.Bürhanəddinin dilində də işlənmişdir; məs.: Bəndəsin sən, *bəndəyim* bən tapuna; *Bəndəyim* bən, necə ki sən bəndəsin (Q.Bürhanəddin, s.89).

Müasir türk dilləri birinci şəxs təkin formal əlamətinə görə üç qrupa bölünür: 1) - *am*, - *əm* şəkilçisi; 2) - *ım*⁴ - *ın*⁴ şəkilçiləri 3) mən əvəzliyinin işlənməsi.

Birinci qrupa Azərbaycan, tatar, başqırd, ikinciye, qaqauz, kırım-tatar, türk, türkmən, şor, üçüncüyə isə qazax, qaraqalpaq, qumuq, noqay, tuva, uyğur dilləri daxildir.

Alimlər şəxs şəkilçilərinin mənşəyini şəxs əvəzlilikləri ilə əlaqələndirirlər. Türk dillərinin ilkin dövrlərində şəxs əvəzlilikləri şəkilçi mövqeyində işlənməmişdir. Tayfa dillərinin diferensiaslaşması prosesində şəxs əvəzliyinin vurğusunu itirərək şəkilçiləşməsi bir-birindən fərqli şəkildə baş vermişdir. Ural-Altay dillərində birinci şəxsin təki oxşar formalarla; türk dillərində - *man*, - *mun*, - *m,-n*; monqol dillərində - *bi*, - *b*, - *m*, - *w*; tunqus-mancur dillərində - *w*, - *bi*; - *mi*, - *i* - *m* [230, s.69], fin - uqor dillərində isə - *n*, - *in*, - *m* [279, s.65, 86,107,123] şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Q.İ.Ramstedtə görə, bu şəkilçilərin əsasında birinci şəxs əvəzliyinin qədim Altay forması “*min*” durur. Türk dillərində güclü vurğu nəticəsində “*min*” forması “*mən*” şəklinə çevrilmişdir [230, s.69]. N.A.Baskakov Q.İ.Ramstedtə əsaslanaraq, Altay dillərində birinci şəxs əvəzliyində dodaq samitlərinin əvəzlənməsinin *m-b-f-w* istiqamətində baş verdiyini göstərmişdir [117, s.58].

N.K.Dmitriyevin fikrinə görə, birinci şəxs əvəzliyinin qədim forması “*bən*” olmuş, şəxs şəkilçisi də həmin əvəzlikdən törəmişdir. Əvvəlcə başlanğıcda *b>v* dəyişməsi baş vermişdir. O, “*bol*”, “*olmaq*” felinin *wol//vol* şəklində macar dilində işlənməsini, Y.İmrə, Əlinin “*Yusif və Züleyxa*” əsərində, Qızıl Orda dilində birinci şəxs təkdə şəxs şəkilçisinin - *van//ven* ilə ifadə olunmasını nəzərə alaraq, şəkilçisinin tarixi inkişafını belə göstərmişdir: *bən>bın>wın>ın* [166, s.11]. A.N.Kononov da bu fikrin tərəfdarı olmuşdur. Onun fikrincə, müasir türk dilindəki - *(u)ım* şəxs şəkilçisi *bən* şəxs əvəzliyinin başlanğıc samitinin *b>v>w>y* istiqamətində *y*

səsinə çevrilməsi və ahəng qanununa uyğun olaraq $-(u)in^4$ şəklində şəkilçiləşməsi nəticəsində yaranmışdır [194, s.222].

F.Cəlilov nə mənsubiyyət, nə də şəxs kateqoriyasında şəkilçilərin $mən > im$, $sən > in$ dəyişmələri nəticəsində yaranmadığını qeyd edir: “Həmin şəkilçilər əvvəlcə mənsubiyyət kateqoriyasında - *in*, morfemindən törəmiş, sonralar isə analogiya ilə xəbərlilik paradigmasına daxil olmuşdur [23, s.254].

Birinci şəxsin təkinin ifadə vasitəsinin mənşəyi olan *bən* və *mən* şəxs əvəzliliklərinin hansının ilkin olması barədə qəti fikir söyləmək çətindir. Çünki ən qədim türk yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmişdir. *Bən//mən* əvəzliyinin sadələşməsi türk dillərində iki istiqamətdə, yəni ilkin və sonuncu samitin düşməsi nəticəsində baş vermişdir. Sonuncu “*n*” samitinin itməsi ilə qaraçay-balkar dilində - *ma*, - *mə* şəklində sabitləşmişdir; məs.: Men *malçıma* “Mən malçıyam” [248, s.57]. Türk dillərinin əksəriyyətində bu əvəzlik başlanğıc “*m*” samitini itirməklə sadələşmişdir. Bunun bariz nümunəsi türkmən dilində qalmışdır; burada ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində - *dır*⁴ forması, birinci şəxs təkdə - *dırın* şəkilçisi işlənir [146, s.185]. - *dır*⁴ formasının *dur//tur* felindən yaranmasını nəzərə alsaq, şəxs şəkilçisi də - *in*⁴ şəklində meydana çıxır.

Azərbaycan, Altay, qaqauz, krım-tatar, tatar, türk və şor dillərindəki - *am*², - *ım*⁴, - *m* formalarının türk dillərinin sonrakı inkişaf prosesində - *in* ünsüründən təşəkkül tapmasını söyləmək olar.

4.3. *Birinci şəxsin cəmi*. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxsin cəmində izoqlosslar qarışıq xarakterdədir. Onlar kəmiyyətinə, açıq və qapalı saitlərin iştirakına və $q > x$, $ğ > g$, $x' > g$ fonem dəyişmələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu şəxsdə şəkilçi variantlarını kəmiyyətinə və saitlərin növünə görə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

1. Dördvariantlı, qapalı saitli - *ıx(yıx)*, - *ik//ix'* (*yix'//yik*), - *ux(-yux)*, - *üx'(-yüx'//yük)* (Nax.), - *ıx(yıx)*, - *ux(-yux)*, - *ik//ix'* (*yik//yix'*), - *ük//üx'* (-

yük//yüx) (Ş.); - *ıx(-yıx)*, - *ıx'(-yix')*, - *ux(-yux)*, - *üx(-yüx')*, (Qaz.); - *ıx(yıx)*, - *ıx'//ik (-yix'//-yik)*, - *ux(-yux)*, - *üx'//ük (-yüx'//yük)* (İm.); *ıx(-yıx)*, - *ıx'(yix')*, - *ux(-yux)*, - *üx(-yüx')* (Şəm.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar, məs.: *bənnayıx*, *qəbaxçıyıx*, *dülgərix'*, *hodəyik* “cütçüyük” (Nax.), *arıçıyıx*, *kəççıyix'*, *doxdurux*, *çölçüyüx* (Ş.), *sığırux* “yetim”, *şahıdix*, *adamıx*, *özünəbəylərix'*, *buxoyçuyux*, *göyüx* (Qaz.) *uşağıx*, *nəniyix'*, *qonuyux*, “*qonşu*”, *qomux*, “*qo:hum*”, *gözüx* (Şəm.).

Şivələrin qərb qrupunda birinci şəxsin cəmində az hallarda, - *ıyix*⁴ şəkilçisinə də təsadüf olunur; məs.: *adamıyix*, *uşağıyix*, *incineriyix'*, *duzuyux* və s.

2. Üçvariantda, qapalı saitli (*ig(-yig)*, -*uğ(-yuğ)*, -*üg(-yüg//yük)*) şəkilçisinə Dərbənd şivəsində rast gəlinir; məs.: *insanig*, *adamuğ*, *çobanuğ*, *anayuğ*, *güzətçıyig*

3. Lənkəran, Salyan və İmişli şivələrində iki variantlı dodaqlanan saitli, Bakı, Şəki və Ağcabədi şivələrində həm damaq, həm dodaq saitli şəkilçilər işlənir: -*ıx(-yıx)*, -*ux(-yux)* (Ş.); -*ig//ik (-yığ//yik)*, -*uğ(-yuğ)* (B.); -*uğ(-yuğ)*, - *üg(-yük)* (İm.); -*uğ//-ux (-yüg//yux)* - *ük(-yük)* (Ağc.); -*uğ//-ux (-yuğ//yux)*, -*üg(-yüg)* (Lən.); -*uğ(-yuğ)*, -*ük(-yük)* (Ş.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar; məs.: *arıçıyıx*, *sığırçıyıx*, *əkinçıyıx*, *gümçüyüx*, *simsarux*, *doxdurux* (Ş.), *tələbeg//tələbig*, *bakilig*, *cayıluğ//cayilig* (B.), *suçuyuğ// suçuyux*, *qardaşuğ//qardaşux*, *çölçüyük*, *günüyük* (Ağc.), *aşığçıyuğ*, *arançıyuğ*, *obaçıyuğ*, *beçərənçiyük*, *börkçiyük* [S.], *qonağuğ*, *babayuğ*, *dədəyüg*, *nənəyüg* (İm.), *balığçıyuğ* *uşağuğ*, *gəlinuğ*, *nənəyüg* (Lən.).

4. İkivariantlı açıq saitli - *ax(-yax)*, -*əx'(-yəx')* şəkilçisi Gədəbəy, Daşkəsən, Çəmbərək və Karvansaray bölgələrindəki ayrım şivəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir; *malçıyax*, *hodaxçıyax*, *oyçuyax*, *piçinçiyəx*, *dirrixçiyəx'* və s.)

5. Birvariantlı, qapalı saitli - *ux (-yux)* (Təb.), -*uğ(-yuğ)* (Ş.), -*üg(-yüg)* (Cəl.), -*ux(-yux)* (Qaxan İlisu şivəsi), -*ıx(-yıx)* (Qaxın Muğal şivəsi)

şəkilçisi ilə ifadə olunanlar: məs.: *qərdəşux*, *çərçiyux*, *başmaxçıyux*, *babayux*, *bağçıyux*, *misgəruş*, *qorıxçıyux*, *damdarux* (Təb.), *uşağuş*, *kəççıyuş*, *tikançıyuş*, “*dükənçıyıq*”, *nelçıyuş* “*nalbəndik*”, *çüreğyayanuş* (Qb.), *irəşbəruş*, *arıçıyux* (Ş.), *adamüğ*, *insanüğ*, *oğlanüğ*, *babıyüğ*, *dədəyüğ*, *sədriyüğ* (Cəl.); *çobanux*, *bacıyux*, *qavumux* “*qohumuq*”, *dossux* “*dostuq*” (Qaxın İlisu şivəsi), *çobanıx*, *adamıx*, *qardaşıx*, *yetimix*, *mə:llimix*, *gülıx* (Qaxın Muğal şivəsi).

Qədim türk yazılı abidələrində birinci şəxsin cəmi *biz* əvəzliyi və -z şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Hazırda müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu xüsusiyyət saxlanılmışdır.

Kırım-tatar dilində isə Azərbaycan dilində olduğu kimi, həmin mövqedə -k şəxs şəkilçisindən istifadə olunur: *atayıq* [143, s.152]. Kırım-tatar dili tarixən qıpçaq tipli türk dillərinə aid olsa da, sonralar oğuz dillərinin (xüsusilə osmanlı türk dilinin) təsiri altında, demək olar ki, oğuz əlamətləri kəsb edərək, özlərinə xas qıpçaqlıq xüsusiyyətini itirmişlər (87, s.207).

— *biz*, - *miz* şəkilçisi -k şəkilçisindən qədimdir. Oğuz və karluq-uyğur qrupu türk dillərində ikincinin mövqeyi qüvvətlənmiş, birinci şəkilçi isə zəifləmişdir. Birinci şəxsin cəmində qədim türk koyne xüsusiyyəti kimi - *biz* əvəzliyi çıxış etmişdir. Əvəzliyin şəkilçiləşməsi prosesində - *k* ünsürü - *z* kəmiyyət şəkilçisi ilə uzun müddət paralel fəaliyyət göstərmişdir; məs.: Bu atımız Umay *bəg biz* “Bu, adımız Humay bəyik” (Yenisey, 28-ci abidə, ön tərəf, 3-cü sətir); Biz Qazana *düşmə niz*, bəllü bilsün! — dedi (KDQ, s.123); *Qardaşuz* — deyü xəbər vermiyəsiz (S.Fəruh, s.129).

- *q*, - *k* şəxs şəkilçisi kimi XVIII əsrdən sonra yaradıcılığında ümumxalq danışiq dili xüsusiyyəti əsas yer tutan sənətkarlarımızın əsərində adlarda müşahidə olunur; məs.: Çox xoşhal oldum ki, biz *qəribik*, bizi görmək üçün təşrif gətürübsüz (Məhəmməd, s.189);

Əmirin hökmü əlbət olsa sadir,

Bizik sözsüz onu icrayə hazır!

Hamu biz *bəndəyik*, sənsən xudavənd (Fə dai, s.22)

Bu şəkilçiyə XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrdə şəxs kateqoriyasında şühudi keçmiş zaman fellərində rast gəlinir; məs.: *içikdük* “təbə olduğu”, *bertük* “verdiyi” (Tonyukuk abidəsi, III və VI sətirlər); biz *kəldük* [MK, c.II, s.61] və s. Şərqi Türküstan mətnlərində, Qırğız dilinin şimal-qərb və şərq hissəsində İssık-Kul vilayətində birinci şəxs cəmdə - *k* və -*z* şəkilçiləri paralel işlənir: qırğız. biz *oturbuz* - biz oturuq; uyğur. *kiliptu(r) miz*//*kiliptuk* və s. [273, s.156; 142, s.159-160].

Deməli, -*z* ünsürü yazılı ədəbi dilin, -*q*, - *k* ümumxalq danışiq dilinin xüsusiyyəti olmuşdur. Ş.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, hazırda Azərbaycan dilinin heç bir şivəsində -*z* ünsürünün izlərinə təsadüf olunmaması məhz bu qədim göstəricinin danışiq dilində işlək olmaması və ona nüfuz edə bilməməsindədir [47, s.18].

Birinci şəxs cəmdə ədəbi dildə işlənən -*q*, - *k* şəkilçisinin və şivələrdə onun əsasında meydana çıxan - *ix*//*-iğ*, -*ik*//*ig*//*ix'*, -*ux*//*uğ*//*üq*, - *üğ*//*ük*//*üg*//*üx'* formaların mənşəyi hələ tam aydınlaşdırılmamışdır.

- *q* (-*k*)-nın şəxs şəkilçisi kimi işlənməsi isə ilkin orta əsrlərə təsadüf edir. Əvvəlcə şifahi nitqdə və fellərdə kəmiyyətlə yanaşı, şəxs anlayışı da ifadə etmiş, - *z* şəkilçisi ilə uzun müddət həm kəmiyyət, həm də şəxs şəkilçisi kimi paralel işlənmiş, II minilliyin əvvəllərindən adlarda və fellərdə birinci şəxs cəmin qrammatik göstəricisi funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində -*q* (-*k*) şəxs şəkilçisinin müxtəlif variantları *q*>*ğ*, *x*; *k*>*g*, *x'* səs keçidləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Şimal-şərq şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda *ğ*, *g* səslərinə; qərb, şimal, cənub qrupu şivələrində isə *x*, *x'* səslərinə üstünlük verilir.

M.Kaşğari göstərir ki, suvar və qıpçaqların bir qismində, oğuzlarda - *q*//*k* şəkilçisi hər üç şəxsin tək və cəm şəkilçisi kimi işlənmişdir [MK, II c., s.60-61]. Nəzərə alsaq ki, M.Kaşğari XI əsrdə öz “Divan”ını islam dinini

qəbul etmiş türklərin danışığı dili əsasında yazmışdır, onda -q//k şəkilçisinin həmin dövrdə oğuz və qıpçaqların tələffüzü üçün səciyyəvi olması qənaətinə gəlmiş olarıq.

E.İ.Əzizov tarixi-lingvistik faktlar əsasında, q>x dəyişməsinin V-VI əsrlərdə Cənubi Qafqaz türk tayfalarının dilində mövcud olmasını sübut etmişdir [32, s.100].

H.Z.Hacıyeva da türk dillərində söz sonunda q>x dəyişməsinin mərkəzinin Azərbaycanın cənub bölgəsinin olması qənaətinə gəlmişdir [143, s.59]. Tarixi mənbələrlə, şəkilçinin yayıldığı areala əsasən, innovasiyanın mərkəzinin Azərbaycan dilinin oğuz mənşəli şivələri olmasını söyləmək olar. Bu səbəbdən də digər türk dilli regionlarda özünü zəif şəkildə büruzə verir.

Beləliklə aydın olur ki, söz sonunda x ünsürünün işlənməsi Azərbaycan dili şivələrinin qədim xüsusiyyətidir. Birinci şəxs cəm şəxs şəkilçisinin tərkibində q>x dəyişməsinin baş verməsi qanunauyğun haldır.

4.4. İkinci şəxsin təkli şivələrin əksəriyyətində ədəbi dil *formas* ilə - *san*, - *sən* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *tələbəsen*, *bakilisən*, *cayılsan*, *atasan*, *qohumsan* (B.), *bənnasan*, *dülgarsan*, *naxırçısan*, *əmisən*, *hodəksən* “cütçüsən” (Nax.), *cumabaşısan* “taxıl qarovulçusu”, *ağrasaqqalsan* “əkin işinə rəhbərlik edən şəxs”, *dədəsən*, *mə:llimsən* (Muğ.), *uşağsan*, *qudasan*, *yançısan* “tərəfdar”, *ədəşsən* (Qb.).

İkinci şəxsin təklinin qədim forması, velyar n səsli - *sa□*, - *sə□* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, qismən də Cəbrayıl (Dağ Tumas, Qazan, Qaracallı kənd şivələri), İmişli (Təklə-Muğanlı kənd şivələri), Çəmbərək, Zəngilan və Şəmkir şivələrində işlənməkdədir; məs.: *atıcısan*, “keçəçi”, *buyruxçusan* “xidmətçi”, *yamaxçısan* “pinəçi”, *öruxçüsən* “bənna”, *çərçisən* “xırdavatçı” (Qaz.), *maralyannısan*, *kəççisən* (Cəb.), *arıçısan*, *suçusan*, *mənsilçisən* “yağ, pendir hazırlayan” (Çəm.), *odunçusan*, *qohumsan*, *dayısan*, *nənəsən* (Şəm.).

-*san*. Bir variantda işlənən bu şəkilçi Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə edilmişdir: *əcizsan*, *sığırçisan*, *qoruxçusan*, *mə:llimsan*, *inisan* “qayın”, *səvisan* “körpə uşaq” və s.

-*sa*, - *sə*. *n* səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gələn bu formaya Dərbənd və Cəbrayıl (Sirik, Horovlu, Quycaq kənd şivələri) şivələrində təsadüf olunur. Cəbrayıl şivəsində *n* səsi düşür və şəkinçinin saiti burunda tələffüz olunur; məs.: *adamsa* [38, s.139]. Dərbənd şivəsində isə Cəbrayıl şivəsindən fərqli olaraq, şəkilçi burun saiti ilə müşayət olunmur: *uşaxsa:*, *adamsa:*, *babasa* və s.

-*sa*, - *sə* şəkilçisi qaraçay-balkar dilində də qeydə alınmışdır (248, s.226).

-*sın*, - *sin*, - *sun*, - *sün* şəkilçisi Gədəbəy və Qaxın İlisu şivələri üçün xarakterikdir. Lakin İlisu şivəsində şəkilçinin sonunda velyar □ deyil, adi *n* səsi tələffüz olunur; məs.: *atası*□, *kişisi*□, *odunçusu*□, *örux'çüsü*□ (Gəd.), *çobansın*, *uşaxsın*, *baysısın*, *qohumsun*, *tütünçüsün*, *gülüysün* (Q.) - *sin*⁴ şəkilçisi M.Kaşqarının lüğətində də işlənmişdir: *Hangi boydansın?* “Hansı boydansen?” [MK, II c, s.284]. M.Kaşqari həmçinin qeyd edir ki, türklər “*sən*”, gəncəklər “*sin*” deyirlər. Gəncək dilində kəlimələr çox əsrəyə uyarlar, esrə olur. Çünki onların dili kobuddur. Yuxarı Çinədək, çiqıl, yağma, tuxsi dillərində örtə olur (MK, III c.. s.139).

Bu şəkilçiyə klassiklərin əsərlərində də rast gəlinir; məs.: *Gör ki, kimün könüli otağısın, Aşkara, şəha, qızıl yağısın* (Q.Bürhanəddin, s.78).

Malik ayıtdı: Nə kişisin və nə oğlancıqsın (Zərir, s.14).

Sən nəbisin, həqq-nəbi derlər sana (S.Fəqih, s.48).

-*san*² şəkilçisi Qaraqalpaq, qumuq, Tuva, özbək, uyğur dillərində, -*sın*⁴ forması isə müasir türk, qazax, karaim, qırqız, noqay və Barabın tatarlarının dilində də eyni vəzifədə işlənməkdədir. Sibir türklərinin (Altay, xakas, şor) dilində - *zin*//*in*, türkmən dilində - *din*, başqırd dilində - *hin* variantı işləkdir. Ümumtürk arealında - “*san*”la müqayisədə qapalı variant

üstünlük təşkil edir. [194, s.218; 246, s.135; 215, s.128; 112, s.63; 143, s.160; 167, s.211]. N.Z.Hacıyeva *-sin*⁴ izoqlossunun innovasiya mərkəzinin Orta Asiya türklərinin yayıldığı zonanın olması qənaətidədir (143, s.178). Bu fikrin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Orta Asiyada oğuz, qıpçaq və karluq tipli türk dillərinin nümayəndələri yaşayırlar. Həmin regionda özbək və Qaraqalpaq dilləri istisna olmaqla, oğuz və qıpçaq mənşəli türk dillərində - *sin* şəkilçisi işlənir. Bunun ayrılıqda oğuz və ya qıpçaq xüsusiyyəti olmasını müasir dil faktları ilə təsdiqləmək çətindir. Daha doğrusu, E.İ.Əzizovun təbirincə “oğuz-qıpçaq dili”nin qədim səciyyəvi xüsusiyyəti kimi, Orta Asiyadan yayıldığını güman etmək olar. İzoqloslar innovasiya mərkəzində güclü, ondan uzaqlaşdıqca zəif şəkildə özünü biruzə verir. Bu səbəbdən də Azərbaycan dili şivələrində məhdud arealda - oğuz boylarından olan ayrımların şivəsində müşahidə olunması təbii haldır.

-sı//su. Velyar □ səsinin düşməsi ilə yaranmış bu forma Gədəbəyin ayrım şivəsində A.Hüseynov tərəfindən qeydə alınmışdır: *yoldaşsı*. Müəllif bu şəkilçinin həmçinin felin nəqli keçmiş və qeyri-qəti gələcək zamanlarda da - *sı* şəklində işləndiyini göstərmişdir [42, s.54, 73-76]. Alimlər bu formanı etirazla qarşılamışlar. R.Rüstəmov bu fikirlə razılaşmayaraq yazır: “Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər və Xanlar rayonlarının ayrım şivəsində ikinci şəxs təkdə - *sin*” şəkilçisi işlənir. Ola bilsin ki, bəzən həmin şəkilçidəki velyar □ səsi zəif tələffüz edilir, düşmək dərəcəsinə qədər zəifləyir, lakin düşmür [72, s.207].

M.Rəhimova görə, yuxarıda qeyd olunan şəkilçinin (*-sı* şəkilçisindən) sonuncu - *n* səsi düşmüşdür və bunun da sonorluğu, ehtimal ki, artıq burun səsinə çevrilən *ı* səsinə keçmişdir [227, s.232].

-sı//su şəkilçisi Azərbaycan dilinin şimal-qərb və cənub qrupu şivələrinə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri əsasında - velyar □ səsinin düşməsi və ya qısalması nəticəsində özündən əvvəlki və ya sonrakı saitə burunluq xüsusiyyəti verməsi yolu ilə yaranmışdır. Lakin analogi

hadisə Dərbənd şivəsində də baş vermişdir. Dərbəndin bəzi şivələrində də *n* səsinin düşməsi ilə yaranmış - *sa*, - *sə* şəkilçisi burunda tələffüz olunmur.

- *saq*, - *səq*. Qədim velyar □ səsinin izi Şəmkir şivəsində - *saq*, - *səq* şəkilçisinin tərkibində qorunub saxlanmaqdadır; məs.: – *Ayrı oğulsaq heş tayın yoxdu; İndi yaxşısaq göz dəyməsin* və s.

- *sıq* (*k*). Velyar □ səsi ilə əlaqədar əmələ gəlmiş - *sıq* (*k*) forması ayırım şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir; məs.: *kişisik*, *qoumsuk*, *tavırğasık*, “köçəri”, *toyçusık*, *xavarçısık*, “xidmətçi” B.Sadıqov bu şəkilçinin şəxs kateqoriyasında fellərdə də işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *baxıfsık*, *tikıfsık*, *vurubsuk*, *qörüfsuk* [234, s.180].

Şəmkir və Gədəbəy şivələrində ikinci şəxs təkin mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin və yiyəlik hal şəkilçisinin sonunda -*q*, *k* ünsürlərinin işlənməsi velyar □ səsinin tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Türk dillərində velyar □ səsinin xüsusi refleksləri *ğ*, *q*, *y* səsləri hesab olunur (Muq. et: *münüz* (buynuz) tatar, başqırd dillərində *meqiz*) [240, s.70]. Burada inkişafın iki istiqamətdə getdiyini söyləmək mümkündür. Birincisi, □ səsi *q/ğ* səsinə o da karlaşaraq *k* samitinə çevrilmişdir. Cingiltili *q* səsinin karlaşaraq *k* səsinə çevrilməsi ayırım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir” [52, s.30]. Dialektoloji ədəbiyyatda ikinci səbəb kimi *nq//nğ//nk//nk* birləşməsinin sadələşməsi, yəni *n* ünsürünün düşməsi ilə *k* səsi tələffüz olunması göstərilir.

Ədəbi-bədii dilin qədim dövrlərindən müasir dövrə qədər - *san*, - *sən* şəkilçisinin fonetik tərkibi, məna və vəzifəsi dəyişməmiş, sabit qalmışdır; məs.: ...*el çəriginə əgdim eşim ərsən ayı eşim sınarım kanta ər sayım*... “El qoşununa qurban etdim. Dostum, igidsən, çağıraraq dostum, yarım, xanda (Yenisey, 41-ci abidə, arxa tərəf, 8-ci sətir); *Mərə, qəzası yetmiş yigit, nə yigitsən, qayıda döngil! - dedi* (KDQ, s.92).

Məni mən' etmə ey zahid, güvənmə zikrə ey sufi,

Ki, sən məğrursan zikrə, mənəm müştəq didarə (Nəsimi, s.42).

İsayi-zəmani xoş nəfəssən

Kim qalsa piyadə sən fərəssən (Xətai, s.50).

Malın varsa, onu sərf et, əgər sən kamil insansan,

Çatarsan bil kəmalə, sərvətin tapdıqda nöqsani (Füzuli, s.506).

Türkologiyada şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəməsi artıq qeyd-şərtsiz qəbul olunmuşdur. İkinci şəxs şəkilçisinin mənşəyi araşdırılarkən, birinci növbədə *sən* şəxs əvəzliyinin arxitektipi nəzərə alınır. Alimlərin əksəriyyəti ikinci şəxs tək əvəzliyinin qədim formasını *se//sə//si* şəklində müəyyənləşdirirlər. *-n* sonradan əlavə olunan ünsür hesab edilir. V.Radlov, K.Qrönbek, N.A.Baskakov və başqaları yiyəlik halın qalığı [117, s.58], A.N.Kononov posesivlik əlaməti adlandırırlar [195, s.172].

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva çuvaş dilindəki *ezi* “sən” formasının işlənməsinə əsaslanaraq “*sə*” şəklinə üstünlük verirlər (240, s.137). Şübhəsiz ki, Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs təkdəki şəkilçilərin müxtəlifliyi *sən* əvəzliyinin tarixi formalarının izləridir.

Altay dillərində ikinci şəxs tək əvəzliyi - *sin//sen* şəklində olmuşdur. Güclü vurğu nəticəsində *sin* türk dillərində *san* formasına çevrilmişdir. Altay dil ümumiliyi dövründə adlıq halda *sən* əvəzliyinin sonuncu səsi “*n*” düşmüşdür [230, s.69]. *n* - ünsürünün düşməsi ilə ikinci şəxsin təki monqol dilində *si*, - *s* - *c*, tunqus-mancur dillərində *s*, - *s* - *hi* şəklini almışdır.

4.5. *İkinci şəxsin cəminin* qrammatik əlamətinə görə Azərbaycan dili şivələri müxtəlif qruplara bölünür:

- *sınız*⁴. Dördvariantlı - *sınız* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Zəngibasar və Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə olunur; məs.: *kosalısınız*, *əfçisiniz* “xırdaçı”, *üzgüçüsünüz* (Qaz.), *hodəksi□iz*, *kəççisi□iz* (Nax.), *suçusu□uz*, *günüsü□üz* (Ağ.), *əcizsı□ız*, *sığırçısı□ız*, *çölcüsü□üz*, *elçisi□iz*, *qoruxçusu□uz* (Ş.).

- *sı□ız*⁴ izoqlossu şivələrin qərb qrupunda güclü digər şivələrdə isə (Şəki, Zaqatala, Qax, Şərur və s.) özünü zəif şəkildə bürüzə verir.

Bu şəkilçi müasir türk dilində, türkmən dilinin Manqışlaq şivəsində, qazax dilinin türkmən dili ilə qonşu olan şivələrində, Barabin tatarlarının dilində də işlənir [194, s.222; 142, s.140; 167, s.211].

Əsasən oğuz tipli türk dilləri üçün səciyyəvi olan - *sınız*, - *siniz* şəkilçisinin qapcaq tipli türk dillərində işlənməsi N.Z.Hacıyevaya görə, miqrasiya və əlaqələrlə bağlıdır [142, s.140].

- *sa□ız*, - *sə□ız* şəkilçisi Gədəbəy və Daşkəsən bölgələrindəki ayrım şivəsi üçün səciyyəvidir; məs.: *bavasa□ız*, *anasa□ız*, *baldıssa□ız*, *nənəsə□ız*, *əmisə□ız*.

- *sıyız*⁴. Qədim □ səsinin tarixi inkişafı nəticəsində yaranmış ikinci şəxs cəmin “y” ünsürlü - *sıyız* şəkilçisi İrəvan, Zəngibasar və Cəbrayıl (Daşkəsən və Süleymanlı) şivələri üçün xarakterikdir; məs.: *yaxşısıyız*, *kəççisiyiz* (Cəb.), *atasıyız* (kişisi:z), *əməsiyiz*, *adamsuyuz*, *qonşuyuz*, *sütçüsuyuz* (İr.), *daxüsiyız*, *ləlix’siyiz*, *qo:msuyuz*, *uşaxsuyuz*, *üzümçüsüyüz* (Zb.).

- *sağız*, - *səğiz*. Gədəbəy şivəsində ikinci şəxs cəm şəkilçisinin ilk saiti açıq olan “ğ” ünsürlü variantı da işlənməkdədir; məs.: *sığırçısıağız*, *bavasağız*, *xasımsağız* “həmyaş”, *çərçisəğiz*, *özünəbəylərsəğiz*.

n > ğ səsuyğunluğu türk dillərində geniş yayılmışdır. Bunun ən bariz nümunəsi *ağac* sözüdür. Türk dillərinin materialları *ağac* sözünün *anaç* şəklində olmasını söyləməyə əsas verir (240, s.70). “*Ağac*” sözü Altay dilinin teleut dialektində *anaş*, tofalar dilində *neş* şəklində işlənir. *n > ğ* səsuyğunluğu şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Daha çox felin şəxs şəkilçilərində özünü büruzə verir. Qədim - *sinis*//*sinlar* şəkilçisi karaçay-balkar, qumuq, tatar və Altay dillərində *siğiz > ğiz*, *sığar > ğar* formalarında sabitləşmişdir.

-*suvuz*. “V” ünsürü ilə digər variantlardan seçilən bu formaya tədqiq olunan şivələr arasında Ağcabədi şivəsində rast gəlinmişdir; məs.: *bajısuvuz*, *qardaşsuvuz*, *günüsuvuz*, *qonaxsuvuz*, *suçusuvuz*.

“V” ünsürü türk dillərindəki $n > \check{g} > v$ səsuyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır; müq.: “*ağır*” sözü tatar dilində avar, çuvaş dilində “*yıvır*” şəklindədir. Azərbaycan dilindəki *düyün* sözünün arxetipi “*tüğün*” şəklində müəyyənləşdirilmişdir (240, s.48). Həmin söz türkmən dilində *düvün*, çuvaş dilində *mibi*, Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində *düvün*//*tüvün* şəklində nəzərə çarpır.

- $s\iota\Box iz^4$ şəkilçisinin n , y , $\check{g}$, v ünsürlü variantları yuxarıda adları qeyd edilmiş şivələrdə fellərdə də eyni dərəcədə işlənir; məs.: *aşdınız*, *bahdı\Box iz*, *görüyəx'siniz* (Qaz.), *durduğuz*, *güldüğüz*, *gəlmisiğiz* (Cəb.), *baxıfsıyız*, *gəlifsiyiz*, *tapıfsıyız*, *görüfsüyüz* (Zb.) və s.

y , $\check{g}$, v ünsürlərinə əvəzliliklərin yiyəlik və yönlük hallarında da rast gəlmək mümkündür; məs.: *sənüv*, *sizüv*, *onuv*, *ollaruv* (Abc., Dər.), *sənüy*, *onuy* (L.), *səniy*, *siziy* (İt.), *mağa*, *sağa*, *oğa* (Zaq., Q., Ay.) [52, s.31, 32, 36].

Göründüyü kimi, bütün nümunələrdə y , $\check{g}$, v ünsürləri n ($\Box$) səsini əvəz etmişdir. Türkoloji araşdırmalarda həmin formaların velyar $\Box$ səsinin qədim $nq//n\check{g}//nk//nk$ şəklinin təkamülü nəticəsində meydana çıxması ilə izah olunur. M.Rəsəninin fikrincə, türk dillərində $nq//nk$ birləşməsinin sadələşməsi prosesində $n > \check{g}/q > v > y$ səs uyğunluqları əmələ gəlmişdir [233, s.171]. M.Şirəliyev bu səs uyğunluqlarının yaranma səbəbini belə xarakterizə edir: “... nq səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin n ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə q , $\check{g}$, g ünsürünə üstünlük verilmişdir. $\check{g}$ səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə y səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə də $\check{g}$ səsi v səsi ilə əvəzlənmişdir” [78, s.76].

Bu fikir, T.Hacıyev, M.İslamov və E.Əzizov tərəfindən inkişaf etdirilmişdir [38, s.9; 52, s.30-31; 32, s.107-113].

Ümumiyyətlə, qədim türk dilindəki $\Box$ səsinə müasir türk dillərində y , v səsləri uyğun gəlir. Məsələn, qədim türk dilindəki *sönük* “sümük”, *yanak*

sözləri bəzi müasir türk dillərində *soyuk*, *yayak* (türk), *sujek*, *yayak* (qumuq), *süjek*, *ziyak*//*zajak* (qaraçay-balkar), *suvak*, *yayax* (karaim), *süjok*, *zanak* (qazax) şəklindədir.

Bu xüsusiyyət şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Başqırd dilinin şimal-qərb dialektlərində - *heqez*, - *zoğoz*, - *höqöz*, tatar dilinin orta dialektlərində - *sığız*, - *seqez*, özbək dilində - *yiz*, Sibir (tyumen) tatarlarının dilində - *ğuz*//*ğuş*, *qumuq*, tatar, qaraçay-balkar dillərində - *ğiz* formaları mövcuddur [142, s.97; 233, s.170].

M.Şirəliyev *n* səsinin şəkilçilərin tərkibindəki təzahür formalarının mənşəyi məsələsinə toxunaraq, - *ğ* elementini, M.İsmayılov isə - *v* ünsürünü qıpçaq mənşəli hesab edirlər [267, s.14; 52, s.32].

Beləliklə, aydın olur ki, velyar *n* səsinin arxaikləşməsi ilə müasir türk dillərində və onların şivələrində müxtəlif təzahür formaları meydana çıxmışdır. Oğuz tayfa dilləri üçün velyar *n* səsi səciyyəvi olduğundan, *q/ğ*, *y*, *v* ünsürləri digər tayfa dillərinə məxsus olmuşdur. İnkişaf prosesində *n* səsli forma türk ədəbi dil normasına, digər variantlar dialekt xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Velyar *n* səsli forma istisna olmaqla, digər variantların müasir türk ədəbi dillərinə geniş dairədə işlənməməsini də tarixi dialekt faktının ədəbi dilə nüfuz edə bilməsi ilə izah etmək olar.

Gədəbəy şivəsindəki ilk saiti açıq olan - *sanız*⁴ şəkilçisi qapalı formadan (-*sınız*⁴) qədimdir. İkinci şəxsin cəminin qrammatik forması *sən*//*san* əvəzliyinin üzəinə - *z* kəmiyyət şəkilçisi əlavə etməklə düzəlməsi tədqiqatçılar tərəfindən artıq qəbul edilmişdir. Belə güman etmək olar ki, ilk əvvəllər ikinci şəxs cəm şəkilçisi - *sanız*, - *səniz* şəklində olmuş, sonralar ahəng qanununun tələbi ilə şəkilçinin ilk açıq saiti qapalılışmışdır.

- *sız*⁴. Bu şəkilçi Azərbaycan dili şivələrində eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Şəkilçinin kəmiyyətinə görə, şivələrimiz arasında fərq vardır. Qazax, Zəngilan, Mingəçevir ətrafı şivələrində - *sız* şəkilçisi dörd variantlıdır; məs.: *atasız*, *anasız*, *adamsız*, *dossuz* (Q.), *qocası:z*, *məllimsi:z*,

əkinçisi:z, qoruxçusu:z, üzümçüsü:z (Zən.), *qağası:z, əmisi:z, üzgüçüsü:z* (Min.).

*-siz*² Naxçıvan və Ağcabədi şivələrində bu şəkilçinin damaq variantı (*-siz, siz*) üstünlük təşkil edir; məs.: *bənnasız, qəbaxçısız, naxırçısız, gəvnsiz* “yeznə”, *mədədçisiz* “köməkçi”, *xorumçısız* “ot bağlayan adam” (Nax.), *günüsiz, çölçüsiz, suçusiz* (Ağc.).

-suz, -süz. İkivariantlı dodaqlanan saitli *-suz, -süz* şəkilçisi Bakı, Muğan, Quba, Lənkəran, Dərbənd və Salyan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır; məs.: *kətdisüz, tikməsüz* “varis”, *həmşirəsüz* “bacı”, *cursuz* “dost” (B.), *balıqçısuz* (Lən.), *uşağsuz, adaşsuz, gıyovsuz* “kürəkən”, *günisüz, bədəlsüz* “həmyaş” (Qb.) *aşıqçısuz* “çalğıcı”, *dədəsuz, xəstəkarsuz* “elçi”, *ciyəvarsuz* “kəndirbaz”, *adamsuz, müğrügşuz* “başçı”, *eltisüz* (Muğ.).

-saz, -səz. Digər şivələrdən fərqli olaraq, Dəvəçinin Baş Əmirxanlı kənd şivəsində ikivariantlı, açıq saitli *-saz, səz* şəkilçisi işlənməkdədir; məs.: *uşağsaz, kişisaz, gəlinsəz*. Buna qədim *-sa□ız*⁴ şəkilçisinin ixtisar şəkli kimi də yanaşmaq olar. Lakin Naxçıvan, Ordubad və Şəkinin bəzi şivələrində velyar □ səsinin düşməsi ilə yaranmış qısa forma burunda tələffüz olunur (*saz, -səz*).

Azərbaycan dili şivələrinin bir qisminə *-siz*⁴ şəkilçisi birvariantlıdır. Şivələrin bir qisminə damaq və digər qisminə dodaq saitləri daha çox nəzərə çarpır, məsələn, Təbriz, keçid və Şəkinin bəzi şivələrində *-suz*, Cəbrayılın Papı, Əfəndilər və Mirzəcanlı şivələrində *-siz*, Zaqatalanın Yuxarı Tala və Verxiyan şivələrində *-siz*, Cəlilabadın Cəngan şivəsində *-süz* forması aparıcı mövqedədir; məs.: *mə:limsuz, kömürçüsü* (Ş.), *qonaxsuz, başmaxçısuz, yolçısuz, xəlvərçısuz, qəfəçısuz* “çayçı” (Təb.), *həkimşuz, naxırçısuz* (Zər.), *iççısiz* (Cəb.), *uşaxsiz, adamsiz* (Zaq.), *əkinçisüz, xalasüz* (Cəl.). Bununla yanaşı, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan, Ağcabədi və Qarakilsənin bəzi kənd şivələrində birvariantlı *-siz* və ya *suz*

formaları uzanaraq burunda tələffüz olunur; məs.: *çobansuz, qulluqçusuz, arıçısız, həkimsiz* (Ş.), *pammıxçısız, dayısız, gəlinsiz* (Ağc.), *iççisiz* (Cəb.).

Müşahidələrdən belə qənaət hasil olur ki, - *sız* izoqlossu şivələrimizin şərq və cənub qruplarında, eləcə də keçid şivələrində sıx, qapışıq şivələr də isə seyrək şəkildə özünü göstərir.

Bu şəkilçi - *sız*, - *siz*, - *sıs*, - *sis* şəklində qazax, qaraçay-balkar, Qaraqalpaq, qumuq, karaim və noqay dillərində geniş yayılmışdır. Buna əsaslanaraq N.Hacıyeva - *sız* şəkilçisini qıpçaq dilləri üçün səciyyəvi hesab edir [143, s.182].

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili şivələrində iki izoqloss (-*sınız*, -*sız*) mövcuddur. Oğuz və qıpçaq tipli türk dillərində hər iki forma paralel yayılmışdır. Lakin hər ikisinin müasir arealı müxtəlif mərkəzdən yayıldığını göstərir. - *sınız* izoqlossunun innovasiya mərkəzinin oğuz dilləri, - *sız* izoqlossunun isə qıpçaq dilləridir.

-*sız*⁴ şəkilçisinin yaranması ilə əlaqədar türkologiyada iki fikir mövcuddur. Birincisi, - *sınız* şəkilçisinin *n* səsi düşmüş variantı, ikincisi isə qədim müstəqil şəxs şəkilçisi ilə bağlıdır. Birinci fikir tədqiqatçıların əksəriyyəti, digəri isə daha çox R.Rüstəmov tərəfindən müdafiə olunur.

Türkoloqların əksəriyyəti ikinci şəxs cəm əvəzliyinin pratürk formasını *siz* [240, s.136-137], *si:s* şəklində bərpa edirlər (277, s.127). Yəni *biz* və *siz* əvəzlilikləri simmetriya şəklində yaranmışdır. *Siz* əvəzliyinin tərkibi dəyişmədən şəkilçi mövqeyində işlənmişdir. Lakin - *siz* ilə - *sınız* şəkilçisinin ixtisar -*si:z* variantını eyniləşdirmək olmaz. İkinci forma *n* səsinin düşməsilə iki saitın birləşərək uzun tələffüz olunması nəticəsində meydana çıxmışdır.

-*sınız*⁴ ədəbi dil forması, - *sız* isə onun sadələşmiş danışiq variantıdır. Türk dillərinin uzun inkişaf dövrlərində bu şəkilçi az işlənsə də, tərkibi dəyişməmiş, sabit qalmışdır. Yazılı abidələrdə şəkilçinin ədəbi dil forması deyil, danışiq variantı çox işlənmişdir: ...*ərən* (küç alp.) *ərsiz atınız Uri*

bəğsiz “İgidlər igidisiniz, Adınız - Urı bəysiz” (Yenisey, 26-cı abidə, ön tərəf, 3-cü sətir),

Dedi axirət *xatunısız* bu gün (Əsrarnamə).

Nə yigitlərsiz, - *deyübən* sorələr (S.Fəqih, s.129).

Cariyə sordi kimin *oğlanlarısız*... ey əzizlər elə məlum olur ki, siz Müslüm *övladlarısız* (M.Füzuli, Həqiqətül-süəda).

*sınız*⁴ şəkilçisinin tərkibi sən//sın əvəzliyindən və arxaik kəmiyyət şəkilçisi -z, - dan ibarətdir. - *sın*, -*san*, - *sıq*, - *suv* türk dillərinin fonetik qanunauğunluqlarına görə variantlardır. Sibir türklərinin dilində - z elementinin əvəzinə - r işlənir ki, bunu da N.K.Dmitriyev z-nın variantı adlandırır [166, s.12]. Qazax, qaraçay-balkar, qırğız, özbək və Qaraqalpaq dillərində şəkilçinin tərkibində - z və - *lar*² şəkilçiləri paralel işlənir.

B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva həmin şəkilçinin *sı+nız* tərkib hissələrinə ayrılması ehtimalını da irəli sürürlər. Onların qənaətinə görə, burada - *sı* hissəsi felin arzu şəklinin qədim - *ası* şəkilçisinin təsirilə yarana bilər: *alasınız*, *alasığız* [240, s.150]. Göstərilən nümunələrdə arzu şəklinin əlaməti - *a* şəkilçisidir. - *ası* şəkilçisi qəbul etmiş fellər ikinci şəxs cəmdə - *alasısız*//*alasısınız* şəkillərində işlənir. Buna görə də yuxarıdakı fikir inandırıcı deyildir. - *sı* hissəsini sən əvəzliyinin qədim - *si* شکli kimi izah etmək mümkündür.

İkinci şəxs cəmin grammatik forması digər Altay dillərində eyni yolla əmələ gəlmişdir. Həmin mövqedə monqol dilində işlənən - *ta*, - *ta-t*, tunqus-mancur dillərindəki - *san*, - *sun*, - *ün* şəkilçiləri də ikinci şəxs tək əvəzliyinə - *n*, -*t* kəmiyyət şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir [117, s.60].

Koreya dilində isə birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri işlənmir. Bu dildə *sən* əvəzliyinə *sinim* “yoldaş”, *si+at*, *sigat* (qadınların hökmdara müraciət forması), *sinom* (kişilərin bir-birinə müraciəti) ifadələri uyğundur [230, s.69].

4.6. Üçüncü şəxs. Üçüncü şəxsin özünəməxsus şəxs şəkilçisi yoxdur.

Bu xüsusiyyət təkcə Azərbaycan dilində deyil, tunqus dili istisna olmaqla, Altay dillərinə də xasdır. Tunqus dilində üçüncü şəxs tək - *n*, cəmi isə təkin əlamətinə *ti* ünsürünün əlavəsi ilə əmələ gəlmiş *tin* forması ilə ifadə olunur [117, s.61]. Üçüncü şəxsin şəkilçisinin olmamasının səbəbi indiyə qədər tam aydınlaşdırılmamışdır. Digər şəxslərlə müqayisədə üçüncü şəxsdə şəkilçinin formalaşmamasını üçüncü şəxs əvəzliyinin ikili təbiətdə olması, yəni həm işarə, həm də şəxs anlayışı bildirməsi ilə də əlaqələndirmək mümkündür. *O(l)* əvəzliyinin işarə mənası qədim olduğundan digər əvəzlilər kimi şəkilçi mövqeyində az işlənmişdir. Üçüncü şəxsin cəminin də digər şəxslərdən fərqli şəkildə əmələ gəlməsi (onlar), şübhəsiz ki, onun qeyri-fəallığı ilə bağlıdır.

Üçüncü şəxsdə spesifik şəkilçinin olmamasını qəti şəkildə söyləmək qeyri-mümkündür. Altay dilində üçüncü şəxsdə -ı/-i (*oturi* “oturur”, *baradiri* “gedir”) [240, s.149], Azərbaycan dilinin Təbriz şivəsində - i (*gediri*, *baxırı*, *görürü*) şəkilçisinin işlənməsi bu barədə düşünməyə əsas verir. H.Mirzəzadə - i şəkilçisinin *o(l)* əvəzliyinin qalığı kimi *ol>o>u>i* istiqamətində şəkilçiləşdiyini göstərmişdir [64, s.244]. R.Rüstəmov da bu fikri müdafiə etmişdir [73, s.219].

Qədim yazılı abidələrdə *o(l)* əvəzliyi şəxs şəkilçisi mövqeyində işlənmişdir və buna dair kifayət qədər nümunələr vardır; məs.: *Bilgə Tonyukuk anıq ol, öz ol anlar...* “Müdrək Tonyukuk ayıqdır, mərddir (ağlı özündədir), anlayar... (Tonyukuk abidəsi, cənub tərəfi, 34 sətir); *ança bilinlər: edgü ol* “Eləcə bilin: o, yaxşıdır (Fəlnamə, VIII sətir). M.Kaşğari qeyd edir ki, həm fellərdə, həm də isimlərdə - *tur* yerinə *ol* əvəzliyi işlənir: *ol mening oğlum ol* “O mənim oğlumdur” [MK, I c. s.37, II c., s.56].

O(l) əvəzliyinin şəkilçi funksiyası müasir tuva dilində mühafizə olunmuşdur. Bu dildə üçüncü şəxsdə -dur//tur, - du, - di, - t şəkilçisi ilə yanaşı, *ol*, *bo* əvəzliləri və başqa müstəqil sözlər də işlənir: *çgrlg indiğ şinği kiji ol* “o həmişə belə ciddi adamdır” [186, s.223].

Lakin *o(l)* əvəzliyinin şəkilçiləşmə prosesinin tərkib hissəsi olan *ol-i* və ya *o-i* keçidi türk dillərinin materialları ilə təsdiq olunmur. Digər tərəfdən də - *i* şəkilçisinin müasir türk dillərində və şivələrində geniş yayılmaması onun *ol* əvəzliyindən təşəkkül tapmasını şübhə altına alır.

Alimlərin əksəriyyəti üçüncü şəxs əvəzliyinin pratürk formasının *a(n)*, *i(n)* [195, s.33], *an//ın* [277, s.127; 240, s.137] şəklində olmasını sübut etmişlər. Qədim türk, monqol, tunqus və koreya dillərində üçüncü şəxs əvəzliyi *in*, mancur dilində *i* şəklində mövcuddur [230, s.60]. Birinci və ikinci şəxs tək əvəzliliklərinə *n* ünsürünün sonradan əlavə olunması barədə alimlərin qənaətini nəzərə alsaq, üçüncü şəxs tək əvəzliyinin də praaltay formasının *i* şəklində olmasını qəbul etməliyik. Müasir dövrdə üçüncü şəxsdə işlənən -*i* şəkilçisi də həmin əvəzliyin qalığıdır. Həmçinin üçüncü şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisinin *i* şəklində olması onun *i* əvəzliyi ilə bağlılığı barədəki qənaəti gücləndirir.

Ol əvəzliyi türk dillərinin təkamül prosesində müntəzəm işlənməmişdir, onu sözlərdə *durur//turur* bağlaması əvəz etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində və şivələrində üçüncü şəxs - *dır* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrin əksəriyyətində - *r* səsinin düşməsi ilə dörvariantlı - *dı* şəkilçisi işlənir; məs.: *kosalıdı*, *kəççidi*, *buzoyçudu*, *toyçudu* örux'çüdü (Tov.), *arıcıdı*, *simsardı* “qohum”, *kəççidi qoruxçudu*, *kümçüdü* (Ş.), *bənnadı*, *qəbaxçıdı*, *dəmçidi*, *gəvdi* “yeyən”, *ciyəvdi* “kürəkən”, *xorumçudu* “ot bağlayan adam”, *günnüxdü* “şapkanın qabaq hissəsi” (Nax.), *malavandı*, *ciyəvəzdi* “kəndirbaz”, *şabaçidi* “ağsaqqallıq edən qadın”, *urbanadı* “əkilməyə yararlı ağac”, *suluxdu* “bulama”, *örüşdü* (Muğ.).

-*dı*, - *di*. Şəkinin Baş Küngüd, Kiş, Qışlaq kənd şivələrində və İmişlinin Arazqırağı şivələrində şəkilçinin damaq variantı işləkdir; məs.: *qaroldı*, *doxdurdu*, *öküzdi*, *göndi* (Ş.), *qorıxçıdı*, *babadı*, *üzimçidi*, *nənədi* (İm.).

-*du*, - *dü*. Bakı, Quba, Lənkəran və Muğanın bəzi şivələrində üçüncü

şəxs şəkilçisinin dodaq variantı (-du, -dü) üstünlük təşkil edir; məs.: *abqoradu*, *cilodu* “atın cilovu”, *həmşinədu* “bacı”, *meynədu*, *güzəmdü* (B.), *uşağdu*, *kəççidü*, *repicdü* “keçi balası”, *süzmədu*, *nelçüdü* “nəlbənd” (Qb.), *tüəngdü*, *eltidü*, *küdridü* “su çıxmayan yer”, *bacıdu*, *barmaxçıldu* (Muğ.).

M.Kaşğari də - *dır* şəkilçisinin - *r* - sız işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *sub yılıdu* “su ilidir” [MK, III c., s.97].

Üçüncü şəxsin təki ilə cəmi eyni şəkilçi ilə ifadə olunur. - *dır* şəkilçisi kəmiyyət bildirmir. Buna görə də kəmiyyətə görə uzlaşmanı göstərmək üçün - *lar* şəkilçisindən istifadə olunur ki, bu da şivələrdə - *lar* şəkilçisinin tam formalaşmaması ilə bağlıdır.

-*dılar*⁴ şəkilçisi Bakı, Dərbənd, Cəbrayıl və qərb qrupu şivələrində məhdud dairədə işlənməkdədir; məs.: *əfcidilər..*, *uşağdular*, *atadılar* (Dər.).

-*dila*⁴. - *lar*² şəkilçisinin *r* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmış bu forması Təbriz (-dilə) və Zəngibasarın Sarvanlar kənd şivəsində (*dila*⁴) geniş yayılmışdır; məs.: *köçəridilə*, *damdardilə*, *adamdilə*, *kişidilə*, *qo:mdilə* (Təb.), *babadila*, *nənədilə*, *əmidilə*, *qoruxçudula*, *üzümçüdülə* (Zb.).

Üçüncü şəxsdə işlənən - *dır*⁴ şəkilçisinin mənşəyi digər şəxslərin qrammatik əlamətindən fərqlənir. Alimlərin əksəriyyətinin fikrincə, - *dır*⁴ (şivələrdə - *di*⁴) şəkilçisi mənşə etibarı ilə *durur//turur*, - *dur//tur* “durmaq” felindən törəmişdir [78, s.168; 64, s.48; 278, s.26]. Bununla bağlı türkoloji ədəbiyyatda ətraflı məlumat verildiyindən bəzi fikirləri xatırlatmaqla kifayətlənirik. N.Hacıyevaya görə, *turur* forması *er//erür* “olmaq” feli sifətindən əmələ gəlmişdir [144, s.5]. N.K.Dmitriyevin fikrincə, - *dur* şəkilçisi “tur” köməkçi felindən əmələ gəlmiş, sonra ahəngin təsiri ilə digər varinatlar meydana çıxmışdır. Türk dillərinin əksəriyyətində ilkin forma indiki-gələcək zamanda *tur* - *ur//tur* - *ır* olmuş, müstəqil sözdən şəkilçiyə keçid prosesində vurğusunu itirmiş, ikinci hecanın düşməsi nəticəsində qısaldılmış forması əmələ gəlmişdir: *tur-ur//dur-ur>tür//dür>tur//dur*; *tır-*

ır//dır-ır>tır//dır>tır//dır [166, s.5]. Tədqiqatçılar bu şəkilçinin mənşəyini dənizçilikdə “hə” mənası ifadə edən müstəqil “dur” sözü ilə də əlaqələndirirlər (Qeyd edək ki, Azərbaycan dili şivələrində “dur” sözü həqiqi mənasından “durmaq” əlavə, dayanmaq mənasında da işlənir).

S.Əlizadə belə bir fikirlə razılaşmır və - *dur//dür* xəbər şəkilçisinin “durur” felindən törəməsini inandırıcı hesab etmir [101, s.12].

Qədim yazılı abidələrdə üçüncü şəxsdə - *dur///dür* ilə *durur* formaları yanaşı işlənmişdir; məs.: *Çoban aydır: “Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan qarnın açıqar, mən sa□a bu ağacla yemək bişürərin” - dedi; Bu gələn kafər çox kafərdir* (KDQ, s.76, 91).

Günəşdür yüzi dildarun, ilahi müstəqim olsun,

Könüli saxlasun allah anun yüzi zəvalından (Q.Bürhanəddin, s.20).

Cəmalından münəvvər ay ilə xurşid, ey dilbər,

Mələkdir valehü heyran bu gün bu hüsni-zibayə;

Zülfün gecəsi qədrdürür, al yanağın ay (Nəsimi, s.35, 75).

El ilə gələn bəla bayramdır;

Elə ilə gələn qərə gün dügündür (Oğuznamə, s.28).

Bu sözmüdür ki, eylədin nəql?

Sorayım nə kişidir bu? (Xətai, s.25, 40)

Bihudədir ol qamu fəsanə

Kim, aşıqdir filan, filanə (Füzuli, s.32)

Xoş necə quldur bu kim, işi kəbir;

Yusif aydır: - həqq-çələb qadirdürür. (S.Fəqih, s.64, 86).

Qədim yazılı abidələrdə - *dır* şəkilçisi bütün şəxslərdə qeydə alınmışdır; məs.: *kuladurman* “gülürəm”, *aladırsız* “alırsınız” (XIV əsr “Kitab ət-töhfə...”) [179, s.16].

T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin milliyəqədərki dövrü üçün bu cür morfoloji paralelliyi kütləvi hesab edir və bunun iki səbəbini göstərir: “...faktların müəyyən qismi xalqın ünsiyyətinə xidmət edən canlı

Azərbaycan dilinə məxsusdur, XIII-XVI yüzilliklərdə yaşayan, danışan azərbaycanlıların nitqidir. Bir qismi isə ancaq ədəbi səviyyədə işlənir, yalnız yazıda fəaliyyət göstərir; bunlar Azərbaycan xalq dilinin yox, bütövlükdə qohum dillərin seçilmələridir - türkologiyada “türki” adlanıb yazısı olan bir çox türk dilləri üçün ümumi sayılan ədəbi dilin əlamətləridir... xalq danışığındakından o vaxt kənara çıxılır ki, yerli variant şerin poetexnik ölçülərinə, məsələn, vəzn tələbinə sığışmır - məsələn, eyni misrada həm - *dürür*, həm də - *dür*: hökmdürür və fərmanıdır işlənir” [37, s.37-38].

N.A.Baskakovun fikrincə, tarixən hər üç şəxsdə *turur* forması işlənmiş (*men tuba kiji turur man, sen tuba kiji turur sın, ol tuba kiji turur, pis tuba kiji turur bis, slər tuba kiji turur slər, olər tuba kiji turur*), sonra düşmüş və ya ixtisar şəkilləri meydana çıxmışdır [118, s.72]. Müasir Tuva dilində *turur* forması düşmüş, hər üç şəxsdə izi qalmamışdır; məs.: *men tuba kiji men, sen tuba kiji sın, ol tuba kiji*. Müasir noqay dilində isə bütün şəxslərdə “*turur*”un ixtisar şəkli - *dır* öz əksini tapmışdır: məs.: *men noqğaydır men//man, sen noqğaydır sen//sın, ol noqğaydır* [112, s.63]. Bu xüsusiyyət türkmən dilində və şivələrində də müşahidə olunur: *alıpdırın, alıpdırsın, alırdır, qelipdiris, qelipdirsiniz, qelipdirler* [282, s.371].

Beləliklə, aydın olur ki, birinci və ikinci şəxslərdə *turur* və onun müxtəlif formaları düşmüş, xəbərlik əsasən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuşdur. Üçüncü şəxsə isə şəxs əvəzliyi ardıcıl işlənməmiş, - *dur//tur* şəkilçisi müasir türk dillərində saxlanmış və şəxs şəkilçisi yerini tutmuşdur. O(l) əvəzliyindən - *dır* şəkilçisinə keçidin səbəbi isə müəyyən olunmamışdır. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi prosesinin ümumi qanunauyğunluqları üzərində dayanmağı vacib bilirik. Şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi eyni deyil, müxtəlif şəkildə baş vermişdir. Bunu birinci şəxsə -*m* ünsürünün qalması, ikinci şəxsə dəyişmənin baş verməməsi və ya mənsubiyyət kateqoriyasında -*n*

ünsürünün mövcudluğu da aydın göstərir. Bu barədəki fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- 1) Müstəqil sözlərdən ibarət olan şəxs əvəzliliklərinin əvvəlcə vurğusunu itirməsi; 2) Tədricən leksik mənadan məhrum olması; 3) Fonetik tərkibdə dəyişiklərin baş verməsi (uyğun səs dəyişmələri, səslərin düşməsi, ahəng qanununun təsiri və s. nəzərə alınır); 4) Formanın tamamilə arxaikləşməsi; 5) Yeni fonetik tərkibdə innovasiyanın meydana çıxması.

Azərbaycan dilində *ol-dır* keçidi sonuncu qanunauyğunluq əsasında əmələ gəlmişdir. M.Kaşğari qeyd edir ki, *turur//durur* müzari felidir və mənası da “odur” deməkdir [MK, II c., s.6-7]. Belə güman etmək olar ki, tarixən üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində *ol* əvəzliyi ilə - *tur//dur* yanaşı işlənmiş “oldur”, sonra *ol* və ya *o* əvəzliyinin düşməsi ilə “*dur*” şəklini almışdır. Üçüncü şəxs əvəzliyi şəkilçi mövqeyində işlənmiş, ol sonrakı dövrlərdə arxaikləşmiş, II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu vəzifəni - *dir* şəkilçisi yerinə yetirmişdir.

Y.Balasağunlunun “Kutadqu biliq” əsərində də *ol* əvəzliyi - üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində işlənmişdir; məs.: *...bu bağlar ot ol, ota barma yağuş* “bu bəylər oddur, oda yaxın getmə” [KB, b.653].

Bəzi türkoloqlar - *tur* şəkilçisinə qeyri-müəyyənlik bildirən modal hissəcik kimi yanaşır, qrammatik göstərici kimi şəxs bildirməsini inkar edirlər [120, s.274]. H.Mirzəzadənin fikrincə, - *dir* şəkilçisi feli cümlələrdə üçüncü şəxsin təkini bildirdiyi halda, ismi cümlələrdə heç bir şəxslə əlaqədar olmur. Bilavasitə cümlədə verilmiş bu və ya başqa hökmün bitməsinə xidmət edir [64, s.86]. A.M.Şərbak -*dur//tur* şəkilçisinin həmin mənasını onun qədim etimoloji forması (-*r* feli sifəti) ilə əlaqələndirir [278, s.27]. Bu şəkilçi xəbərlilik ifadə etdiyindən onun modallıq mənasına şübhə yeri qalmır. Modal hissəciklərin ifadə etdiyi yəqinlik, qətilik, ehtimallıq mənalı - *tur* köməkçi felində olduğundan bu şəkilçi xəbərlilik vəzifəsini yerinə yetirir. - *dir* şəkilçisi şəxs bildirməsə də, Azərbaycan dilində və

onun şivələrində üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində sabitləşmişdir. Şəxs əvəzliyi işlənmədən də -dir şəkilçisi əşyanın və hərəkətin üçüncü şəxsə aidliyini göstərir.

Şəxs anlayışı keçmiş zamana aid olduqda “*idi*” köməkçi felindən istifadə olunur. “*İdi*” hissəciyi samitlə bitən sözlərdə birinci saitini itirir -*dı* şəklində, saitlə bitən sözlərdə isə “*iydi*” şəklində tələffüz olunur, *i* saiti düşür və ya söz kökünün son saiti ilə birləşərək uzun tələffüz olunur.

Birinci şəxs - *dı*, - *ıdı*, - *iydi*, -*ydı* zaman əlamətinə - *m*, -*x*, -*ğ*, -*g* şəxs şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir; məs.: *qonağıdım*, *uşağıdım*, *çobanıdım*, *qonağıdım* (Ağc.), *doxdurdım*, *irəcbərdim*, *irəcbərdig* (Dər.), *uşağıydim*, *məlimiydim*, *qarolçıydim* (Ş.), *bağıydim*, *əkinçıydim* (Zən.), *dülgardım*, *bənnaydım*, *qəbaxçıydim*, *qahımdım*, *qonaxdım*, *qardaşdım* (Nax.), *cayıldım*//*cayildım*, *cayildig* (B.), *məllimdim*, *məllimdım* (Q.).

İkinci şəxs - *dı*, - *ydı* zamanı əlamətinə -□, -*n*, -*z* şəxs şəkilçisinin əlavəsi ilə əmələ gəlir; məs.: *bənnaydın*, *qəbaxçıydın*, *dülgardın*, *dülgardız*, *uşaxdıuz* (Nax.), *məllimdın*, *məllimiydiz* (Dər.), *uşağdın*, *cayıldın*, *uşağdız* (Q.), *əkinçıydın*, *qoruxçuyduz* (Zən.), *bağbanıdın*, *bağbandı□ız*, *bağbanıdı□ız* (Ağc.), *qo:mdın*, *tanışdın*, *qom:dız*, *tanışdız* (Təb.).

Üçüncü şəxsə “*idi*” hissəciyinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa bölünür: 1) Qax, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Muğan və Qarakilsə şivələrində dördvariantlı - *dı* şəkilçisi işlənir; məs.: *bənnaydı*, *qəbaxçıydı*, *biçinçıydı*, *odunçuydu*, *üzümçüydü*.

2) Təbriz, Şamaxı, Ordubad, Zaqatala şivələrində damaq variantı (-*dı*, -*di*), Lənkəran şivəsində isə dodaq variantı (-*du*, -*dü*) üstünlük təşkil edir; məs.: *balıgçıydu*, *inəgiydu*, *buğlamıydu* (Lən.), *başmaxçıydı*, *döx'düriydi*, *o:lanıydu*, *qo:mıydu* (Təb.).

3) Bakı, Quba, Dərbənd və Şəki şivələrində birvariantlı -*di*/-*ydi*/, - *iydi* formaları işlənməkdədir; məs.: *demirçıydi*, *mə:limiydi*, *doxduriydi* (Ş.), *daşıydi*, *kəntiydi* (Dər.), *ağaşıdi*, *cayildi*, *əkinçıydi* (B.).

Bakı, Qax, Zəngilan, Ağcabədi və Qarakilsə şivələrində üçüncü şəxs cəmdə - *lar*, - *lər* şəkilçisi də işlənir; məs.: *biçinçiiydilər*, *qoruxçuydular* (Zən.), *qonağıdılar*, *suçuydılar* (Ağc.), *çobandılar*, *dossıydılar* (Q.), *nəniydilər*, *Polatıydılar* (Qk.).

Fellərdən fərqli olaraq isimlərdə şəxs anlayışının inkarı “deyil” sözünün müxtəlif fonetik variantları ilə ifadə olunur. Şəxs şəkilçiləri “deyil” sözünə əlavə olunur; məs.: *deyil// döyl// dölü// döyül// dəyil// döl// dəli//dögi//dögü//döyi//dör//döyir//dögil//döy//dəl//dəl//dögür//döür//döyü// döyür*: *kətçi döyləm*, *kətçi döylsən*, *kətçi döl* (Zən.), *adam dögil*, *yalançı döğü* (Dər.), *atıcı “keçəçi” döyəm//atıcı döəm//atıcı döyləm*, *atıcı döysən//atıcı döylsən*, *atıcı döy//döyl*, *atıcı döyüx//döylüx*, *atıcı döysünüz//döylsünüz*, *atıcı döylər* (Qər.), *dülğar dərəm*, *dülğar dərsən*, *dülğar dər*, *dülğar dər ix’*, *dülğar dərsiz*, *dülğar dərrər* (Nax.), *həkim döyül*, *həkim döy* (Ş.), *malavan dögürəm*, *malavan dögürsən*, *malavan dögür*, *malavan dögürük*, *malavan dögürsüz*, *malavan dögür* (Muğ.).

İnkarın keçmişə aid olduğunu bildirmək üçün “deyil” sözünə “idi” hissəciyi əlavə olunur; məs.: *uşağ dögüldim*, *uşağ dögüldün*, *uşağ dögüldi*, *uşağ dögüldüğü*, *uşağ dögüldüz*, *uşağ döyüldi* (Dər.), *kəççi dögürdüm*, *kəççi dögürdün*, *kəççi dögürdi* (Muğ.), *dosdu “əmi arvadı” döyüldülər* (Qaz.), *bənnə dərdiz*, *bənnə dəldi(lər)* (Nax.).

“Deyil” sözünün türk dillərində işlənməsi tarixi qədimdir. M.Kaşğari qeyd edir ki, *deyil* sözü “*dağ*” sözündən əmələ gəlmişdir. Bu sözü oğuzlar arqulardan almışlar. Oğuzlar arquların “*dağ ol*” sözünü pozaraq “*deyil*” demişlər. Çünki oğuzlar arqularla qonşudur, dilləri bir-birinə qarışmışdır [MK, III c., s.153].

NƏTİCƏ

Azərbaycan dialektologiyası inkişaf etdikcə onun vəzifələri irimiqyaslı xarakter alır, tədqiqat metodları təkmilləşir. Dialektoqrafiya və monoqrafik

tədqiqatın zəngin illüstrativ materialı dilçilik coğrafiyasının və tarixi dialektologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi baxımdan yeniləşməsi şivələrin yeni meyarlarla öyrənilməsini zəruriləşdirmişdir. Dialekt qrammatikasında əvəzlilik, fel və sintaksis ümumiləşdirilmiş şəkildə araşdırılmışdır, lakin bu istiqamətdə tədqiqatlar ismin tədqiqi ilə tamamlanır. İsmın qrammatik kateqoriyalarının qrammatik-semantik xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilmiş şəkildə araşdırılması dialekt sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənəşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şivələrin qrammatik qanunauyğunluqlarının müasir türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəsi dialektoloji araşdırmaların başlıca məqsədidir. Bunun türk dilləri arealından geniş -Ural-Altay dilləri kontekstində aparılması daha sanballı və inandırıcı nəticələrin əldə edilməsi ilə nəticələnir.

Şivələrdə hal paradigmasının fonetik əsasını söz köklərinin quruluşu, uzanma hadisəsi, ahəng qanunu, qapalılaşma, diftonqlaşma, labiallaşma, samit dəyişmələri və assimilyasiya təşkil edir. Bunların bəzilərinin meydana çıxmasının əsas səbəbi dil qanunları ilə izah olunsada, şivələrə xas olan xüsusiyyətlər dialekt tələffüzündə nisbətən asan formalara üstünlük verilməsi ilə sabitləşir. Samit dəyişmələrində novlaşma hadisəsi, uzanma hadisəsində sürətli tələffüzdə samit düşümü, qapalılaşma, labiallaşma və assimilyasiyada səslərin birinin digərinə təsiri başlıca amil kimi çıxış edir.

Azərbaycan dili şivələrində “ikiqat hallanma”nın izləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətin innovasiya mərkəzi karluq-uyğur dilləri olduğundan oğuz qrupu türk dillərində zəif şəkildədir. Birinci hal şəkilçisi öz funksiyasını itirərək sözün tərkib hissəsinə çevrilir və nəticədə ikinci hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac yaranır. Qədim abidələrdə və müasir uyğur dilində əvəzliliklərdə ikiqat hallanma yiyəlik haldan sonra baş verir. Azərbaycan dili

şivələrində yiyəlik və yönlük haldan sonra kim sual əvəzliyində və isimlərdə bürüzə verir.

Şivələrdəki hal izoqlossları mənşəyi və xarakterinə görə: ümumtürk xarakterli ($-da^2$, $-dan^2$), oğuz dil əsaslı ($ı□^4$, $-ya^2$, $-ı^4$, $-yı^4$), qıpçaq dil əsaslı (əvəzliliklərdə $-qa//\text{-}ğa$; ta^2 , $-tan^2$), konvergensiya yolu ilə əmələ gələnlər (assimilyasiya, səsdəyişmələri, hal formalarının əvəzlənməsi və s.) şəklində qruplaşdırılır.

Sadə hallanmada yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda n , y samitləri, mənsubiyyətli hallanmada “ n ” samiti bitişdirici ünsür funksiyası yerinə yetirir. Bundan əlavə, şivələrin qərb qrupunda “ y ” ünsürü sadə hallanmada təsirlik halda, mənsubiyyətli hallanmada isə yiyəlik halda da işlənir. “ $-n$ ” ünsürü tarixən söz köklərindən ayrılaraq şəkilçilərin tərkibinə kesmiş və mənsubiyyət məzmunu ifadə edir, “ y ” isə müstəqil şəkildə meydana çıxmışdır. Tarixilik baxımından “ n ” qədim, “ y ” isə sonra yazı ənənəsi ilə bağlı yaranmışdır.

Şivələrdə hal formaları tarixi baxımdan üç qrupa bölünür: 1) müasir ədəbi dillə adekvatlıq təşkil edən hal formaları; 2) ədəbi dildə arxaikləşmiş dialekt həddində saxlanmış formalar; 3) əsas şəkilçidən törəmiş variantlar; 4) tam arxaikləşmiş zərf yaradıcılığına xidmət edən formalar. Hal formalarının variantları təsadüfi xarakter daşımayıb, uzun müddət dialekt nitqində sabitləşmiş və şivələrin spesifik xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir. Onlar tələffüz verdişi ilə əlaqədar meydana çıxır, şəkilçilərin tərkibində səs düşümü və ya uyğun səsdəyişmələri vasitəsilə reallaşır.

Yiyəlik hal müxtəlif formalarla öz ifadəsini tapır: $-ı□^4$, $ın^4$, $-ı (-nı)^4$, $yın^4$, $-iy$, $-ıq^4$, $-ık^4$ və s. $-y$, q/k ünsürlü formalar velyar $□-y$, q/k səsuyğunluqları nəticəsində yaranmışdır. Burada velyar n səsi ümumaltay xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilir. $□$ səsinin tarixi inkişafı Altay dillərində eyni qanunauyğunluqla baş vermişdir.

Hallanma prosesində yiyəlik və təsirlik hallarda şəkilçi variantlarının

azlığı, yəni damaq (-in) və ya dodaq (-un, -ün) variantlarının üstünlüyü tarixi-etnik hadisələrlə, orta əsrlərdə ədəbi dilimizin koynesi, xüsusilə də ahəng qanununun təsiri ilə əlaqələnilir.

Yönlük halın ilkin forması və semantikasi dəyişməz qalmışdır. Ural-Altay dillərinin əksəriyyətində yönlük halın kökündə -a, -e (ə) saitləri dayanır. Müxtəliflik samitlərin işlənməsində özünü büruzə verir.

Təsirlik halda -ı(-nı) və -yı izoqlossları yayılmışdır: -nı geniş, -yı dar areala malikdir. Təsirlik halda y ünsürü □-y uyğunluğu əsasında yönlük halın analogi ekvivalenti kimi meydana çıxmışdır. Təsirlik halın mənsubiyyət çaları -n ünsürünün üstünlük qazanmasına, y-nın arxaikləşməsinə təkan vermişdir. -yı şəkilçisinin monqol və tunqus-mancur dillərindəki arealı Altay dillərində velyar □-la bağlı dildaxili inkişafın eyni istiqamətdə baş verməsindən irəli gəlir.

Yerlik və çıxışlıq halların əsas qrammatik əlamətindən başqa, şivələrdə onların variantları da işləklilik qazanmışdır. Türk dilləri ilə yanaşı, qohum dillərdə də yerlik halın oxşar, çıxışlıq halın müxtəlif formalarla ifadəsi çıxışlıq halın yerlik halla müqayisədə sonradan yaranması kimi səciyyəli olur.

Arxaik alət və istiqamət halların izləri şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Alət halın -ın, istiqamət halın -ğaru (dış-ğaru) şəkilçiləri hal funksiyasını itirmiş, şivələrdə adverbiallaşmışdır. Alət halın birgəlik mənasını ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş -nan, -nən, -ınan, -ynan şəkilləri yerinə yetirir.

Hallanma prosesində hal formaları qrammatik və semantik cəhətdən biri digəri ilə əvəzlənir. Bu xüsusiyyətin şivələrdə geniş yayılmasının səbəbi kimi fellərlə idarənin qədim xüsusiyyətlərinin saxlanması, qoşmalarla idarənin dəyişməsi və inversiya hadisəsi göstərilir. Adlıq hal bütün hallarla, qrammatik və məkani hallar adlıq haldan başqa, daha çox bir-biri ilə əvəzlənir.

Mənsubiyyət anlayışı morfoloji, morfoloji-sintaktik və sintaktik

üsullarla ifadə olunur. Şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri şivələr arasında qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır. Əsasən şimal-şərq, qismən də cənub şivələrində şəkilçi variantlarının azlığı, dodaq və damaq variantlarının üstünlüyü orta əsrlərdə danışiq faktlarının aparıcı mövqeyə yüksəlməsi ilə izah olunur. İkinci şəxs tək və cəmdə işlənən $-ı□^4$, $-ıy^4$, $-ıv^4$, $-ıǧ^2$, $-ınq^2$, $-ıq^4$, $-ınız (-nız)^4$, $-yız^4$, $(-ıyız^4)$, $-vuz (-uvuz)$, $-ǧız (-ıǧız)$ formaları velyar $□$ səsinin tarixi inkişafı nəticəsində $□-y$, $□-q/ǧ-v$ səsuyğunluqları əsasında formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, velyar $□$ səsi arxaikləşsə də sözlərin tərkibində onun yerini n , y , v , q , $ǧ$ refleksləri və ya burun saitləri tutmuşdur.

Mənsubiyyət anlayışının ədəbi dildən fərqli birləşmələrlə (ikinci tərəfin bütün şəxslərdə üçüncü şəxs şəkilçisi qəbul etməsi, ikinci tərəfin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi) ifadəsi, əsasən Zaqatala, Qax və Dərbənd şivələrində geniş yayılması qeyri-qohum dillərin təsiri təsəvvürü yaratsa da, birinci və ikinci şəxslərin cəmində əksər şivələrdə mövcudluğu, ən qədim türk yazılı abidələrində, eləcə də müasir türk dillərindəki arealı (qaqauz, qumuq, başqırd, çuvaş, xakas, türk, qaraçay-balkar, türkmən və s.) türk dillərinə xas qədim xüsusiyyət kimi dəyərləndirməyə əsas verir. Sadəcə olaraq, Qafqaz dillərinin təsiri bu xüsusiyyəti onlarla sərhədi olan şivələrdə intensivləşdirmişdir.

Mənsubiyyətli birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsi xüsusiyyəti əksər şivələri əhatə edir. Orta əsrlər yazılı abidələrində və klassiklərin əsərlərində mövcudluğu, bu xüsusiyyətin danışiq faktı kimi meydana çıxmasını göstərir. Bu, mənsubiyyətin ilkin formasını özündə təcəssüm etdirir və sahil çay > çay sahil > çay sahili > çayın sahili istiqamətində inkişaf prosesi keçirmişdir.

Türk iltisafı quruluşunda bu xüsusiyyətin arxaikləşməsinin səbəbi yiyəlik halın fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi olmuşdur.

İkiqat mənsubiyyət şəkilçisi abidələrdən fərqli olaraq, şivələrdə

müxtəlif sözlərdə (ilisi, günüsi, üzvüsü, yerisi, axşamısı, ördəyisi, dəsmalısi və s.) saxlanmışdır. Bu xüsusiyyət samitlə bitən sözlərdə *-i* şəkilçisinin fonetik təbiətindən irəli gəlir. *- i* səsi qapalı sait olduğundan, sözün vurğusuz hecasında zəif tələffüz olunur və hətta düşür. Bunun nəticəsində həmin mövqedə mənsubiyyət anlayışını itirir, sözün tərkib hissəsi kimi çıxış edir və ikinci mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac yaranır.

Dialekt nitqində mənsubiyyətli hallanmanın sadə hallanmadan fərqli cəhətləri qədim xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Hallanma prosesində ikinci şəxsdə velyar □ və ya onun *v*, *y*, *ğ* reflekslərinin işlənməsi dilimizin tarixində velyar □ səsinin əhəmiyyətli rolunu göstərir və üçüncü şəxsdən fərqləndirən başlıca elementlər kimi formalaşır. Mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra yiyəlik və təsirlik hal şəkilçilərinin öz əksini tapmaması onların müəyyənlik semantikası ilə əlaqələnilir.

Şivələrdə *- lar²*, *- la²*, *- lıq⁴*, *- ıntı*, *-gil*, *-x/-ğ*, *-at//-cat*, *-t*, *-n*, *-m*, *- ç/ş* şəkilçiləri çoxluq yaradan vasitələrdir. Kəmiyyət anlayışının ifadəsində *-lar* şəkilçisi üstün mövqeyə malikdir; kəmiyyət anlayışından əlavə, tayfa, nəsil, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik və s. mənə çalarları da bildirir. *- lar* və mənsubiyyət şəkilçilərinin sırasının pozulması mənənin qüvvətli ifadəsində üzə çıxır. Kəmiyyət anlayışı yaradan əsas vasitələrdən biri qoşa sözlərdir. Bu tipli sözlər şivələrdə çoxluq təşkil edir və müxtəlif yollarla əmələ gəlir: eyni sözün təkrarı ilə yarananlar; təkrar olunan sözün ikinci tərəfinə *m* ünsürünün əlavəsi ilə; birinci tərəfi leksik mənaya malik olmayanlar; ikinci tərəfi birinci tərəfin fonetik cəhətdən dəyişmiş, mənası olmayan hissəsindən ibarət olması; sinonim sözlərdən təşkil olunanlar; yaxın və antonim sözlərdən ibarət olanlar və s. Qoşa sözlər sürətli danışiq prosesində meydana çıxır. Fikri tam və tez çatdırmaq üçün şivə nümayəndələri həmcins üzvləri təfərrüatı ilə sadalamır, qoşa sözlərlə ümumiləşdirir.

Xəbərlilik kateqoriyasının adı və mövqeyi dilçilikdə mübahisəli qalmaqdadır. Qrammatik kateqoriyalar morfologiyanın tədqiqat obyektinə

daxil olduğundan terminlər də özündə morfoloji əlamətləri ehtiva edir. “Xəbərlik” termini sintaktik mahiyyət daşıdığı üçün dissertasiyada “şəxs” termininin işlənməsinə üstünlük verilir. İsimlərdə mənsubiyyət anlayışını mənsubiyyət şəkilçiləri, fellərdə isə şəxs şəkilçiləri yerinə yetirir. İsimlər yalnız xəbər vəzifəsində işlənərkən şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Fellər isə sintaktik funksiyadan əlavə, şəxs anlayışına malik olur. Buna görə də şəxs kateqoriyasını morfoloji mənsubiyyətinə görə, fələ xas kateqoriya kimi səciyyələndirmək məqbul sayıla bilər.

Qrammatik kateqoriyalar sözdəyişmənin başlıca atributu kimi, dialekt nitqinin özünəməxsusluğunu saxlamaqdan əlavə, onun inkişafını təmin edir. Qrammatik əlamətlər ümumi prinsiplər əsasında formalaşır, izoqlosslar şəklində qeyri-bərabər şəkildə yayılmaqla, tarixi etnik-siyasi hadisələri özündə təcəssüm etdirir. İlk formaların arxaikləşməsi ilə ədəbi dil, qohum və qeyri-qohum dillərlə qarşılıqlı əlaqədə innovasiyalar əmələ gəlir. Yeni formaların işləklilik qazanması dialekt nitqinin təkamülündə stimull olur.

Qrammatik quruluşun inkişafı bütün şivələrdə eyni səviyyədə getmir. Ümumiyyətlə, inkişafın tempinə görə, şivələr iki qrupa bölünür: dinamik və statik şivələr. Dinamik şivələrin inkişafı cəmiyyətin ictimai-siyasi cəhətdən yeniləşməsi, ədəbi dil və qohum dillərlə əlaqədə baş verir və dialekt nitqinin bütün sferalarını əhatə edir. Statik şivələr yad dil mühitində qalır, qrammatik quruluşunda qədim xüsusiyyətlər fəallığını saxlayır, lüğət tərkibi dəyişir və zənginləşir. Birinci qrupu Quzey Azərbaycan, ikinci qrupu Güney Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və İraq regionundakı şivələr təmsil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 330 s.
2. Abdullayev İ. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə talış dilinin təsiri haqqında//**Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası**. 1967, №2, s.57-64.
3. Abdullayev M. Saxur uşaqlarında nitq nöqsanları: onları necə aradan qaldırmalı? //”**Ana sözü**” **jurnalı**, 1993, №1-6.s.14-16.
4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
5. Allahverdiyev E.İ. Qarabağ dialektinin Əfşar şivəsi. **Filol. elm.nam... diss. avtoreferatı**. Bakı, 1995, 30 s.
6. Aslanov V. Fəli idarə ilə əlaqədar olaraq isim hallarının miqrasiyası haqqında bəzi qeydlər//**Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. İctimai elmlər seriyası**, 1960, №2. S.101-113.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 1964, 466 s.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild (A-L hərfləri). Ankara, 1999, 374 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası /Tərtib edənlər: M.İ.İslamov, Ə.Q.Ağayev, S.M.Behbudov, T.M.Əhmədov, N.X.Məmmədov, B.T.Tağıyev, Z.Ə.Xasiyev/. Bakı: Elm, 1990, 284 s.
10. Azərbaycan türk xalk şivələri lüğəti. I cild (A hərfi). Bakı, 1980, 250 s.
11. Azərbaycan filologiyası məsələləri (III buraxılış). Bakı: Elm, 1994, 255 s.
12. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: EA-nın nəşri, 1955, 258 s.
13. Azərbaycan dialektologiyasına giriş /metdik göstəriş/. Tərtib edəni: E.İ.Əzizov. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 52 s.
14. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: EA-nın nəşri, 1967,

281 s.

15. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1963, 91 s.
16. Babayev F.S. Azərbaycan dilinin Masis rayonu şivələri /nam. dissertasiyasının əlyazması/. Bakı, 1988, 310 s.
17. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi /nam. diss. əlyazması). Bakı, 1966, 412 s.
18. Behbudov S.M. Dərbənd dialektində - lar, - lər şəkilçisi və onun məna xüsusiyyətləri// **Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.**, 1988, №1, s. 55-58.
19. Binnətova G.K. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. **Filol. elm. nam. ... diss. avtoreferatı**. Bakı, 2002, 28 s.
20. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası// **Ədəbiyyat və incəsənət məcmuəsi**, Bakı, 1960.
21. Cəfərov N.Q. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar. Bakı: Elm, 1990, 126 s.
22. Cəfərzadə M.M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1990, 350 s.
23. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.
24. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1984, 308 s.
25. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr 1962, 271 s.
- 25^A. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: V.İ.Lenin adına API nəşriyyatı, 1959, 157 s.
26. Dmitriev N.K. Ümumi qrammatik kateqoriyalar//Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1951, s.89-97.
27. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”-nın dili, Bakı: Elm, 1983, 139 s.
28. Əlizadə A.C. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ismin yönlük halının

- morfoloji xüsusiyyətləri haqqında // **Azərbay. SSR EA-nın xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət ser.** 1986, №1. S.113-116.
29. Əlizadə S.Q. “Şühədanamə”də ismin hal kateqoriyası// Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Dil və ədəb. ser. 1967, №1, s.72-79.
30. Əliyev Ə.İ. Meğri rayonu Azərbaycan şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri // **Azərbay. Ped. İns-nun elmi əsərləri**, 1965, №3. S.104-105.
31. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı (Tərtib edən: Ə.A.Quliyev). Bakı: Bakı Univer. nəşriyyatı, 1993, 280 s.
32. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Univer. nəşriyyatı, 1999, 352 s.
33. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması//Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, 1986, s.29-38.
34. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. **Filol. elm. d-ru... dis. avtoreferatı**. Bakı, 1990. 53 s.
35. Əzizov E.İ. Dialektoloji atlas və dialektlərin qarışması problemi (2-ci məqalə) // **Bakı Dövlət Univer. Xəbərləri. Humanitar elmlər ser.** 2000, №2. s.14-19.
36. Hacıyev İ.Ə. İsmayilli rayonunun şivələri (nam. diss. əlyazması). Bakı, 1948, 327 s.
37. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı dövrü (inkişaf mərhələləri haqqında) //Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Elm, 1991, s.31-48.
38. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi (nam. dis. əlyazması). Bakı, 1961, 437 s.
39. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında// Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s.25-34.
40. Həmzəyev T.B. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar /Yardımlı rayonu şivəsinin fonetikasi/. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşri, 1985, 61 s.

41. Həsənov A.Q. Türk dillərində təyinlərə aid təyinlər //Azərb. Dövlət **Universitetinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser.**, 1968, №2, s.37-54.
42. Hüseynov A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
43. Hüseynov A.Ə. Sarıbaş-İlisu şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası //API-nin **elmi əsərləri (ictimai-pedaqogika-psixologiya və tarix-filologiya elmləri üzrə)**. Bakı, 1963, XXVI c. s.163-169.
44. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 357 s.
45. Xasiyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı, 2000, 87 s.
46. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dilində halların mənaca əvəzlənməsi //Azərb. **SSR EA-nın xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət ser.**, 1974, №4, s.82-89.
47. Xəlilov Ş.X. - q, - k, şəxs sonluğunun Azərbaycan ədəbi dilində normalaşması tarixinə dair //Azərb. **SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri**, 1974, №5, s.12-18.
48. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili, Bakı: Elm, 1988, 182 s.
49. İbrahimov B.M. Azərbaycan dilinin Laçın rayonu şivələrinin bəzi morfoloji xüsusiyyətləri //Azərb. **SSR EA-nın xəbərləri. Ədəb. dil və incəsənət seriyası**, 1967, №1. s.69-76.
50. İbrahimov B. Mərzə rayonu şivələri /nam. diss. əlyazması/. Bakı, 1949, 400 s.
51. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1968, 271 s.
52. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986, 204 s.
53. Kərimov R.Ə. Hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları şəkilçilərinin bəzi xüsusiyyətləri /Şamxor şivələrinin materialları əsasında/. **Azərb. SSR EA-nın xəbərləri (Ədəb., dil və incəsənət ser.)**, 1976, №1. s.72-78.
54. Kərkük folkloru antologiyası /Tərtib edən: Q.Paşayev/ Bakı: Azərnəşr, 1990, 366 s.

55. Qaziyeva N.Q. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında dialektlərin rolu. **Filol. elm. nam.... dis. avtoreferatı**, Bakı, 2002, 26 s.
56. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.X. M.Zərir “Yusif və Züleyxa”. Bakı: Elm, 1991, 312 s.
57. Qurbanov A. Cücə kənd şivəsi. Bakı: Elm, 2001, 38 s.
58. Mehdiyeva S.H.Yazılı dastanların dili/”Şəhriyar” dastanının materialları əsasında/. Bakı: Elm, 1991, 136 s.
59. Məcidova Ə.B. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsi /nam. dis. əlyazması/. Bakı, 1970, 268 s.
60. Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti /nam. dis. əlyazması/. Bakı, 1989, 287 s.
61. Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası. Bakı, 2000, 50 s.
62. Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı: API nəşri, 1979, 112 s.
63. Məhərrəmov R.C., Cahangirov M.P. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar, Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1962, 259 s.
64. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
65. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, 320 s.
66. Mollazadə S. Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələri (nam. dis. əlyazması). Bakı, 1966. 354 s.
67. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1980, 510 s.
68. Novruzov M.D. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000, 453 s.
69. Parənci F. Azərbaycan dilində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında // **Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. Ədəb.,dil və incəsənət ser.**, 1983, №2. s.69-71.
70. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti (nam. diss. əlyazması).

Bakı, 1955, 472 s.

71. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 390 s.
72. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, 274 s.
73. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1965, 318 s.
74. Rzayeva Z.İ. M.Əmaninin dilində hal kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri // **Azərb. SSR, EA-nın xəbərləri. Ədəb. dil və incəsənət seriyası**, 1973, №4. s.98-105.
75. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs: Dialekt və şivə materialları əsasında. Bakı: API nəşri, 1977, 103 s.
76. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2000, 374 s.
77. Sümer Faruq. Oğuzlar. Bakı. Yazıçı 1992, 432 s.
78. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 370 s.
79. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1957, 224 s.
80. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının son nailiyyətləri// **Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət ser.**, 1970, №2, s.3-6.
81. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
82. Talışlı M. Lənkəran şivələr qrupunda mənsubiyyət kateqoriyasının ifadəsinə dair // **Azərb. Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser.**, 1975, №1. s.56-63.
83. Tanrıverdi Ə. Kitabı-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi. Bakı, 2002, 171 s.
84. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı, 2001, 167 s.
85. Vüqarlı V. Soğanlıq kənd şivəsinin lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 68 s.
86. Yusifov M. Türk dillərində kök sözləin fonomorfologiyası. I hissə (səs keçidləri). Gəncə, 1994, 78 s.

87. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
88. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası I hissə (adlar). Bakı: ADU nəşri, 1974, 104 s.
89. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 311 s.
90. Zeynalov F.R., Əzizov E.İ. Arpaçay kəndlərinin şivələri /ikinci məqalə// Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəb. seriyası, 1978, №1. s. 6.-10.

Rus dilində

91. Abbasov A.M. Nekotorie zametki ob Afşarax Afqanistana// **Sov. türkoloqiə**, 1975, №4, s.72-81.
92. Abdullaev F.A. Fonetika xorezmskix qovorov//Opıt monoqrafiçeskoqo opisaniə oquzskoqo i kıpçakskoqo nareçiy uzbekskoqo əzıka. Taşkent: FAN, 1967. 246 s.
93. Abdullaev N. Fonetičeskie osobennosti uzbekskix qovorov severozapadnoqo Afqanistana. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk**, Taşkent, 1982, 18 s.
94. Afletunov A.Ş. Əzıkovie osobennosti tatar zapadnoy i öqo-zapadnoy BA SSR. **Avtoref. dis. ...kand. filol. nauk**. Kazanğ, 1961, 24 s.
95. Axatov Q.X. Tatarskaə dialektoqiə. Ufa: Baş.Qos.un-t, 1979, 80 s.
96. Akbaev Ş.X. Fonetika dialektov karaçaevo-balkarskoqo əzıka //Opıt sravnitelğno-istoričeskoe izuçeniə. Çerkessk: Karaçaevo-Çerkes kn. izd., 1963, 166 s.
97. Akbaev Ş.X. K voprosu o proisxojdennii possessivnix affiksov v törkskix əzıkax //Törkoloqiçeskie issledovanie. M., 1976, s.3-11.
98. Akmamedov M. Karadaşlinskiy dialekt turkmenskoqo əzıka. **Avtoref. diss..... kand. filol. nauk**. Aşxabad, 1975, 34 s.

99. Aqaev A.Q. Qovor Djalilabadskoqo rayona azerbaydjanskoqo əzika. **Avtoref. diss..... kand. filol. nauk.** Baku, 1975, 39 s.
100. Alizade A. Dj. Kateqoriə çisla v azerbaydjanskom əzike /na materiale pisğmennıx pamətnikov XIV-XIX vekov/. **Avtoref. diss.. kand. filol. nauk.** Baku, 1966, 25 s.
101. Alizade S.Q. İmennie çasti reçi v “Şuxadaname”. **Avtoref. diss.. kand. filol. nauk.** Baku, 1966.
102. Aliev A.Ö. Namanqanskaə qruppa qovorov uzbekskoqo əzika. **Avtoref. dis. d-ra filol. nauk.** Baku, 1973, 50 s.
103. Arakin V.D. Kateqoriə prinadlejnosti //Sravnitelğnaə istoriçeskaə qrammatika törkskix əzıkov (Morfoloqiə). M., 1988, s.22-28.
104. Asliddinov S. Kateqoriə prinadlejnosti v sovremennom uzbekskom literaturnom əzike. **Avtoref. dis. kand. filol. nauk.** Samarkand, 1964, 26 s.
105. Ataev K. Osnovnoy, roditelğnyy, vinitelğnyy padeji v turkmenskom əzike. **Avtoref. dis. kand. filol. nauk.** Aşxabad, 1959, 20 s.
106. Azizov G.İ. Qarmonia qlasnıx v dialektax i qovorax azerbaydjanskoqo əzika. **Avtoref. dis. kand. filol. nauk.** Baku, 1974, 24 s.
107. Axmedov B.B. Qovori okrestnostey qoroda Minqeçaura. **Avtoref. diss.. kand. filol. nauk.** Baku, 1967, 21 s.
108. Axundov A.A. İmeetsə li komitativ v padejnoj sisteme dialektov azerbaydjanskoqo əzika //Sov. törkoloqiə, 1988, №4, s.42-43.
109. Babaev F.S. Azerbaydjanskıe qovori Masısskoqo rayona Armənskoqo SSR. **Avtoref. dis..... kand. filol. nauk.** Baku, 1988, 29 s.
110. Baqirov Q.A. Qovori azerbaydjanskoqo əzika sisianskoqo rayona Armənskoy SSR. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Baku, 1966, 25 s.
111. Bakeev K.O. Nookatskiy qovor Oşskoy oblasti. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Alma-Ata, 1952, 52 s.
112. Baskakov N.A. Noqayskiy əzık i eqo dialektı /qrammatika, tekstı i slovarğ/.

- M.-L., İzd-vo ANSSSR, 1940, 270 s.
- 113.Baskakov N.A. Törkskie əziki. Moskva: İzd-vo vostoç. literaturı, 1960, 243 s.
- 114.Baskakov N.A. Karakalpakskiy əzık. ç. II. Moskva, İzd-vo ANSSSR, 1952, 544 s.
- 115.Baskakov N.A. İstoriko-tipoloqiçeskaə morfoloqiə törkskix əzıkov: Struktura slova i mexanizm aqlötinaüii. Moskva, 1979.
- 116.Baskakov N.A. Primeçaniə. - Ramstedt Q. Vvedenie v altayskoe əzıkoznanie. Morfoloqiə, Moskva, 1957, s.5-20.
- 117.Baskakov N.A. Altayskaə semğə əzıkov i eqo izuçenie, Moskva: Nauka, 1981, 134 s.
- 118.Baskakov N.A. Severnie dialektı altayskoqo /oyrotskoqo/ əzıka. Dialekt çerneviç tatar tuba-kiji. Moskva: Nauka, 1965, 339 s.
- 119.Baskakov N.A. Severnie dialektı altayskoqo /oyrotskoqo/ əzıka. Dialekt kumandinüev /kumandı-kiji/. Moskva: Nauka, 1972, 279 s.
- 120.Baskakov N.A. Sistema sprəjenie ili izmenenie slov po liüam əzıkax törkskoy gruppı //İSQTƏ. ç. 2. Morfoloqiə, Moskva, İzd-vo AN SSR, 1956, s.263-304.
- 121.Batmanov İ.A. Əzık eniseyskix pamətnikov drevnetörkskoy pisğmennosti. Frunze: İzd-vo AN Kirqizskoy SSR, 1959, 216 s.
- 122.Başkirskiy dialektoloqiçeskiy sbornik. Ufa, 1959, 222 s.
- 123.Bexbudov S.M. Zangelanskiy qovor azerbaydjanskoqo əzıka. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1966, 25 s.
- 124.Berdiev R. Dialektne dannie turkmenskoqo əzıka - odin iz istoçnikov pri razrabotke sravnitelğnoy qrammatiki törkskix əzıkov//VDTƏ, Baku: İzd-vo AN Azerb. SSR, 1963, s.16-24.
- 125.Blaqova Q.F. Törkskoe sklonenie v arealğno-istoriçeskom osvehenii: Öqo-vostoçnyy region. Moskva: Nauka, 1982, 300 s.
- 126.Blaqova Q.F. Kateqoriə padeja //Sravnitelğnaə istoriçeskaə qrammatika törkskix əzıkov /Morfoloqiə/. Moskva: Nauka, 1988, s.22-137.

- 127.Boqorodiükiy V.A. Vvedenie v tatarskoe əzıkoznanie v svəzi s drugimi törkskimi əzıkami, 2-e izd. Kazanğ, Tatrqosizdat, 1953, 220 s.
- 128.Vekilov A.P. Tureükaə dialektoloqiə, ç.I. Leninrad: İzd-vo Leninradskoqo universiteta, 1973, 102 s.
- 129.Vekilov A.P. Affıksı padejey v Anatoliyskoqo-tureükiy dialektax//Voprosı törkoloqii, Baku, 1971, s.241-249.
- 130.Veliev A.Q. Perexodnie qovori azerbaydjanskoqo əzıka. **Avtoref. dis.. d-ra filol. nauk.** Baku, 1975, 100 s.
- 131.Veliev Z. Azerbaydjanskıe qovori Basarkeçarskoqo rayona Armənskoy SSR. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Erevan, 1955, 31 s.
- 132.Voprosı qrammatiki törkskix əzıkov. Alma-Ata: İzd-vo AN Kazaxskoy SSR, 1958, 250 s.
- 133.Voprosı istorii i dialektoloqii Kazaxskoqo əzıka. Alma-Ata: İzd-vo AN Kazaxskoy SSR, 1958, 212 s.
- 134.Voprosı dialektoloqii törkskix əzıkov. Ufa: BFAN, 1985, 155 s.
- 135.Voprosı dialektoloqii törskix əzıkov. t.2. Baku: İzd-vo AN Azerb. SSR, 1960, 233 s.
- 136.Voprosı dialektoloqii törkskix əzıkov. t.3. Baku: İzd-vo AN Azerb. SSR, 1963, 291 s.
- 137.Voronkin A.S. Severo-zapadnaə qruppa qovorov əkutskoqo əzıka. Əkutsk, 1984, 221 s.
- 138.Qasanov İ. Sklonenie imen suhestvitelğnıx bez pritəjatelğnıx affiksov v qovore upotrebləemom korennom naseleniem Qəndji, İzdanie o-va obsledovaniə i izuçeniə Azerbaydjana. Baku, 1926. 61 s.
- 139.Qadjiev İ.Z. Kateqorii prinadlejnosti v sovremennom azerbaydjanskom əzıke. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1975, 40 s.
- 140.Qadjiev T.İ. Ob odnoy foneme v trex morfemax//VDTƏ, Baku; İzd.-vo AN Azerb. SSR, 1966, s.186-188.

- 141.Qadjiev T.İ. Djebrailġskiy qovor azerbaydjanskoqo əzıka. **Avtoref. dis...
kand. filol. nauk.** Baku, 1962, 21 s.
- 142.Qadjieva N.Z. Problemlı törkskoy arealġnoy linqvistiki. Sredneaziatskiy areal. Moskva: Nauka, 1975, 303 s.
- 143.Qadjieva N.Z. Törkoəzıçnıe arealı Kavkaza. Moskva: Nauka, 1979, 263 s.
- 144.Qadjieva N.Z. Suhestvoval li qılaqol - svəzka nastoəheqo vremeni v törkskix əzıkax? // **Sovetskaə türkoloqiə**, 1971, №5, s.3-10.
- 145.Qamzaev T. Ordubadskiy dialekt. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1960, 26 s.
- 146.Qrammatika turkmenskoqo əzıka. Aşxabad: Ilım, 1970, 503 s.
- 147.Qrammatika Burətskoqo əzıka /fonetika i morfoloqiə/. Moskva: İzd-vo vostoçnoy literaturı, 1962, 340 s.
- 148.Qrammatika xakasskoqo əzıka. Moskva: Nauka, 1975, 417 s.
- 149.Qordlevskiy V.A. Qosudarsto Seldjukidov Maloy Azii //İzbrannıe soçineniə, t.1., Moskva, İzd. vost. lit., 1960, 551 s.
- 150.Dırenkova N.P. Qrammatika şorskoqo əzıka, M. - L.; İzd-vo AN SSSR, 1941, 308 s.
- 151.Dırenkova N.P. Qrammatika oyrotskoqo əzıka. M. - L.: İzd-vo AN SSR, 1940, 302 s.
- 152.Dırenkova N.P. Tofalarskiy əzık// Törkoloqiçeskie issledovaniə, M. - L.; 1963, s.5-24.
- 153.Dıykanov K. İmə suhestvitelġnoe v kirqizskom əzıke. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Frunze, 1954, 17 s.
- 154.Djanqıdze V.T. Dmanisskiy qovor kazaxskoqo dialekta azerbaydjanskoqo əzıka. Baku: İzd-vo AN Azerb. SSR, 1965, 154 s.
- 155.Djabbarzade İ.X. Padeji imen suhestvitelġnıx v sovremennom azerbaydjanskom əzıke. **Avtoref. dis. kand. filol. nauk.** Baku, 1959, 26 s.
- 156.Djamalov Ə.T. Padeji imen suhestvitelġnıx v qovorax azerbaydjanskoqo

- əzika na territorii Armənskoy SSR. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1981, 23 s.
- 157.Djafarli A.K. Kazaxskiy dialekt azerbaydjanskoqo əzika. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1962, 25 s.
- 158.Djafarzade M.M. Qovori imişlinskoqo rayona azerbaydjanskoqo əzika. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1969, 29 s.
- 159.Djafarov İ.Q. Qovori Tauzskoqo rayona. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Moskva, 1954, 15 s.
- 160.Dmitriev N.K. Stroy törkskix əzıkov. M., İzd-vo vost. lit., 1962, 607 s.
- 161.Dmitriev N.K. Kateqoriə çisla //İSQTƏ, ç. 2. Morfologiyə, Moskva, 1956, s.65-71.
- 162.Dmitriev N.K. Qrammatika kumıkskoqo əzika. M. - L., İzd-vo AN SSSR, 1940, 206 s.
- 163.Dmitriev N.K. Qrammatika başkirskoqo əzika. M. - L., İzd-vo AN SSSR, 1948, 276 s.
- 164.Dmitriev N.K. Kateqoriə prinadlejnosti //İSQTƏ ç.2. M., 1956, s.22-38.
- 165.Dmitriev N.K., İsxakov F.Q. Voprosı izuçeniə xakasskoqo əzika i eqo dialektov. Abakan: Xakas. kn. izd., 1954, 139 s.
- 166.Dmitriev N.K. K istorii affiksov skazuemosti //İSQTƏ ç.2. Morfologiyə. M., 1956, s.5-16.
- 167.Dmitrieva L.V. Əzık Barabinskix tatar. Leninqrاد: Nauka, 1981, 225 s.
- 168.Dolinina Ö.P. Padeji v sovremennom kumıkskom əzıke. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** M., 1954, 12 s.
- 169.Domojakov N.Q. Opisanie kızılgıskoqo dialekta xakasskoqo əzika. Abakan: Xakkniqizdat, 1976.
- 170.Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrاد: Nauka, 1969, 676 s.
- 171.Dulğzon A.P. Proisxojdenie altayskix pokazateley mnojestvennoqo çisla //Sov. türkologiyə, 1972, №2, s.3-15.

172. Dulǵzon A.P. Pratorkskoe okončanie qenitiva// Əziki i toponimiə Sibiri. Tomsk, 1975.
173. Dulǵzon A.P. Pratorkskie formantı qlaqolǵnoqo liüa //Törkoloqiçeskie issledovaniə. Moskva, 1976.
174. Japakova R.N. Sklonenie imen suhestvitelǵnıx v karakalpaskom əzıke. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Alma-Ata, 1970, 28 s.
175. Jiqmanova P.Q. Prostranstvennie padeji v sovremennom kazaxskom literaturnom əzıke. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** M., 1950, 18 s.
176. Zakiev M. K voprosu o kateqorii padeja v törskix əzıkax// Problemi törkoloqii i istorii vostokovedeniə. Kazanğ, 1964.
177. Zarbaliev X.M, Tipoloqiə çislitelǵnıx i çislovıx konstruküiy. Baku: Aziə, 1977, 267 s.
178. Ziəeva İ. Datelǵnıy padej v uzbekskom əzıke. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Samarkand, 1966, 19 s.
179. Ziəeva M.T. İssledovanie pamətnika XIV v. “Kitab at tuxfat uz zakıyya fil-luqat-it turkiyya”. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Taşkent, 1972, 30 s.
180. İbraqimov B.M. Zametki o morfoloqiçeskix osobennostəx qovorov Laçinskoqo rayona //VDTƏ, Baku, 1966, s.84-85.
181. İvanov S.N. Kurs tureükoy qrammatiki. ç.1. Leninqrad: İzd-vo Leninqradskoqo universiteta, 1975, 100 s.
182. İmankulieva K. Şarurskie qovori azerbaydjanskoqo əzıka. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1991, 29 s.
183. İssledovanie po istoriçeskoy dialektoloqii tatarskoqo əzıka. Kazanğ: İn-t əz., lit. i istorii, 1979, 175 s.
184. İsxakov F.Q. İmə suhestvitelǵnoe //İSQTƏ, ç. 2. Moskva, 1956, s.78-89.
185. İsxakov F.Q. Mestoimeniə //İSQTƏ ç. 2., M., 1956, s.208-263.
186. İsxakov F.Q., Palǵmbax A.A. Qrammatika tuvinskoqo əzıka /fonetika i morfoloqiə/. M., İzd-vo vost. lit., 1961, 471 s.

- 187.Kazemğ-Bek M.A. Obhaə qrammatika tureüko-tatarskoqo əzıka. Vtoroe izdanie. Kazanğ, 1846. 437 s.
- 188.Karimov K. Kateqoriə padeja v əzıke “Kutadqu biliq”. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Taşkent, 1962, 25 s.
- 189.Kerimov İ.A. Oçerki kumıkskoy dialektologii. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Baku, 1967, 40 s.
- 190.Kerimov Ş. Azerbaydjanskıe qovorı v Krasnoselğskom i İdjevanskoqo rayonax Armənskoy SSR. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk. Baku**, 1972, 30 s.
- 191.Kiekbaev Dj.Q. Proqramma kursa “İstoriçeskaə qrammatika başkırskoqo i tatarskoqo əzıka. Ufa, 1967.
- 192.Kləştornıy S.Q. Gpoxa “Kutadqu biliq” // **Sov. törkoloqiə**, Baku, 1970, №4, s.82-87.
- 193.Kondratğev V.Q. Oçerk qrammatiki drevnetörksqo əzıka. Leninqrاد: İzd. Leninqr. Un-ta, 1970, 165 s.
- 194.Kononov A.N. Qrammatika sovremennoqo tureükoqo literaturnoqo əzıka. M. - L.; İzd-vo AN SSSR, 1956, 569 s.
- 195.Kononov A.N. Qrammatika sovremennoqo uzbekskoqo literaturnoqo əzıka. M. - L.; İzd-vo AN SSSR, 1960, 446 s.
- 196.Kononov A.N. Qrammatika əzıka törkskix runiçeskix pamətnikov VII-IX vv. L., Nauka, 1980, 255 s.
- 197.Kononov A.N. Pokazateli sobiratelğnosti - mnojestvennosti v törskix əzıkax. L.; Nauka, 1969, 32 s.
- 198.Kuliev İ.K. Aqdjabedinskie qovorı azerbaydjanskoqo əzıka. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Baku, 1977, 33 s.
- 199.Kuliev Q.K. O forme vinitelğnoqo padeja tipa sözün, tevesin v tekste “Divani-luqat-it-törk” M.Kaşqari// **Sov. törkoloqiə**, 1970, №4, s.67-71.
- 200.Kotviç V. İssledovanie po altayskim əzıkam /Perevod s polğskoqo/. M., 1962, 371 s.

201. Maytinskaya K.E. İstoriko-sopastavitel'naya morfologiya finno - uqorskix əzıkov. M., Nauka, 1979, 263 s.
202. Maksötova N.X. Vostochniy dialekt başkirskoqo əzıka v sravnitel'no-istoričeskom osvehenii. M., 1976, 291 s.
203. Malov S.E. Pamətniki drevnetörkskoy pişğmennosti. Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1951, 451 s.
204. Malov S.E. Əzık jeltıx uyqurov /slovarğ i qrammatika/. Alma-Ata: İzd-vo AN Kaz. SSR, 1957, 197 s.
205. Malov S.E. Eniseyskaya pişğmennost törkov /tekstı i perevodı/. M. - L.: İzd-vo AN SSSR, 1952, 114 s.
206. Malov S.E. Pamətniki drevnetörskoy pişğmennosti Monqolii i Kirgizii, M. - L., İzd. AN SSSR, 1959, 111 s.
207. Mamedali Kıpçak. Kateqoriya padeja v törkskix əzıkax. Baku: İzd-vo BQU, 1994, 151 s.
208. Mamedov A.M. Törkskie soqlasnie: anlaut i kombinatorika. Baku: Glm, 1985, 205 s.
209. Mamedov M.A. Tebrizskiy dialekt azerbaydjanskoqo əzıka. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Baku, 1989, 26 s.
210. Materialı po tatarskoy dialektologii. t.3. Kazanğ: Tat. kn. izd-vo, 1974, 251 s.
211. Materialı po qrammatike sovremennoqo çuvaşskoqo əzıka. Çeboksarı, 1957.
212. Melioranski P.M. Pamətnik v çest Köl-Teqina. ZVARAO, t.12. 1889, 144 s.
213. Menqlieva N. Nekotorye fonetiçeskie, morfologiçeskie i leksiçeskie osobennosti sakarskoqo dialekta turkmenskoqo əzıka //VDTƏ, Baku, 1966, s.117-130.
214. Mollazade S.M. Qovori Kaxskoqo rayona Azerbaydjanskoy SSR. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Baku, 1966, 27 s.
215. Musaev K.M. Qrammatika karaimskoqo əzıka /fonetika i morfologiya/, Moskva: Nauka, 1964, 343 s.

- 216.Musaev K.M. Sposobi vırajeniä prinadlejnosti v karaimskom äzıke //Törkoloqiçeskie issledovaniä, M. - L., 1963, s.76-82.
- 217.Nadjip G.N. Sravnitelğny analiz tekstov namanqanskoqo kairskoqo spiskov “Kutadqu biliq” //Sov. **törkoloqiä**, 1974, №6, s.75-85.
- 218.Nadjip G.N. İstoriko-sravnitelğny slovarğ törkskix äzıkov XIV veka. Moskva: İzd-vo “Nauka”, 1979, 479 s.
- 219.Nasilov V.M. Äzık orxono-eniseyskix pamətnikov. M., İzd.-vo vost. lit., 1960, 87 s.
- 220.Nasilov V.M. Drevneyqurskiy äzık. M: İzd-vo vost. lit., 1963, 122 s.
- 221.Nasırov D.S. Ob izučenii dialektov karakalpakskoqo äzıka //VDTƏ, Frunze, 1968, s.85-94.
- 222.Niqmatov X.Q. Sootnoşenie kateqoriy padeja i prinadlejnosti v äzıke törkskix pamətnikov XI-XII vekov //Sov. **törkoloqiä**, 1977, №4, s.16-24.
- 223.Pataçkova D.F. Kateqoriä padeja v kaçınskom dialekte xakasskoqo äzıka //VDTƏ, Baku, 1966, s.153-166.
- 224.Petrova T.İ. Äzık orokov /ulğta/. Leninrad: Nauka, 1967, 156 s.
- 225.Pokrovskaa L.A. Qrammatika qaqauzskoqo äzıka /fonetika i morfoloqiä/. Moskva: Nauka. 1964, 296 s.
- 226.Poüeluevskiy A.P. Dialektı turkmenskoqo äzıka. Aşxabad, 1936.
- 227.Raqimov M.Ş. O kniqe “Azerbaydjanskaä dialektoloqiä” //VDTƏ, t. 2. Baku, 1960, s.229-233.
- 228.Raqimov M.Ş. Sravnitelğno-istoriçeskiy metod i izučenje dialektov törkskix äzıkov //VDTƏ, t. 3. Baku, 1963, s.24-34.
- 229.Ramazanova D.B. Formirovanie tatarskix qovorov öqo-zapadnoy Başkirii. Kazanğ, Tatarskoe knijnoe izd-vo, 1984, 191 s.
- 230.Ramstedt Q.İ. Vvedenie v altayskoe äzıkoznanie: Morfoloqiä, M., İzd-vo inostr. lit., 1957, 254 s.
- 231.Rassadin V.İ. Morfoloqiä tofalarskoqo äzıka v sravnitelğnom osvehenii. M.,

- Nauka, 1978, 287 s.
232. Rasulov R. Sklonenie imen suhestvitel'nykh v sovremennom uzbekskom literaturnom yazyke. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Moskva, 1953, 15 s.
233. Räsənin M. Materialı po istoričeskoy fonetike törkskix yazykov. Moskva: İzd-vo inostrannoy literaturı, 1955, 220 s.
234. Sadıxov B.P. O nekotorykh kıpçakskix glementax v ayrumskom qovore azerbaydjanskoqo yazyka //VDTƏ, Baku, 1966, s.178-182.
235. Sadıxov B.P. Kedabekskie qovori azerbaydjanskoqo yazyka. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Baku, 1964, 30 s.
236. Sanjeev Q.D. Sravnitel'naə qrammatika monqol'gskix yazykov. t.I. Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1953, 240 s.
237. Sadvakasov Q. Yazyk uyqurov Ferqanskoy dolini. t.2. Alma-Ata, Nauka, 1970, 287 s.
238. Serebrennikov B.A. O nekotorykh problemax istoričeskoy morfoloqii törkskix yazykov //Struktura i istoriə törkskix yazykov. M., 1971, s.276-288.
239. Serebrennikov B.A. Törkoloqiçeskie gtödi//Voprosı törkoloqii. Baku, 1971.
240. Serebrennikov B.A., Qadjieva N.Z. Sravnitel'gno-istoričeskaə qrammatika törkskix yazykov, Moskva: Nauka, 1986, 301 s.
241. Serebrennikov B.A. K probleme proisxojdeniə pritəjatel'nykh suffiksov v törkskix i ural'gskix yazykov// Fonetika. Fonoloqiə. Qrammatika. K 70-letio A.A. Reformatskoqo. M.: Nauka, 1971, s.277-282.
242. Serebrennikov B.A. O nekotorykh çastnyx detaləx proüessa obrazovaniə affiksa mnojestvennoqo çisla - lar törkskix yazykax//**Sov. törkoloqiə**, 1970, №1, s.49-53.
243. Serebrennikov B.A. Ob otnositel'noy samostoətel'nosti razvitiə sistemi yazyka. M., Nauka, 1968, 127 s.
244. Serebrennikov B.A. Əvləötsə li törksko-monqol'gskie paralleli sredstvom proniknoveniə v qlubini istorii törkskix yazykov?//**Sov. törkoloqiə**, 1980, №6,

- s.23-31.
- 245.Sklonenie v paleoaziatskimi samodiyskix əzıkax. Leningrad: Nauka, 1974, 298 s.
- 246.Sovremenniy kazaxskiy əzık. Alma-Ata: İzd-vo AN Kaz. SSR, 1962, 452 s.
- 247.Sokolov S.A. Kateqoriə çisla v tureükom literaturnom əzıke//**Sov. türkoloqiə**, Baku, 1970, №4, s.71-82.
- 248.Sottaev A.X. İmə suhestvitelğnoe v karaçaevo-balkarskoqo əzıke. Nalğçik: Glğbrus, 1968, 84 s.
- 249.Sravnitelğno-istoričeskaə qrammatika törksix əzıkov. Morfoloqiə. Moskva: Nauka, 1988, 557 s.
- 250.Tajmuradov T. Kateqoriə prinadlejnosti na sovremennom turkmenskom əzıke. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Aşxabad, 1959, 18 s.
- 251.Tenişev G.R., Todaeva B.X. Əzık jeltıx uyqurov. M., Nauka, 1960, 84 s.
- 252.Tenişev G.R. Stroy salarskoqo əzıka. M., Nauka, 1976, 575 s.
- 253.Tenişev G.R. Stroy sariq-öqurskoqo əzıka. M., Nauka, 1976, 307 s.
- 254.Tenişev G.R. “Kutadqu biliq” i “Altun əruk” //**Sov. türkoloqiə**, 1970, №4, s.20-25.
- 255.Terehenko N.M. Nqanasanskiy əzık. Leningrad: Nauka, 1979, 322 s.
- 256.Todaeva B.X. Monqorskiy əzık. Moskva: Nauka, 1973, 391 s.
- 257.Tomanov M. K istorii sovmestno-orudnoqo padeja v kazaxskom əzıke //**Sov. türkoloqiə**, 1982, №3, s.51-54.
- 258.Tumaşeva D.Q. Dialektı sibirskix tatar v otnoşenii k tatarskomu i druqimi törkskim əzıkam. **Avtoref. dis.. d-ra filol. nauk.** M., 1989, 33 s.
- 259.Tumaşeva D.Q. Tevrizskiy qovor tatarskoqo əzıka//VDTƏ, t.2. Baku: İzd-vo AN Azerb. SSR, 1960, s.127-140.
- 260.Tuşmalışvili Q. Osobennosti qovora azerbaydjanüev Qardabanskoqo rayona. **Avtoref. dis.. kand. filol. nauk.** Tbilisi, 1972, 21 s.
- 261.Ubrətova E.İ. Əkutskiy əzık //Əziki narodov SSSR, M., Nauka, 1966.

- 262.Xaritonov L.N. Sovremenniy əkutskiy əzık /Fonetika i morfoloqiə/. Əkutsk, 1947.
- 263.Üinüius V.İ., Letəqina P.İ. K istorii form mnojestvennosti v altayskix əzıkax// Oçerki sravnitelğnoy morfoloqii altayskix əzıkov. Leningrad, 1978, s.197-231.
- 264.Üinüius V.İ. Sravnitelğnaə fonetika tunquso-manğçjurskix əzıkov. Leningrad, Leningr. otd-nie Uçpedqiza, 1949, 343 s.
- 265.Çurkin T.Ə. İz nablödeniy nad Çuvaşskimi qovorami// Törkoloqiçeskie issledovaniə. M. -L., 1963, s.152-177.
- 266.Şaynoətova M.Ş. Padeji v uzbekskom qovorax. **Avtoref. dis... kand. filol. nauk.** Taşkent, 1971, 28 s.
- 267.Şiraliev M.Ş. Kıpçakskie glementı v azerbaydjanskom əzıke /na materiale dialektov i qovorov //İssledovaniə po qrammatike i leksike törkskix əzıkov. Taşkent, İzd.-vo “Nauka” Uzb. SSR, 1965, s.8-15.
- 268.Şiraliev M.Ş. Vtoroe liüa kateqorii prinadlejnosti i skazuemosti// VDTƏ, Baku, 1966, s.44-47.
- 269.Şiraliev M.Ş. Azerbaydjanskiy əzık. Baku: Glm, 1989, 48 s.
- 270.Şiraliev M.Ş. Dialektı i qovori azerbaydjanskoqo əzıka. Baku: Glm, 1983, 196 s.
- 271.Şiraliev M.Ş. Novıe dialektıne dannıe dlə istorii törkskix əzıkov //Sov. **törkoloqiə**, 1970, №5, s.20-24.
- 272.Şiraliev M.Ş. O tvoritelğnom padeje//Sov. **törkoloqiə**, 1980, №6, s.20-22.
- 273.Herbak A.M. Qrammatiçeskiy oçerk əzıka törkskix tekstov X-XIII vv. İz Vostoçnoqo Turkestana. M. - L.; İzd.-vo AN SSSR, 1961, 201 s.
- 274.Herbak A.M. Qrammatika starouzbekskoqo əzıka. M. - L.: İzd.-vo AN SSSR, 1962, 271 s.
- 275.Herbak A.M. K xarakteristike sistemi törkskix padejey v plane soderjanıə//Sov. **törkoloqiə**, Baku, 1972, №4, s.3-11.
- 276.Herbak A.M. O nekotorig osobennostəx obrazovaniə padejnıx form v

törkskix əzıkax //Voprosı əzıkoznaniə, 1971, №1.

- 277.Herbak A.M. Oçerki po sravnitelğnoy morfoloqii törkskix əzıkov /imə/.
 Leningrad: Nauka, 1977, 191 s.
- 278.Herbak A.M. Oçerki po sravnitelğnoy morfoloqii törkskix əzıkov /Qlaqol/.
 Leningrad: Nauka, 1981, 181 s.
- 279.Əzıki narodov SSSR t.2 /Törkskie əzıki/. M., Nauka, 1966, t.5. /Monqolğskie,
 tunquso-manğçjurskie i paleoaziatskie əzıki/. Leningrad, Nauka, 1968.

Başqa dillərdə

- 280.Axallı S. Maxmud Kaşqarının sözlüqi ve türkmen dili. Aşqabat: Ilım, 1958,
 205 s.
- 281.Aksoy Ö.A. Gaziantep ağzı /Gramer, fonetik, morfoloji-sintaksis/. İstanbul,
 1945, 414 s.
- 282.Amansarıev J. Türkmen dialektoloqiəsi. Aşqabat: Türkmenistan neşriəti,
 1970, 380 s.
- 283.Arpaçay Köylerinden Derlemeler. 2. Baskı. Ankara, 1988, 398 s.
- 284.Arazkuliev S. Qaraqalpaqıstan ASSR-nin Dörtqül rayonındakı türkmen
 qepleşikləri. Aşxabad, 1961, 236 s.
- 285.Asanaliev Ü. Lobnor tilinin qrammatikalık kısıkara oçerki, Frunze, 1964, 142
- 286.Bang W. Vom kocktürkischen zum Osmanischen, Berlin, 1917.
- 287.Caferoğlu A. Eski şehir ağızları üzerine bir deneme //Türk Dili ve
Edebiyyatı Dergisi, 1950, s.IV, sayı 1-2.
- 288.Caferoğlu A. Anadolu ağızları konson değışmeleri //TDAU, Belleten, 1963,
 Ankara, 1964, s. 1-32.
- 289.Caferoğlu A. Muğla ağzı //TDAY, Belleten 1962, Ankara, 1963, s.107-130.
- 290.Çağatay S. Türkçede □-ğ sesine dair //TDAY, Belleten, Ankara, 1954, s.15-
 30.

- 291.Doerfer G. Khalag and Relation to the other Turkic languages// **TDAY** - 77, Belleten, Ankara, 1970, s.20-30.
- 292.Doerfer G. Das Chorasane türkische // **TDAY**, Belleten, 1977, Ankara, 1978, s.158-168.
- 293.Ercilasun A.B. Kars ili ağızları (ses bilqisi). Ankara 1983, 386 s.
- 294.Heyet C. Horasan türkçesi // **Türkologiya jurnalı**, Bakı, 1994, №1, s.34-46.
- 295.Həzirki zaman uyqur tili Almuta, 1966.
- 296.Kelişik affikslarining qenezisiqa doir// **Uzbek tili va adabiëti masalalari**. Taşkent, 1961. №5
- 297.Korkmaz Z. Bartın ve yöresi ağızları // **Türkoloji Dergisi**, Ankara, 1964, I c.
- 298.Korkmaz Z. Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorumu// **TDAY**, Belleten 1971, Ankara, 1971, s.21-32.
- 299.Korkmaz Z. Nevşehir ve yöresi ağızları. Ankara, 1963.
- 300.Gabain A. Von. Eski Türkçenin grameri /ceviren Mehmet Akalın/. Ankara, 1988, 313 s.
- 301.Minorsky V. Halac türk diyalekti (türkçeye çeviren: Ferda Güllü) // **İstanbul Üniversitesi Türk dili və Edebiyyatı Dergisi**, 1950, cilt IV. Sayı 1-2. S.100-110.
- 302.Mirzaev M.M. Uzbek tilining Buxoro qruppa şevalari. Toşkent: FAN nəşriyeti, 1969.
- 303.Olcay S. Erzurum Ağızı. Ankara, 1966, 130 s.
- 304.Tekin T. Volga Bulgar kitabeleri ve volga Bulgarçası. Ankara, 1988, 212 s.
- 305.Tekin T. Tuna Bulgarları ve dilleri. Ankara, 1987, 70 s.
- 306.Türkmen dilinin dialektlerinin öçerki. Aşxabad, 1970.
- 307.Voronkin M.S. Saxa dialektoloqiätın öçerkata. Əkutskey, 1980, 240 s.

MƏNBƏLƏR

Altun yaruk – Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı (Tərtib edən: Ə.A.Quliyev) Bakı, 1993, s. 196-209.

CAƏA – Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II cildə, Bakı: Elm, 1983, 578 s.

Dastani-Əhməd Hərami – Dastani-Ahmet Harami /Tərtib edən: T.Onay. İstanbul, 1946, 126 s; Dastani-Əhməd Hərami /Tərtib edən: Ə.Səfərli/. Bakı, 1979, 93 s.

Əmani – Əmani M. Əsərləri /Tərtib edən: Ə.Səfərli/. Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.

Əsrarnamə – Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi (oçerklər və materiallar). Bakı: Maarif, 1983, s.127-129.

Fədai – Fədai. Bəxtiyarnamə /Tərtib edən: Q.Məmmədli/. Bakı: Azərb. Universiteti nəşri, 1957, 154 s.

Füzuli – Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. /Tərtib edənlər: V.Feyzullayeva, T.Kərimov/. Bakı: Azərnəşr, 1988, 581 s.

Həqiri – XIII–XVI əsrlər Azərbaycan şeri /III cild/. (Tərtib edən: C.Qəhrəmanov). Bakı, Elm, 1984, s.495-510.

Xətai - Xətai Ş.İ. Əsərləri 2 cildə. Tərtib edən: Ə.Məmmədov. Bakı: Azərnəşr, 1975, 411 s.

İrk bitiq –Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, s. 269-295.

MK – Kaşğari M. Divanü lüğət - it -türk tercümesi (Çeviren B. Alatay). Ankara, 1986, c.1-3.

KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə), Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

Kişvəri – XIII–XVI əsrlər Azərbaycan şeri. III cild, Bakı: Elm, 1984, s.301-

351.

KB – Balasağunlu Y. Qutadku bilik - xoşbəxtliyə aparan elm (Çevirənlər: K.Vəliyev, R.Əskər). Bakı: Azərnəşr, 1994, 492 s.

Qazi Bürhanəddin – Bürhanəddin Q. Divan (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Azərnəşr, 1988, 655 s.

Məhəmməd – Məhəmməd. Şəhriyar dastanı (Tərtib edən: Ə.Səfərli), Bakı: Yazıçı, 1987, 207 s.

Nəsimi – Nəsimi İ. Əsərləri. 3 cildə. (Tərtib edən: C.Qəhrəmanov). Bakı: Elm, 1973; Məndə sığar iki cahan (Tərtib edən: C.Qəhrəmanov). Bakı: Gənclik, 1973, 274 s.

Nəbati – Nəbati S.Ə. Seçilmiş əsərləri /Tərtib edən: F.Qasımzadə/, Bakı: Yazıçı, 1958, 156 s.

Oğuznamə – Oğuznamə (Tərtib edən: S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.

Orxon – Malov C.E. Pamətniki drevnetörkskoy pisğmennosti. Moskva, 1951; Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, c. 43-183.

Sabir – Sabir M.Ə. Hophopnamə (Tərtib edən: M.Məmmədov). Bakı: Yazıçı, 1980, 556 s.

Səhənd – Səhənd. Sazımın sözü (Tərtib edən: R.Qənbər qızı). Bakı: Yazıçı, 1884, 254 s.

S.Fəqih – Hacıyeva Z.T. Sulu Fəqih. Yusif və Züleyxa (Mətn və leksik oçerk). Bakı: Maarif, 1991. 175 s.

M.Şəhriyar – Şəhriyar M. Aman ayrılıq (Tərtib edənlər: Q.Beqdeli, H.Məmmədzadə). Bakı: Yazıçı, 1981, 106 s.; Cənubi Azərbaycan antologiyası. II cild, Bakı: Elm, 1983, 578 s.

Şühədanamə – Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi (oçerklər və materiallar). Bakı: Maarif, 1983, 186 s.149-155.

Şirvani – Şirvani S.Ə. Əsərləri. I cild. /Tərtib edən: S.Rüstəmov /Bakı,Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1967, 741 s.

Uyğur – Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı (Tərtib edən: Ə.A.Quliyev)
Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 1992, s. 107-277.

Vaqif – Vaqif M.P. Əsərləri. (Tərtib edən: H.Araslınıdır). Bakı: Azərnəşr, 1968, 280 s.

Yenisey – Malov S.E. Eniseyskaə pişğmennostğ törkov /tekstı i perevodı/.
M. - L., 1952; Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s207-326.

Y.Məddah – Məddah Y. Vərqa və Gülşah //XIII–XVI əsrlər Azərbaycan şeri.
III cild. Bakı: Elm, 1984, s. 148-208.

Zərir – Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. M. Zərir “Yusif və Züleyxa” (Poemanın
mətni və tarixi-qrammatik oçerk). Bakı: Elm, 1991, 307 s.

a) Rayon adlarının ixtisarı

A. — Ağsu

Ağ. — Ağdam

Ağd. — Ağdaş

Ağs. — Ağstafa

Ağc. — Ağcabədi

Ay. — Ayrım

B. — Bakı

Bl. — Balakən

Bar. — Barana (Noyemberyan)

Bər. — Bərdə

Bk. — Basarkeçər

B.Qk. — Böyük Qarakilsə

Br. — Borçalı

Bs. — Biləsuvar

Cəb. — Cəbrayıl

Cəl. — Cəlilabad

Cən.Azərb. — Cənubi Azərbaycan

Cul. — Culfa

Çəm. — Çəmbərək

Dər. — Dərbənd

Dm. — Dmanisi

Dəv. — Dəvəçi

Əb. — Əli Bayramlı

Ərd. — Ərdəbil

F. — Füzuli

Gəd. — Gədəbəy

G. — Gəncə

Göy. — Göyçay

X. — Xanlar

Xaç. — Xasmaz

İm. — İmişli

İt. — İraq türkmanları

İt. – İraq tükmanları

İr. — İrəvan

İs. — İsmayılı

K. — Karvansaray

Kəl. — Kəlbəcər

Kr. — Kürdəmir

Q. — Qax

Qəb. – Qəbələ

Qar. — Qarabağ

Qard. — Qardabani

Qf. — Qafan

Qk. — Qarakilsə

Qb. — Quba

Qub. — Qubadlı

Qaz. — Qazax

Laç. — Laçın

L. — Lerik

Lən. — Lənkəran

Mar. — Marağa

Mr. — Marneuli

Meğ. — Meğri

Mər. — Mərəzə

Min. — Mingəçevir

Muğ. — Muğan

Nax. — Naxçıvan

O. — Oğuz

Ord. — Ordubad

Sab. — Sabirabad

S. — Salyan

Səd. — Sədərək

Şam. — Şamaxı

Şah. — Şahbuz

Ş. — Şəki

Şəm. — Şəmkir

Şr. — Şərur

Şş. — Şuşa

Tab. — Tabasaran

Təb. — Təbriz

Tov. — Tovuz

Uc. — Ucar

U. — Urmiya

Yar. — Yardımlı

Zaq. — Zaqatala

Z. — Zəncan

Zən. — Zəngilan

Zb. — Zəngibasar

Zər. — Zərdab

Başqa ixtisarlar

ADDL — Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti

DTS — Drevnetörkskoy slovarğ

İSQTƏ — İssledovaniə po sravnitelğnoy qrammatike törkskix əzıkov

KDQ — Kitabı-Dədə Qorqud

MK — Mahmud Kaşğari. Divanı-lüğət-it - türk.

TDAU — Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

VDTƏ — Voprosı dialektoloqiə törkskix əzıkov.

KT — Kül tigin abidəsi

GRAMMATİÇESKİE KATEQORİİ İMENİ
SUHESTVİTELĞNOQO V QOVORAX
AZERBAYDJANSKOQO ƏZİKA

REZÖME

V monoqrafii azerbaydjanskaə dialektnaə reçğ rassmatrivaetsə v proüesse eə razvitiə, sovremenniy urovenğ, proisxojdenie i gvolöüiə kateqorialğnıx form imeni suhestvitelğnoqo analiziruötsə v areale altayskix əzıkov.

V pervoy qlave osvehenı problemı, səvzannie s kateqoriey padeja - tipı sklonennıə, dvoynoe sklonenie, status soqlasnıx “n” i “y” v prostom i pritəjatelğnom sklonenii, assimiləüiə isxodnoqo padeja padejnie izoqlossı, fonetiçeskie i qrammatiçeskie osobennosti skloneniə, zamena padejnıx form, semantika padejey.

Vo vtoroy qlave privleçenı k issledovaniö formı prinadlejnosti v qovorax. V otliçie ot literaturnoqo əzıka v qovorax formı prinadlejnosti, drevnie osobennosti, proəvləöhiesə v proüesse skloneniə, svəzıvaötsə s istoriko-gniçeskimi əvleniəmi, t.e. s differenüiaüiey törkskix plemennıx əzıkov na oquzskie i kıpçakskie.

V tretğey qlave qovoritsə o sredstvax, oboznaçaöhix ponətie koliçestv çisla. Zdesğ, narədu s utverdivşimisə v sovremennıx qovorax affiksami çisla opredelenı takje sledı arxaıçnıx form çisla otvedeno mnoqo mesta vırajeniö koliçestva leksiçeskim i leksiko-sintaksiçeskim sposobami.

Çetvərtəə qlava nazıvaetsə “izmenenie suhestvitelğnıx po affiksam liüa”. V gtoy qlave sçitaetsə priemlemım upotreblenie termina “liüo” vmesto termina “skazuemostğ”, i dannaə kateqoriə xarakterizuetsə zdesğ kak kateqoriə, prisuhaə qlaqolu. Affiksı liüa i ix variantı, prisoedinəemie k imeni suhestvitelğnomu pri

upotreblenii eqo v roli skazuemoqo, sgruppировani s učetom ix fonetičeskoqo sostava, a takje količestva, dano opisanie areala i proisxojdeniə kajdoqo iz gtix affiksov.

V konüe monoqrafii danı obobhënnie rezulğtatı proanalizirovannıx v eë qlavax problem, spisok literaturı i istočnikov.

THE GRAMMATICAL CATEGORIES OF THE
NOUN IN THE DIALECTS
OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

SUMMARY

The monograph deals with the Azerbaijani dialect speech in the process of its development. The present-day level, origin and evolution of the categorial forms of the noun are analysed in an area of the Altay languages.

The mentioned issue has found its reflection in four chapters.

The First Chapter throws light upon the problems bound up with a category of case – types of declension, double declension, status of the consonants [n] and [y] in simple and possessive declension, assimilation of the prepositional case (“chykhyshlyg hal”), case isoglosses, phonetic and grammatical features of declension, substitution of case forms, case semantics.

The Second Chapter studies the forms of possession in the dialect. As distinct from the literary language, in the dialects the forms of possession, ancient features manifesting themselves in the process of declension are related with the historico-ethnic processes i.e. the differentiation of the turkic tribal languages into the Oghuz and Kipchak ones.

The Third Chapter speaks about the means designating the concept of quantity. Here, alongside with the affixes of number maintaining in modern dialects and subdialects, traces of the archaic forms of number have been determined lexical and lexico-syntactical means of the expression of number have been studied thoroughly.

The Fourth Chapter deals with changing of nouns in accordance with affixes of person. In this chapter, it is considered comprehensible the use the term "person" rather than the term "predicateness". Here it is characterized as a category inherent to the verb. Personal affixes and their variants attached to the noun in using it as predicate, are grouped in view of their phonetic structure, as well as quantity. The area and origin of each of these affixes are also given.

The monograph reaches its end with the generalized results obtained in the process of the research, and a list of the used literature and sources.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
--------------------	----------

I Fəsil. Hal kateqoriyası

a) Hallanmanın tipləri və ümumi səciyyəsi	10
b) Hallanmada fonetik xüsusiyyətlər.....	38
c) Hallanmanın morfoloji xüsusiyyətləri.....	67
ç) Arxaik hal formaları	92
d) Halların semantikasını.....	95
e) Halların sintaksisi.....	117

II Fəsil. Mənsubiyyət kateqoriyası

a) Əmələgəlmə yolları. Morfoloji üsul	120
b) Morfoloji-sintaktik üsul	142
c) Sintaktik üsul	158
ç) Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması	160

III Fəsil. Kəmiyyət kateqoriyası

a) Əmələgəlmə yolları. Morfoloji üsul	175
b) Leksik-sintaktik üsul	195
c) Leksik üsul	203

IV Fəsil. İsmın şəxs şəkilçilərinə görə dəyişməsi

a) Şəxs kateqoriyasının adı və qrammatik mənsubiyyəti	207
b) Birinci şəxsin tək və cəmi	213
c) İkinci şəxsin tək və cəmi	220
ç) Üçüncü şəxsin tək və cəmi.....	231
 Nəticə.....	239
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	246
İxtisarlər.....	271
Xülasə	275

